ПРАВОВІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Юридичний факультет
Кафедра теорії та історії держави і права та
порівняльного права

ПРАВОВІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

(курс лекцій)

Навчальний посібник
для здобувачів вищої освіти неюридичних спеціальностей

За загальною редакцією доктора юридичних наук,
професора М. М. Яцишина

Луцьк
Вежа-Друк
2025

УДК 34(477)(075.8)
П 69

Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 27 травня 2025 р.)

Рецензенти:

Давидова Т. О. – кандидат юридичних наук, заступник директора науково-організаційного центру Національної академії Служби безпеки України;

Кравчук В. М. – доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки.

П 69 **Правові основи громадянського суспільства** [Текст] : навч. посіб. для здобувачів вищ. освіти неюрид. спец. / С. Є. Булавіна, П. В. Гламазда, О. М. Юхимюк та ін.; за заг. ред. М. М. Яцишина. – Луцьк : Вежа-Друк, 2025. – 356 с.

ISBN 978-966-940-689-7

Навчальний посібник «Правові основи громадянського суспільства» підготовлено відповідно до вимог стандартів вищої освіти, освітньо-професійних програм та навчальних планів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти неюридичних спеціальностей, у яких передбачено вивчення освітнього компонента «Правові основи громадянського суспільства».

Видання рекомендовано для викладачів і здобувачів вищої освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки та інших закладів вищої освіти.

УДК 34(477)(075.8)

© Булавіна С. Є., Гламазда П. В.,
Юхимюк О. М. та ін., 2025
ISBN 978-966-940-689-7
© Бурлакова В. (обкладинка), 2025

Укладачі:

Андрущак О. М. – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права та порівняльного права Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Билиця І. О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права та порівняльного права Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Булавіна С. Є. – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права та порівняльного права Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Гламазда П. В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права та порівняльного права Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Заєць Л. О. – кандидат історичних наук, доцент, начальник навчального відділу Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Колодяжна В. В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права та порівняльного права Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Кравчук М. А. – кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права та порівняльного права Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Крисюк Ю. П. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права та порівняльного права Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Шуліка В. І. – старший викладач кафедри теорії та історії держави і права та порівняльного права Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Щирба М. Ю. – доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права та порівняльного права Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Юхимюк О. М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права та порівняльного права Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Яцишин М. М. – доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права та порівняльного права Волинського національного університету імені Лесі Українки.

ПЕРЕДМОВА

Складний і динамічний процес формування громадянського суспільства у незалежній Українській державі поставив перед усією системою освіти складні й водночас надзвичайно важливі завдання. У статті 1 Основного Закону Україна задекларована як правова, демократична, соціальна держава. Принципами її існування є, зокрема, верховенство права, рівність громадян перед законом, взаємна відповідальність громадянина та держави. Високий рівень правової культури й правосвідомості особи в громадянському суспільстві формується за умови достатньої правової грамотності.

Розбудова громадянського суспільства, його успішний розвиток неможливі без активної та свідомої участі в громадському, політичному житті більшості його громадян. На нашу думку, конструктивною й позитивною така участь може бути лише тоді, коли громадяни опанують базові знання щодо засад правової держави та громадянського суспільства, дії права в громадянському суспільстві, конституційно-правових засад правової держави й громадянського суспільства та галузевих правових основ громадянського суспільства в Україні.

Однією з важливих ланок цього процесу є вивчення здобувачами освіти освітнього компонента «Правові основи громадянського суспільства», адже вони як відповідальні громадяни надалі зможуть застосовувати й популяризувати юридичні знання.

Організація освітнього процесу з ОК «Правові основи громадянського суспільства» реалізується відповідно до стандартів вищої освіти спеціальностей, вимог освітньо-професійних програм, які конкретизуються в силабусі освітнього компонента до кожної освітньо-професійної програми.

Результатом вивчення освітнього компонента «Правові основи громадянського суспільства» є засвоєння здобувачами вищої освіти основних теоретичних та історико-правових положень і понять національного права України; розуміння змісту Конституції та галузевих

правових основ громадянського суспільства нашої країни; закономірностей побудови правової держави в громадянському суспільстві; формування високого рівня правової свідомості й правової культури, навиків тлумачення та належної реалізації нормативно-правових актів у практичній діяльності й повсякденному житті; розуміння юридичних фактів і вільного орієнтування в сучасному правовому полі.

Освітній компонент передбачає вивчення тем та питань, актуальних для представників громадянського суспільства, активних і свідомих громадян.

Матеріали навчального посібника покликані допомогти здобувачам освіти узагальнити та систематизувати базові для представників громадянського суспільства правові категорії, а також змістовно відтворити їх під час складання підсумкового контролю.

У навчальний посібник включено рекомендовану літературу й інтернет-ресурси, що дають можливість здобувачу освіти поглибити знання із тем, які вивчатимуться, та підготуватися до підсумкового контролю.

Робочий зошит «Правові основи громадянського суспільства», що є практичним доповненням до навчального посібника, дає можливість здобувачу освіти здійснити самооцінку набутих компетентностей. Завдання для самостійної роботи та тестові завдання розміщені на платформі дистанційного навчання «Moodle», яка і є базовою для комунікації викладача зі здобувачами вищої освіти.

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України.
ДОРАЦС – державний орган реєстрації актів цивільного стану.
КМУ – Кабінет Міністрів України.
КУ – Конституція України.
КЗпП України – Кодекс законів про працю України.
КК України – Кримінальний кодекс України.
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення.
МВС – Міністерство внутрішніх справ.
СК України – Сімейний кодекс України.
ЦК України – Цивільний кодекс України.
ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України.
ЗУ – Закон України.
ст. – стаття.

ВИТЯГ ІЗ СИЛАБУСУ
ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА
«ПРАВОВІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»

Опис нормативного освітнього компонента

«Правові основи громадянського суспільства» є методологічним, світоглядним нормативним освітнім компонентом, значення якого зумовлено потребою в опануванні універсальної системи знань про походження, типи та форми держави, історію формування української державності й громадянського суспільства; у поглибленні знання з основ конституційного ладу України, конституційних засад правової держави та громадянського суспільства; ознайомленні з правовими основами громадянського суспільства в основних галузях права; визначенні їх базової характеристики в правовій державі; формуванні навичок правомірної поведінки в типових життєвих ситуаціях у громадянському суспільстві; використанні національних та міжнародних правових актів, інших джерел права, фахової юридичної літератури; формуванні вміння застосовувати набуті правові знання в майбутній професійній діяльності.

Здобувачі освіти після успішного завершення вивчення освітнього компонента «Правові основи громадянського суспільства» повинні:

знати: основні віхи розвитку концепції громадянського суспільства в політично-правових ученнях; ключові положення теорії громадянського суспільства, розуміння його сутності, ознак, структури; сутність правової держави та основні закономірності її розвитку; співвідношення громадянського суспільства й правової держави, їх взаємодію; природу політичної та державної влади; діалектику розвитку й співвідношення процесів управління й самоврядування в громадянському суспільстві; проблеми сучасної демократії та шляхи їх розв’язання; правові основи громадянського суспільства, уключаючи знання з базових галузей пра-

ва; специфіку правового регулювання та його значення для розвитку громадянського суспільства;

уміти: аргументовано відстоювати власну думку щодо позицій знання та розуміння діалектичного взаємозв'язку між правовою державою й громадянським суспільством; будувати професійну та буденну діяльність, виходячи з розуміння глобальності проблематики розвитку громадянського суспільства; аналізувати основні положення чинного законодавства в громадянському суспільстві й правовій державі.

ознайомитися: із базовими принципами функціонування громадянського суспільства; галузевим законодавством, що становить юридичну основу правової держави; своїми правами й обов'язками як члена суспільства; проблемами функціонування громадянського суспільства у світлі глобальних проблем сучасності та розбудови правової держави.

Мета й завдання ОК

Мета нормативного освітнього компонента – формування розгорнутого уявлення про громадянське суспільство та його інститути, структуру, функції, роль індивіда в громадянському суспільстві; ознайомлення з основними теоретико-методологічними підходами до аналізу громадянського суспільства й аналіз галузевих правових основ громадянського суспільства, основних моделей громадянського суспільства, а також ролі в його функціонуванні громадських рухів легально-конструктивного спрямування; опанування основ і принципів відносин громадянського суспільства та правової держави, а також ролі й можливостей інституцій громадянського суспільства у формуванні правової держави в Україні.

Завдання нормативного освітнього компонента – ознайомлення здобувачів освіти з основними позиціями сучасного наукового дискурсу з проблем громадянського суспільства; огляд галузевих правових основ громадянського суспільства, основних теоретичних моделей громадянського суспільства; визначення його структури, інституційної та ціннісної складових частин; створення передумов (інформаційних і пізнавально-психологічних) для вироблення власного погляду на проблеми громадянського суспільства, відносин грома-

дянського суспільства та правової держави, діяльності окремих соціальних інститутів.

Таблиця 1

Структура освітнього компонента
Денна форма навчання

Назви змістових модулів і тем	Усього	Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота	Консультації	Форма контролю/ Бали
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**
ЗМ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ						
Тема 1. Загальна характеристика громадянського суспільства	8	2	2	4		ДБ/УО/Р/ Т=5
Тема 2. Держава, правова держава та громадянське суспільство	8	2	2	4		ДБ/УО/Р/ Т=5
Тема 3. Соціальне регулювання правової держави та громадянського суспільства	9	2	2	4	1	ДБ/УО/Р/ Т=5
Тема 4. Дія права в громадянському суспільстві	9	2	2	4	1	ДБ/УО/Р/ Т =5
Тема 5. Конституційно-правові засади правової	8	2	2	4		ДБ/УО/Р/ Т =5

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
держави та громадянського суспільства в Україні						
Разом за модулем 1	42	10	10	20	2	25
ЗМ 2. ГАЛУЗЕВІ ПРАВОВІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ						
Тема 6. Правові основи цивільно-сімейних відносин громадянського суспільства в Україні	11	2	4	4	1	ДБ/УО/Р/Т =5 ДБ/УО/Р/Т =5
Тема 7. Правові основи трудових відносин у громадянському суспільстві в Україні	9	2	2	4	1	ДБ/УО/Р =5
Тема 8. Адміністративно-правові основи громадянського суспільства та правової держави в Україні	9	2	2	4	1	ДБ/УО/Р/Т =5
Тема 9. Кримінально-правові основи	11	2	2	5	1	ДБ/УО/Р/Т =5

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6	7
правової держави та громадянського суспільства в Україні						
Тема 10. Судові, правоохоронні та правозахисні органи в громадянському суспільстві в Україні	8	2	2	4		ДБ/УО/ Р/Т =5
Разом за модулем 2	48	10	12	22	4	30
Усього ПЗ						55
Самостійна робота – Робочий зошит із 1–10 т.						15
Підсумкова контрольна робота *(тести - moodle)*						30
Усього годин/балів	90	20	22	42	6	100

Методи контролю*: ДС – дискусія, ДБ – дебати, Т – тести, ТР – тренінг, РЗ/К – розв'язування задач/кейсів, ІНДЗ/ІРС – індивідуальне завдання/індивідуальна робота здобувача освіти, РМГ – робота в малих групах, МКР/ПКР – модульна контрольна робота/підсумкова контрольна робота, Р – реферат, СР – самостійна робота, а також аналітична записка, аналітичне есе, аналіз твору; УО – усне опитування тощо.

Силабус ОК переглядається щороку та розміщується в Каталозі освітніх програм та вибіркових освітніх компонентів https://vnu.edu.ua/uk.

ТЕМИ ЛЕКЦІЙ ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТА «ПРАВОВІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»

ЗМ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

ТЕМА 1. Загальна характеристика громадянського суспільства

Поняття, ознаки та структура громадянського суспільства. Особа як основа громадянського суспільства, її правовий статус (права, свободи, обов'язки людини і громадянина). Міжнародно-правові механізми захисту прав людини. Правосвідомість та правова культура як фактори формування громадянського суспільства. Об'єднання громадян та інші спільноти (політичні партії, громадські організації) як елемент громадянського суспільства.

ТЕМА 2. Держава, правова держава та громадянське суспільство

Поняття та ознаки держави. Державний суверенітет. Форма держави. Функції держави й механізм держави. Поняття та ознаки правової держави. Відносини правової держави й громадянського суспільства.

ТЕМА 3. Соціальне регулювання правової держави та громадянського суспільства

Поняття соціального регулювання. Поняття та види соціальних норм.

Поняття й ознаки права. Норма права. Система права та її структура (галузі, підгалузі, інститути права). Джерела (форми) права. Нормативно-правовий акт. Система та систематизація законодавства.

ТЕМА 4. Дія права в громадянському суспільстві

Правова та правомірна поведінка. Поняття, ознаки та структура правовідносин. Поняття, ознаки, види та склад правопорушення. Поняття, принципи, види юридичної відповідальності. Правова система: поняття, структура, типи.

ТЕМА 5. Конституційно-правові засади правової держави та громадянського суспільства в Україні

Конституційний процес в Україні. Загальна характеристика Конституції України 1996 р. Основи конституційного ладу України. Конституційні основи правової держави та громадянського суспільства в Україні. Конституційний статус людини та громадянина в Україні (громадянство, іноземці, особи без громадянства, біженці, закордонні українці, внутрішньо переміщені особи). Форми безпосередньої демократії в Україні. Компетенція органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні.

ЗМ 2. ГАЛУЗЕВІ ПРАВОВІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

ТЕМА 6. Цивільні та сімейно-правові основи в Україні

Поняття, предмет, засади, система та джерела Цивільного права України. Цивільно-правові відносини. Право власності. Право інтелектуальної власності. Цивільно-правові договори. Спадкове право.

Поняття сімейного права та сімейного законодавства України. Порядок укладення та припинення шлюбу. Особисті немайнові й майнові права та обов’язки подружжя. Права та обов’язки батьків і дітей, позбавлення батьківських прав. Опіка, піклування, патронат, усиновлення, прийомна сім’я та будинок сімейного типу.

ТЕМА 7. Правові основи трудових відносини у громадянському суспільстві

Поняття й система трудового права України. Загальна характеристика Кодексу законів про працю України. Поняття колективного договору. Трудовий договір: поняття та порядок укладення. Строковий договір. Контракт. Поняття й види робочого часу та часу відпочинку. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність. Поняття індивідуальних і колективних трудових спорів.

ТЕМА 8. Адміністративно-правові основи громадянського суспільства та правової держави в Україні

Адміністративне право як галузь, наука та навчальна дисципліна. Джерела адміністративного права. Адміністративне право як складова частина публічного права. Адміністративно-правові відносини. Адміністративне правопорушення та його ознаки. Загальні засади адміністративної відповідальності. Поняття адміністративних стягнень та їх класифікація. Засади накладення адміністративного стягнення

ТЕМА 9. Кримінально-правові основи правової держави та громадянського суспільства в Україні

Поняття кримінального права України. Поняття закону про кримінальну відповідальність. Поняття та підстави кримінальної відповідальності. Поняття кримінального правопорушення. Кримінальне покарання, його види. Поняття осудності (ст. 19 ч. 2, ст. 20 КК України). Кримінальна відповідальність та покарання неповнолітніх.

ТЕМА 10. Судові, правоохоронні та правозахисні органи в правовій державі Україні

Судові органи України, Конституційний Суд України: правовий статус, повноваження, порядок утворення та склад. Правоохоронна діяльність: поняття, ознаки та суб’єкти її здійснення. Правозахисні інституції України.

МАТЕРІАЛИ ЛЕКЦІЙ ОСВІТНЬОГО КОМПОНЕНТУ «ПРАВОВІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»

ТЕМА 1
Загальна характеристика громадянського суспільства

1. Поняття, ознаки та структура громадянського суспільства

Для кожного народу поява власної держави й свого права є свідченням переходу до вищого ступеня суспільного розвитку. У XX ст. в багатьох країнах світу процес еволюції держави був пов'язаний із розвитком громадянського суспільства. Перед цивілізацією постало питання оптимального поєднання інтересів індивіда та держави, індивіда й колективу, колективу та держави як основи їх нормального розвитку. Розв'язання цієї проблеми вбачаємо в побудові громадянського суспільства.

Основна заслуга в розробці концепції громадянського суспільства, безумовно, належить Г. Гегелю, який систематизував суспільно-політичну спадщину французької, англосаксонської й німецької думки

Поняття «громадянське суспільство» своїм корінням сягає ідеї «полісу» Арістотеля, «societas civilis» (громадянське суспільство) Цицерона та природного права.

Проте слід пам'ятати, що мислителі того часу, по суті, розуміли під поняттям громадянського суспільства політичну державу, що поєднувала найважливіші сфери суспільства: сім'ю, релігію, освіту, культуру, мистецтво тощо. Ці сфери були тісно пов'язані з державою, із якою вони становили єдине ціле.

Інакше кажучи, в античності, а особливо за феодалізму, усі найважливіші інститути суспільного життя: власність, сім'я, стани, корпорації – набули статусу елементів державного життя.

Такий підхід залишався незмінним аж до XVIII ст. Навіть відомі мислителі Нового часу Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, І. Кант користувалися поняттями «громадянське суспільство» й «держава» як синонімами.

Водночас перехід від середньовіччя до Нового часу ознаменувався визріванням громадянського суспільства та його відокремленням від держави. Поступово формувалося переконання в тому, що надмірно розширена держава стримує розвиток особистості та заважає її вільному волевиявленню. Тему протистояння громадянського суспільства й держави висвітлено в наукових працях Т. Спенса, Х. Ходжскіна, Ж. Сійєса та особливо в програмному документі Великої французької революції – Декларації прав людини і громадянина.

Найрадикальнішу концепцію запропонував Т. Пейн у памфлеті «Права людини». Цей мислитель вважав державу необхідним злом: що воно менше, то краще для суспільства.

Більш помірковано висловлювалися з цього приводу А. де Токвіль, Дж. Мілль та ін., які вважали розмежування між державою й громадянським суспільством постійною характеристикою демократичної соціальної та політичної системи.

Проте існувала й інша течія політичної думки в особі І. Бентама, Ж. Сісмонді, П. Пфіцера, ідеї яких набули закінченої форми в наукових розвідках Л. фон Штейна й Г. Гегеля. Ці дослідники вважали надмірну свободу громадянського суспільства джерелом інтенсифікації конфліктів та обґрунтовували потребу жорсткішого державного регулювання й контролю.

Гегель стверджував, що громадянське суспільство є особливою стадією в діалектичному русі від сім'ї до держави в складному процесі історичної трансформації від середньовіччя до Нового часу.

За Гегелем, ідеальна держава, визначаючи громадянське суспільство та утримуючи його під своїм контролем (за забезпечення його свободи), спрямовує його на побудову високорозвиненого суспільства, яке зорганізоване політично.

Щоправда, і в західному суспільствознавстві цей термін не вживали практично до 70-х років XX ст. По суті, досліджуючи громадянське суспільство, учені користувалися лексемою «суспільство».

Отже, суспільство, котре відрізнялося від держави, існувало постійно, однак не завжди було громадянським.

Поняття «громадянське суспільство» пройшло багатовікову еволюцію, проте до сьогодні не має єдиного загальноприйнятого визначення. Якщо розглядати феномен громадянського суспільства щодо його співвідношення з державою, то можна виокремити два підходи до розуміння громадянського суспільства: з одного боку, громадянське суспільство ототожнюється з державою, з іншого – до громадянського суспільства належить певна сфера суспільства, яка є відокремленою від держави і її інститутів.

Зазвичай поняття «громадянське суспільство» використовується у двох значеннях.

У широкому значенні громадянське суспільство – це сукупність неполітичних відносин (міжособистісних, сімейних, економічних, культурних, релігійних, національних), а також структур, що розвиваються за межами та без безпосереднього втручання держави. Система незалежних від держави асоціацій і відносин створює умови для самореалізації окремих індивідів та різноманітних об'єднань громадян, задоволення їхніх повсякденних потреб.

У вузькому значенні громадянське суспільство є цивілізаційним становищем суспільства, характерна ознака якого – рівноправність особистості, співтовариства громадян та держави.

У сучасному розумінні **громадянське суспільство** – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань й асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами держави, її директивного регулювання й регламентації, але гарантуються та охороняються державою.

Інакше кажучи, громадянське суспільство є системою забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх самовідновлення та передавання від покоління до покоління; системою незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, котрі повинні створити умови для самореалізації окремих індивідів та груп. У цьому, власне кажучи, і полягають функції громадянського суспільства.

Узагальнюючи, наведемо **ознаки громадянського суспільства**:

1) визнання людини, її прав і свобод найвищою суспільною цінністю;
2) державне регулювання (на основі законів та за допомогою спеціальних органів) взаємин між людьми, захист їхніх прав;
3) високий рівень правосвідомості й відповідальності громадян і повага до законних прав інших людей;
4) право власності людей на знаряддя й результати своєї праці, поєднане з певним рівнем заможності, для досягнення незалежності;
5) існування різноманітних добровільних громадських організацій і рухів, самоорганізація та згуртування.

До функцій громадянського суспільства належать:

- обмеження влади чиновників, у тому числі контроль і боротьба з правопорушеннями можновладців;
- контроль за дотриманням прав людини та зміцнення законності й правопорядку;
- спостереження за виборами, забезпечення більш високого рівня демократії, підвищення довіри до демократичного процесу;
- правове виховання громадян, роз'яснення їхніх прав та обов'язків;
- створення загальної атмосфери порозуміння й громадянської участі в житті країни;
- залучення різних суспільних груп і рухів у політичний процес, підвищення їхньої активності в захисті суспільних інтересів;
- вироблення альтернативних способів підвищення рівня суспільного добробуту, відмінних від бюджетного фінансування;
- забезпечення гласності та плюралізму шляхом інформування громадськості про послідовність у проведенні економічних і політичних реформ.

Цей перелік можна продовжити такими функціями, як самоорганізація й самоврядування в широкому різноманітті приватних інтересів, інтеграція суспільства через систему горизонтальних зв'язків і каналів інформації, створення базових форм міжособистісної солідарності, стимулювання правової нормотворчості тощо.

У такому суспільстві люди взаємодіють, спілкуються й добровільно самоорганізовуються на основі спільних (незалежних від держави) інтересів. Громадяни захищені необхідними законами від прямого втручання та обмежень із боку держави. У такому суспільстві переважають демократичні громадянські суспільні цінності.

У структурному відношенні **громадянське суспільство** – це сукупність вільних індивідів, недержавних об'єднань громадян і сфера відносин між ними, незалежно від держави.

Елементами громадянського суспільства є різні об'єднання (професійні, творчі, спортивні, конфесійні тощо), що охоплюють усі сфери суспільного життя.

Елементи або складові частини громадянського суспільства ще називають інститутами громадянського суспільства.

Інститути громадянського суспільства – це система суб'єктів, наділених правами й обов'язками щодо відстоювання своїх законних інтересів у процесі подальшої розбудови громадянського суспільства в Україні та участі в управлінні державними справами, зокрема у формуванні й реалізації державної правової політики.

До них належать:

- громадські організації;
- професійні та творчі спілки;
- організації роботодавців;
- благодійні й релігійні організації;
- органи самоорганізації населення;
- недержавні засоби масової інформації;
- інші некомерційні товариства та установи, легалізовані відповідно до законодавства.

Структура громадянського суспільства – це його внутрішня будова, яка складається з таких **систем**, як:

1) **соціальна** – сукупність об'єктивно сформованих спільнот людей та відносин між ними;
2) **економічна** – сукупність реалізації відносин власності;

3) **політична** – держава, політичні партії, суспільно-політичні рухи, об'єднання й відносини між ними;
4) **духовно-культурна** – відносини стосовно духовно-культурних благ;
5) **інформаційна** – спілкування людей безпосередньо та через засоби масової інформації.

Соціальна система охоплює сукупність об'єктивно сформованих спільностей людей і відносин між ними. Це первинний шар громадянського суспільства, що чинить визначальний вплив на життєдіяльність інших його підсистем. Насамперед визначимо блок відносин, пов'язаних із продовженням роду людського, **відтворенням *людини***, продовженням її життя, вихованням дітей. Це інститут сім'ї та відносини, обумовлені її існуванням, що забезпечують поєднання біологічного й соціального в суспільстві. Другий блок становлять відносини, що відтворюють **соціальну** суть людини. Це конкретні відносини людини з людиною як безпосередньо, так і в різноманітних колективах (клубах, громадських об'єднаннях тощо). Третій блок утворюють опосередковані відносини між ***великими*** соціальними спільнотами людей (групами, шарами, прошарками, класами, націями, расами). Тобто соціальна система громадянського суспільства ***включає***:

1) родини;
2) громадські організації й рухи, інші організаційно оформлені та не оформлені об'єднання;
3) органи громадського самоврядування;
4) механізм виявлення, формування й вираження громадської думки, а також вирішення соціальних конфліктів;
5) недержавні засоби масової інформації, практику інституціонального оформлення інтересів, що виникають у суспільстві, і вираження їх у ненасильницькій, культурній, цивілізованій формі в рамках культури й законів держави.

Економічна система – це сукупність економічних інститутів та відносин, у які вступають люди в процесі реалізації відносин власності, виробництва, розподілу, обміну, споживання сукупного суспільного

продукту. Первинним шаром тут є відносини власності, що пронизують усю тканину економічних відносин і весь цикл суспільного виробництва й споживання. Відносини виробництва матеріальних та нематеріальних благ становлять другий, найбільш важливий для суспільної системи структурний шар. В основу виробництва покладено творчу працю суспільства, тому невід'ємною частиною економічних відносин є трудові відносини. Структурні елементи економічної системи – це приватні, комунальні, акціонерні, кооперативні та інші підприємства, фермерські господарства, асоціації й інші добровільні об'єднання громадян у сфері господарської діяльності.

Політичну систему становлять цілісні самоврядні елементи (організації) – держава, політичні партії, суспільно-політичні рухи, об'єднання й відносини між ними. Індивід політично діє як громадянин, депутат, член партії, організації. Глибинним, сутнісним шаром тут є відносини стосовно влади. Особливе місце посідають відносини у зв'язку з діяльністю політичних партій, кінцевою ціллю якої завжди є політична (державна) влада.

Духовно-культурна система складається з відносин між людьми, їх об'єднаннями, державою й суспільством у цілому з приводу духовно-культурних благ і відповідних матеріалізованих інститутів, закладів (освітніх, культурних, релігійних), через які реалізуються ці відносини. Базовий блок у цій сфері становлять відносини, пов'язані з освітою. Без неї не може нормально функціонувати не тільки духовно-культурна сфера, а й суспільна система загалом.

Інформаційна система складається в результаті спілкування людей один з одним безпосередньо та через засоби масової інформації. Її **структурними** елементами можуть бути громадські, комунальні й приватні організації, заклади, підприємства, а також громадяни і їх об'єднання, що створюють та випускають засоби масової інформації, **формують і пропагують** загальні ідеї й принципи, які покладено в основу будь-якого громадянського суспільства, незалежно від специфіки тієї чи іншої країни. До цих **ідей і принципів** належать:

1) **економічна** свобода, різноманітність форм власності, ринкових відносин;
2) безумовне визнання та захист **природних прав** людини й громадянина;
3) легітимність та демократичний характер **влади**;
4) **рівність** усіх перед законом і правосудцям, надійний юридичний **захист** особи;
5) **правова** держава, заснована на принципі розділу та взаємодії влад;
6) свобода **слова й друку**, незалежність засобів масової інформації;
7) **невтручання держави** у власне життя громадян, їх взаємні обов'язки та відповідальність;
8) **партнерство** й національна злагода;
9) ефективна **соціальна** політика, яка забезпечує гідний рівень життя людей;
10) політичний та ідеологічний **плюралізм**, наявність легальної опозиції (профспілки, партії), що дають змогу висловити й реалізувати різні потреби та інтереси індивідів.

2. Особа як основа громадянського суспільства, її правовий статус (права, свободи, обов'язки людини і громадянина)

Юридичне розуміння людини як учасника (суб'єкта) правовідносин виражається в єдності й формальному отожненні категорій **«людина»** й **«особа»**. Людина як особистість розглядається в соціальному контексті. Цей підхід відображає особливість існування людини в суспільстві, у взаєминах із собі подібними. Особа визначається як носій певних індивідуальних характеристик, як соціальна цінність, яка наділяється системою юридичних прав, свобод, правомочностей, захищених законом інтересів, обов'язків. Правовий статус особи – це її юридично закріплене положення в суспільстві.

Права людини охоплюють різноманітні сфери життєдіяльності – особисту, політичну, соціальну, економічну, культурну. Оскільки ці права різняться не лише за змістом, а й за часом законодавчого закріп-

лення, то ідеться про покоління прав людини. Покоління прав людини – це історичний етап в еволюції уявлень про права людини, визначений хронологічними межами, доповненими нормативно-правовими актами, у яких закріплено права людини. Сучасне міжнародне співтовариство визнає чотири покоління прав, які стосуються різних сфер людської діяльності.

Перше покоління прав людини сформувалося наприкінці XVIII – на початку XIX ст. **До нього належать** громадянські й політичні права, зокрема право на свободу думки, слова, совісті, віросповідання, асоціацій, на рівність усіх перед законом, на справедливе судочинство, на участь у політичному житті суспільства тощо. Ці права сформульовано в процесі здійснення буржуазних революцій, а потім вони конкретизувалися й розширились у практиці та законодавстві демократичних держав. Вони дають людям можливість реалізовувати свою свободу від утручань із боку держави у сфери, що регулюються цими правами, тобто дають негативну свободу.

Друге покоління прав людини охоплює соціальні, економічні й культурні права. Вони формувалися з кінця XVIII ст. до закінчення Другої світової війни в 1945 р. в процесі боротьби за поліпшення економічного та соціального становища. До прав другого покоління належать права на працю й вільний вибір роботи, соціальне забезпечення та відпочинок, захист материнства й дитинства, освіту, участь у культурному житті суспільства. Як бачимо, усі ці права можна загалом назвати «правами на…», тобто позитивними правами. Права та свободи людини, що належать до першого й другого поколінь, знайшли своє конституційне відображення в багатьох країнах світу.

Формування третього покоління прав людини. Після Другої світової війни людське співтовариство усвідомило необхідність створення міжнародних організацій та механізмів для захисту прав і свобод не лише окремої людини, а й етнічних спільнот та країн. Так відбулося формування третього покоління прав людини, до якого відносять колективні права, котрі ще називають правами солідарності. До них належать право на вільний розвиток, незалежність, на мир в усьому

світі, безпеку, на здорове довкілля, на спільну спадщину людства, на гуманітарну допомогу, соціальний та економічний розвиток, а також право на комунікацію й інформаційний простір, що особливо актуально в умовах нового міжнародного інформаційного порядку.

Четверте покоління прав людини, У XXI ст. можна говорити про становлення четвертого покоління прав людини, котре пов'язане з науковими відкриттями в галузі мікробіології, медицини, генетики тощо. Ці права є результатом утручання в психофізіологічну сферу життя людини (наприклад право людини на штучну смерть (евтаназію); право жінки на штучне запліднення й виношування дитини для іншої сім'ї, вирощування органів людини з її стовбурових клітин та ін.), яке, однак, не є безмежним (заборона клонування людини й установлення інших правових меж). До переліку прав людини четвертого покоління належать право на зміну статі, трансплантацію органів, клонування, використання віртуальної реальності, одностатеві шлюби, штучне запліднення, евтаназію, вільну від дитини сім'ю, незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними поглядами, доступ до інтернету.

У першій статті **Конституція України** декларує правовий характер Української держави. Розвиваючи ці програмні положення, ст. 3 Основного Закону проголошує людину та її права найвищою соціальною цінністю в Україні. Конституція України розрізняє права людини і її свободи. Свобода людини, загалом, є первинним поняттям у системі прав людини й громадянина.

Конституція України розрізняє також поняття «**права людини**» та «**права громадянина**». У першому випадку йдеться про права, пов'язані із самою людською істотою, її існуванням і розвитком. Людина (як суб'єкт прав та свобод) у цьому розумінні діє переважно як фізична особа. До цього виду прав належать право на життя (ст. 27); право на повагу до гідності людини (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на недоторканість житла (ст. 30); право на невтручання в особисте й сімейне життя (ст. 32) тощо.

Щодо прав громадянина, то вони пов'язані зі сферою відносин людини із суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є. Прикладом прав громадянина, установлених у Конституції України, є право громадян нашої держави на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39), право на соціальний захист (ст. 46) тощо.

Отже, відповідно до Конституції України **основні права громадян** – це їхні можливості виконувати певні дії для задоволення своїх життєво важливих матеріальних і духовних інтересів, які встановлені державою й закріплені в Конституції та інших нормативно-правових актах.

Сучасна типологія прав і свобод досить різноманітна. Поширеним є поділ прав особи на позитивні й негативні.

Негативні права – це комплекс прав особи на захист від будь-якого втручання, у т. ч. державного, у здійсненні громадянських прав і політичних. Ці права захищають особу від небажаних, таких, які порушують її свободу, утручань чи обмежень. Негативні права вважаються основоположними й абсолютними. Вони з'явилися раніше від інших прав та розвивалися як група прав на незалежність громадян від влади (свобода віросповідання, свобода совісті, право на винахід, на недоторканність власності, свобода думки, свобода слова…). Ці права мають назву «права й свободи», «права громадянських свобод», «громадянські права та свободи». Слідом за ними з'явилися політичні права й свободи, або права на участь громадян у владі (активне та пасивне виборче право, право на участь в управлінні державними справами, право на звернення до органів державної влади й місцевого самоврядування). Реалізація негативних прав не залежить від державних ресурсів, соціально-економічного розвитку країни.

Позитивні права – це права особи, спрямовані на покращення свого становища й зростання культурного статусу, що забезпечується

державою. Це – економічні, соціальні та культурні права (право на освіту, свобода творчої діяльності, право на інтелектуальну власність, право на соціальний захист).

У Конституції України передбачено такі групи основних прав: громадянські, політичні, економічні, соціальні, екологічні, сімейні, культурні. Вони, передусім, викладені в розділі 2 Конституції України.

Громадянські права – можливості людей, що характеризують їх фізичне й біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб. Сюди відносять такі права:

а) право на життя (ст. 27 КУ);
б) право на недоторканність особи, житла, особисту недоторканність, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції (ст.ст. 29, 30, 31 КУ);
в) право на вибір місця проживання, свободу пересування, на вільне залишення території України та повернення в будь-який час в Україну (ст. 33 КУ);
г) кожному гарантується також право на свободу власної думки й слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань (ст. 34 КУ);
г) кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію усно, письмово та іншим способом на свій вибір (ст. 34 КУ);
д) кожен має право на свободу світогляду й віросповідання (ст. 35 КУ) та ін.

Політичні права – можливості людини й громадянина брати участь у громадському та державному житті, вносити пропозиції про поліпшення роботи державних органів, їх службових осіб й об’єднань громадян, критикувати недоліки в роботі, безпосередньо брати участь у різних об’єднаннях громадян. Переважно політичними правами наділяються лише громадяни певної держави.

До цієї групи прав належать такі:

а) брати участь в управлінні державними й громадськими справами, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування (ст. 38 КУ);

б) обговорювати та приймати закони й рішення загальнодержавного та місцевого значення, беручи участь у всеукраїнському й місцевих референдумах (ст. 38 КУ);
в) направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб (ст. 40 КУ);
г) утворювати й брати участь у роботі об'єднань громадян (політичних партіях та громадських організаціях) (ст. 36 КУ);
ґ) збиратися мирно, без зброї й проводити збори, мітинги, походи та демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщати органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування (ст. 39 КУ);
д) вибирати й бути обраним в державні органи та в органи місцевого самоврядування (ст. 38 КУ).

Економічні права – це такі можливості людини й громадянина, які характеризують їх участь у виробництві матеріальних благ.

До них належать:

а) право на приватну власність (індивідуальну та колективну) (ст. 41 КУ);
б) право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку громадянин вільно обирає або на яку вільно погоджується (ст. 43 КУ);
в) право на належні, безпечні й здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (ст. 43 КУ);
г) право на страйк (ст. 44 КУ);
ґ) право на відпочинок (ст. 45 КУ) та ін.

Соціальні права – можливість людини й громадянина щодо забезпечення належних соціальних умов життя.

Це:

а) право на охорону здоров'я (ст. 49 КУ);
б) право на забезпечення в старості, у разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, утрати годувальника (ст. 46 КУ);
в) право на житло (ст. 47 КУ);

г) право на достатній життєвий рівень для себе й своєї сім'ї (харчування, одяг, житло) (ст. 48 КУ).

Екологічні права – можливість людини та громадянина на безпечне екологічне середовище.

До них належать право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення (ст. 50 КУ) та інші.

Культурні права – можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) й усього людства. Це право на освіту; право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури; право на свободу наукової, технічної й художньої творчості; право на захист інтелектуальної власності; право на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності (ст.ст. 53–54 КУ).

Сімейні права – можливості людини та громадянина вільно розпоряджатися собою в сімейних правовідносинах:

а) добровільне укладення шлюбу, рівні права й обов'язки в шлюбі та сім'ї, право на державну охорону сім'ї, материнства, батьківства й дитинства (ст. 51 КУ);

б) право на рівність дітей, незалежно від походження чи народження в шлюбі або поза шлюбом (ст. 52 КУ).

Основні права нерозривно пов'язані з юридичними обов'язками людини та громадянина.

Юридичний обов'язок – це встановлений Конституцією держави вид і міра необхідної обов'язкової поведінки громадянина. Обов'язки закріплені в ст. ст. 65–68 Конституції України.

Класифікація конституційних обов'язків:

1) залежно від того, належать ці обов'язки людині чи громадянину – на обов'язки людини й обов'язки громадянина;
2) за сферами суспільного життя (особисті, політичні, соціальні, економічні, екологічні, сімейні, культурні);
3) за способом закріплення (прямо закріплені у Конституції чи випливають із тлумачення її норм);

4) за функціональною спрямованістю дії (прямо та опосередковано діючі);
5) за адресатами (суб'єктами) дії (державні, суспільні, інших людей, власні);
6) за характером здійснення (у конкретних чи в загальних правовідносинах);
7) за формами здійснення (індивідуальні чи колективні);
8) за часом реалізації (постійні або тимчасові);
9) за характером забезпечення (у правореалізаційній чи правозастосовчій діяльності).

Обов'язки кожної людини – не використовувати власність на шкоду інтересам людини й суспільства; батьки утримують дітей до їх повноліття; повнолітні діти піклуються про своїх непрацездатних батьків; отримати повну загальну середню освіту; не заподіювати шкоду природі та культурній спадщині; сплачувати податки й збори в порядку та розмірах, установлених законом; неухильно додержуватися Конституції України й законів України; не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей.

Обов'язки громадян України визначені в ст.ст. 65–68 КУ: захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України; шанувати державні символи України, відбувати військову службу відповідно до закону (ст. 65 КУ); сплачувати внески на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан і доходи за минулий рік у порядку, установленому законом (ст. 67 КУ); неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права й свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68 КУ).

Так, ст. 65 Конституції України встановлює конституційний **обов'язок громадян України захищати свою Вітчизну**, її незалежність та територіальну цілісність, шанувати її державні символи.

Порядок здійснення військового обов'язку й військової служби визначається Законами України «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про альтернативну (невійськову) службу» тощо.

Військовий обов'язок установлюється з метою підготовки громадян України до захисту Вітчизни, забезпечення особовим складом Збройних сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення (далі – Збройні сили України й інші військові формування), посади в яких комплектуються військовослужбовцями.

Військовий обов'язок уключає підготовку громадян до військової служби; узяття громадян на військовий облік; прийняття в добровільному порядку (за контрактом) і призов (направлення) на військову службу; проходження військової служби; виконання військового обов'язку в запасі; проходження служби у військовому резерві; дотримання правил військового обліку.

Правовою основою реалізації громадянами України конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни також є Закони України «Про оборону України», «Про Збройні сили України», «Про мобілізаційну підготовку і мобілізацію», інші закони України щодо забезпечення обороноздатності держави, виконання військового обов'язку, проходження військової служби, служби у військовому резерві та статусу військовослужбовців, а також міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Відповідно до Закону України «Про оборону України», під **обороною України** розуміють систему політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Метою оборони України є створення всіх необхідних умов для запобігання воєнному нападу й для збройної відсічі можливій агресії проти України в будь-який час і за будь-яких обставин.

Ст. 66 Конституції України встановлює обов'язок, кожного члена суспільства **не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки**. Цей обов'язок щодо охорони природи деталізується законами, які у своїй сукупності становлять **екологічне право України**. Останнє можна визначити, як систему

правових норм, якими регулюються суспільні відносини з охорони навколишнього природного середовища й раціонального використання природних ресурсів (екологічні відносини). До її складу входять такі підгалузі, як земельне, водне, лісове, гірниче право, право про надра та деякі інші галузі права, якими регулюються відносини з охорони й раціонального використання певних видів природних ресурсів, тобто в правових формах захищаються переважно всі компоненти, які становлять природне середовище.

Законом України «Про охорону культурної спадщини» врегульовано правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього й майбутніх поколінь.

Обов'язок кожного члена суспільства **сплачувати податки та збори в порядку й розмірах, установлених законом, передбачений** ст. 67 Конституції України. Він є обов'язком усіх юридичних і фізичних осіб, які отримують доходи від підприємницької, трудової, творчої та іншої діяльності для забезпечення формування державного й місцевих бюджетів.

Ст. 68 Конституції України встановлює **обов'язок кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права й свободи, честь і гідність інших людей**, що є запорукою стабільності в суспільстві та характерною ознакою побудови в нашій країні правової держави. При цьому спеціально підкреслено, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Гарантії забезпечення прав, свобод й обов'язків людини та громадянина – це відповідні умови й засоби, які сприяють реалізації кожною людиною й громадянином закріплених Конституцією України прав, свобод та обов'язків. Вони диференціюються на особисті, політичні, економічні, ідеологічні і юридичні.

Особисті гарантії – це власні можливості людини й громадянина щодо захисту своїх прав, свобод, законних інтересів та обов'язків. До них відносять:

а) право на захист передбачених законом можливостей людини й громадянина в суді, в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, у міжнародних судах чи відповідних міжнародних організаціях (ст. 55 КУ);
б) право на відшкодування матеріальних та моральних збитків, що заподіяні державними органами, органами місцевого самоврядування і їх посадовими особами (ст. 56 КУ);
в) право знати свої права й обов'язки (ст. 57 КУ);
г) право на правову допомогу (ст. 59 КУ);
ґ) право не виконувати явно злочинні накази (ст. 60 КУ);
д) право на індивідуальну юридичну відповідальність і тільки за провину (ст. 61 КУ);
е) не нести відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначене законом (ст. 63 КУ);
є) право засудженого користуватися всіма правами людини й громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду (ст. 63 КУ).

Під **політичними** треба розуміти політичний плюралізм та свободу політичної діяльності, що не заборонена законодавством і передбачена статтею 15 Конституції України; реальне визнання народу єдиним джерелом влади й здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, відповідно до статті 5 і 6 Конституції України; обмеження діяльності ультрарадикальних політичних організації (ст. 37) і т. ін.

Найголовнішими **економічними** гарантіями слід вважати конституційні положення про рівність усіх форм власності і їх захист державою (ст. 13); справедливість та неупередженість розподілу суспільного багатства (ст. 95); гарантування приватної власності (ст. 41) та ін.

До **ідеологічних** гарантій здебільшого відносять ідеологічну багатоманітність суспільного життя, відсутність державної (обов'язкової) ідеології й цензури (ст. 15); забезпечення вільного розвитку мов (ст. 10); сприяння консолідації та розвиткові української нації, її історичної

свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин України (ст. 11) тощо.

Юридичні гарантії – це державно-правові засоби, які забезпечують здійснення та охорону прав, свобод й обов'язків людини і громадянина.

Саме вони найбільшою мірою й становлять механізм реалізації прав і свобод людини й громадянина, у який уключають:

– по-перше, **юридичне закріплення гарантій прав і свобод**. Так, Конституція України в статті 21 закріпила, що права та свободи людини є невідчужуваними й непорушними, а в статті 22 – вони не можуть бути скасованими, а в разі прийняття нових законів або внесення змін до чинних не допускається звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод;

– по-друге, **створення широкої системи охорони й захисту державою прав і свобод**, яка б забезпечувала їх реальне використання та надійний захист від будь-яких посягань. Це вбачається в конституційних положеннях про те, що права й свободи людини та громадянина захищаються судом; кожен має право звертатися за захистом своїх прав до спеціально створеного для цього органу – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, використовувати для цього всі національні засоби, а також звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до певних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст. 55). У статті 56 зазначено, що завдана матеріальна чи моральна шкода обов'язково відшкодовується й т. ін.;

– по-третє, **розвиток громадсько-політичної активності громадян,** формування свідомого ставлення до використання прав і свобод, підвищення рівня правової культури. Першочерговим напрямом діяльності в цьому розумінні є необхідність навчити громадян України боронити й захищати свої права. Саме тому Конституція України надає право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень і протиправних посягань. У статті 57 гарантовано право знати свої

права, свободи й обов'язки та право вважати нечинними закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки та не доведені до відома населення;

– по-четверте, активізація діяльності об'єднань громадян, які сприяють охороні й захистові прав і свобод. Указане положення зафіксовано в статті 59 Конституції, де проголошено, що кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Для здійснення правової допомоги в Україні діє адвокатура. Безумовно, що функції захисту прав, свобод й обов'язків людини та громадянина покладаються не тільки на адвокатуру. Відповідні повноваження в цій сфері мають органи прокуратури, суду, СБУ, внутрішніх справ і т. ін. Із формуванням в Україні громадянського суспільства збільшується кількість недержавних правозахисних органів, якісно поліпшується їхня діяльність;
– по-п'яте, **державний і громадський контроль за станом забезпечення прав, свобод й обов'язків.** Державний контроль у вказаній сфері покладається майже на всі державні органи. Так, відповідно до ст. 102 Конституції, Президент України проголошується гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції, прав і свобод людини й громадянина, а стаття 116 Конституції вказує, що Кабінет Міністрів України вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини й громадянина.

Громадський контроль покладається та може здійснюватися політичними партіями, масовими демократичними об'єднаннями, засобами масової інформації, органами місцевого самоврядування.

3. Міжнародно-правові гарантії захисту прав і свобод людини

Важливе значення у сфері забезпечення реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина в сучасних умовах розвитку людської цивілізації належить міжнародно-правовим гарантіям, що є різновидом юридичних гарантій і являють собою систему загальновизнаних принципів та норм, що регулюють сферу забезпечення

прав і свобод окремих індивідів та соціальних спільностей (народів, націй), а також міжнародні установи й організації, які наділені відповідними функціями та повноваженнями. Вони передбачені міжнародними договорами, конвенціями, деклараціями, іншими міжнародними документами і є системою міжнародних норм, принципів, правових й організаційних засобів, умов та вимог.

Міжнародно-правові гарантії поділяються на дві категорії:

- міжнародні нормативно-правові;
- міжнародні організаційно-правові.

Міжнародні норми, які регулюють сферу забезпечення прав і свобод людини, формуються шляхом укладення багатосторонніх міжнародних угод. Основний зміст міжнародно-правових гарантій прав та свобод людини відображено в Статуті Організацій Об'єднаних Націй і Міжнародному Біллі про права людини, який уключає низку окремих нормативно-правових актів:

- Загальну декларацію прав людини;
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права;
- Міжнародний пакт про громадянські й політичні права;
- факультативні протоколи до міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Головною метою названих вище документів є здійснення міжнародного співробітництва в справі вкорінення загальної поваги та дотримання прав людини й основних свобод для всіх.

Міжнародні акти про права людини можна класифікувати за різноманітними підставами:

1) Міжнародні документи універсального характеру, а саме:

- Міжнародний Білль про права людини;
- документи, що закріплюють права людини в рішеннях міжнародних конференцій;
- міжнародні акти, які закріплюють право на самовизначення й права народів;
- акти, спрямовані на попередження дискримінації;

- акти, котрі закріплюють принципи правосуддя;
- акти, що регулюють права осіб, які були піддані затриманню або тюремному ув'язненню;
- акти, що регулюють права жінок;
- акти, котрі регулюють права дітей;
- акти, що закріплюють економічні та соціальні права;
- акти, котрі закріплюють права на користування досягненнями культури, інформацією, свободу асоціацій;
- акти, що регламентують захист прав людини в збройних конфліктах;
- акти, котрі встановлюють міжнародні військові злочини й злочини проти людства;
- акти, що регулюють заборону рабства, підневільного стану, примусової праці.

2) Документи регіонального характеру:

- документи Ради Європи;
- документи Організації з безпеки і співробітництва в Європі;
- документи Співдружності Незалежних Держав;
- Американська конвенція про права людини;
- Африканська хартія прав людини і народів.

У статуті Організації Об'єднаних Націй указується, що ООН має на меті розвиток поваги до основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови й релігії.

Одним із перших в історії міжнародних відносин нормативним документом, де проголошено широке коло основних прав і свобод людини, є Загальна декларація прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у Парижі 10 грудня1948 р. – дата, яка вважається Днем прав людини. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права прийнято 16 грудня 1966 р., набув чинності (уключаючи Україну) 23 березня 1976 р. У ньому йдеться про те, що держави, беручи до уваги принципи, проголошені Статутом ООН щодо визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї та рівних і невід'ємних їх прав,

які становлять основу свободи, справедливості та загального миру, визнають, що ці права випливають із властивої людській особі гідності. Проголошено ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською й політичною свободою та свободою від страху й злиднів. Указано, що реалізація громадянських, економічних, соціальних, політичних прав і свобод можлива лише за створення сприятливих умов. Тому держави зобов'язані заохочувати загальну повагу й додержання свобод людини, добиватися додержання визнаних свобод з огляду на те, що кожна людина має обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить. Далі в пакті викладено громадянські та політичні свободи людини.

Важливе значення для механізму забезпечення міжнародних свобод людини має «Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права», який прийнято й відкрито для підписання, ратифікації та приєднання 16 грудня 1966 р. Він набрав чинності 23 березня 1976 р. й для України чинний із 25 жовтня 1991 р. Протоколом закріплено порядок прийняття та розгляду Комітетом із прав людини повідомлень від окремих осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушень якогось із прав, викладених у «Пакті про громадянські і політичні права».

15 грудня 1989 р. прийнято «Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари». Цей документ став іще однією сходинкою у сфері захисту прав людини.

На регіональному європейському рівні головним документом із прав людини є «Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод». Вона була прийнята в Римі 4 листопада 1950 р., а вступила в силу 1953 р. Після її ухвалення створено два незалежних органи – Європейську комісію з прав людини (1954) та Європейський суд з прав людини (1959). Вони повинні були слідкувати за дотриманням прав людини, що гарантувалися Конвенцією. Під час Віденського саміту в 1993 р. ухвалено рішення про створення нового Європейського суду з прав людини, який замінить колишню двосту-

пеневу систему. Україна як член Ради Європи ратифікувала Конвенцію 17 липня 1997 р. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод складається з преамбули та 59 статей. Основний текст Конвенції доповнюють протоколи, які поступово розширюють перелік прав та свобод або вносять зміни до Конвенції. Особливістю Конвенції є те, що вона забезпечує права й основоположні свободи на національному рівні та гарантує дієву й ефективну систему їх захисту на наднаціональному (міжнародному) рівні.

Так, приєднавшись до Конвенції, наша держава зробила її положення частиною національного законодавства та взяла на себе зобов'язання гарантувати й захищати передбачені Конвенцією права та свободи.

Якщо особа вважає, що Україна порушила свої зобов'язання, то вона має право, після вичерпання національних засобів юридичного захисту оскаржити такі дії або бездіяльність до міжнародної судової установи – Європейського суду з прав людини, який здійснює контроль за виконанням Україною взятих за Конвенцією зобов'язань. Крім названої конвенції, існує низка інших документів європейського регіонального рівня.

Зокрема, Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1987 р.), Європейська конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками (1995 р.), Європейська конвенція про видачу правопорушників (1957 р.), Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом (1977 р.); Європейська хартія регіональних мов або меншин 1992 р.; Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (1998 р.) тощо.

Країни, які є членами Організації Об'єднаних Націй, покладають на себе зобов'язання щодо втілення основних положень підписаних ними міжнародних договорів із питань охорони та захисту прав людини. Особам, які постраждали внаслідок порушення тих чи інших прав і свобод, надається цілий комплекс засобів щодо відновлення порушених прав.

Згідно з Пактом про громадянські та політичні права, кожна держава-учасник зобов'язується забезпечити будь-кому ефективні засоби правового захисту. Питання засобів і механізмів захисту прав людини самостійно регулюються правовою системою кожної держави й обумовлені різними факторами: рівнем розвитку демократії, суспільного ладу, історичних традицій тощо.

4. Правосвідомість та правова культура як фактори формування громадянського суспільства

Правова свідомість (правосвідомість) – це особливий вид суспільної свідомості, сукупність різних форм відображення правової дійсності в правових теоріях та концепціях, поглядах, почуттях, уявленнях людей про право, його справедливість, цінність, місце й роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей.

Правосвідомість – це сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв й емоційного ставлення людей до права та державно-правових явищ.

Правосвідомості притаманні як ті властивості, що є загальними для всіх видів суспільної свідомості, так і ті, що відрізняють її від них. Своєрідність правосвідомості обумовлена, передусім, тим, що вона має свій особливий предмет відображення та впливу – правову дійсність, зокрема право як систему правових норм, правовідносини, законодавство, правову поведінку й інші правові явища, правову систему в цілому. Причому правосвідомість не тільки відбиває їх у правових принципах, категоріях, концепціях, теоріях, почуттях, поглядах, а й спрямовує суб'єктів права на здійснення певних змін у правовому середовищі, прогнозує й моделює правові діяння.

Призначення, місце та роль правосвідомості в правовій сфері суспільного життя, визначається тим, що вона пов'язана з різними правовими явищами, є однією з причин, факторів їх виникнення, формою існування, елементом (складовою) чи результатом. Будь-яка правова діяльність неможлива без того, що її суб'єкти усвідомлюють і керують

своїми діяннями. Це стосується референдумів, законотворчості, відомчої та інших видів правотворчості, правозастосування, правоохоронної діяльності, правомірної та протиправної поведінки, юридичної науки й освіти, правового виховання та ін.

Структура правосвідомості:

1. Правова психологія – переживання, почуття, настрої, звички, стереотипи, які виникають у людей у зв'язку з правовими нормами й практикою їх реалізації. Вона є стихійним пластом правової свідомості. Так, проявами правової психології є почуття справедливості, повага до прав і свобод людини, нетерпимість або, навпаки, байдужість до беззаконня, страх перед відповідальністю, емоційна реакція на правові явища. Правова психологія, разом із раціональними елементами, містить елементи несвідомого й підсвідомого (інтуїція, афект, звичка, паніка тощо). Ірраціональний компонент правової психології може активно впливати на формування як правомірної, так і протиправної поведінки.

2. Правова ідеологія – ідеї, теорії, погляди, які відображають та оцінюють правову реальність. Це більш глибоке осмислення суб'єктами правових явищ, що характеризує раціональний рівень правових оцінок. Частину цієї ідеології становлять сучасні наукові погляди на право. У правовій ідеології можуть відображатись інтереси великих соціальних спільнот (класів, професійних, релігійних, етнічних груп), хоча конкретна правова теорія або концепція завжди формулюється безпосередньо тим або іншим мислителем.

Правова ідеологія – головний елемент у структурі правосвідомості. Відмінність правової ідеології від правової психології полягає в такому. Правова психологія має емоційний характер, складається стихійно, переважно на основі повсякденного досвіду людей. Правова ідеологія є передусім знанням про право, складається на основі досліджень нормативно-правового матеріалу, наукової та навчальної літератури. Правова ідеологія прагне, виявивши суть і закономірності в бутті права, представити ці знання у вигляді певної догми. Водночас правова психологія й правова ідеологія тісно взаємопов'язані. Правова психо-

логія є необхідним фоном, на якому складаються правові погляди, ідеї, теорії.

Основними функціями правосвідомості є:

1) когнітивна – пізнання правової дійсності, у результаті чого створюються правові теорії, концепції, принципи, суб'єкти набувають правових знань;
2) правоутворююча – формування права на різних рівнях його існування, зокрема правосвідомість є джерелом права, правові нормативні акти діють як форма зовнішнього виразу правосвідомості суспільства й законотворчих органів держави. Правові принципи, що є елементом правосвідомості, визначають основні якості норм права, форм і засобів правового регулювання;
3) регулююча – упорядкування суспільних відносин, тому що право впливає на поведінку суб'єктів суспільних відносин через усвідомлення ними правових приписів, формування на цій основі мотивів правомірної поведінки, правових установок, звичок тощо. Ефективність правового регулювання багато в чому залежить від рівня правосвідомості суб'єктів, їхніх правових знань, характеру оцінок правових приписів, почуттів, поведінкових мотивів й установок.

Складовими частинами правової свідомості особи є:

1) правові знання;
2) правові оцінки;
3) правові установки.

Особа набуває правових знань у процесі відображення й осмислення у своїй свідомості різних правових явищ, уключаючи відомості про конкретні норми права, призначення права, правового регулювання, роль тих чи інших правотворчих, правозастосовчих і правоохоронних органів та посадових осіб держави. Набуття, осмислення й засвоєння правових знань здійснюються за допомогою соціального та правового досвіду особи. Профільтровані крізь нього правові явища набувають певного оцінного відношення, яке відображається в значущості, цінності як здобутих знань, так і правової дійсності з погляду особи.

Роль правових оцінних уявлень виявляється в тому, що особа не просто відтворює у своїх діяннях те, що моделюється в правових нормах, а критично оцінює, переосмислює їх у своїй свідомості, співвідносить зі своїми поглядами про правове, обов'язкове, необхідне.

Одним із найбільш складних компонентів правосвідомості є блок правових установок, що відображають не тільки готовність до певної правової поведінки, але й схильність до певних уявлень, оцінки правових явищ, тобто правові установки впливають на як регулятивну, так і пізнавальну та оцінну функції правосвідомості.

Правосвідомість поділяється на види за різними критеріями:

а) за суб'єктами (носіями) – на правосвідомість суспільства, правосвідомість соціальної групи чи колективу, правосвідомість особи;
б) за джерелами формування – на буденну, наукову, професійну;
в) за природою відбиття правової дійсності – на емпіричну та теоретичну.

Правова культура – це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу й відображають у правовій формі стан свободи особи, інші соціальні цінності.

Загальними рисами правової культури є властивості, притаманні всім видам культури як умови, способу й результату діяльності особи та суспільства, у процесі якої відбувається розвиток людських сил і відносин, самої особи в усій різноманітності її виявлень. **Особливі риси правової культури** пов'язані з правом, правовою системою та іншими правовими явищами.

Правова культура є ознакою активної участі членів суспільства в правовому житті, виконання правової діяльності, відображає стан законності та правопорядку, рівень правосвідомості. Правова культура є показником активності суб'єкта права в правовій сфері, добровільності виконання вимог правових норм, реальності прав і свобод громадян. Рівень досягнутої в суспільстві правової культури значною мірою впливає на ефективність правового регулювання, характер законодавства, форми й засоби забезпечення прав громадян,

ступінь визнання загальнолюдських цінностей, норм міжнародного права.

Залежно від носія (суб'єкта) правової культури її поділяють на правову культуру суспільства, правову культуру соціальної групи та правову культуру особи. Кожному з цих суб'єктів притаманні свої цінності, характерні риси, функції й т. ін. Динамічна сторона правової культури може розглядатися як позитивний аспект правових процесів: правоутворення, правового мислення, правового регулювання, у тому числі правотворчості, реалізації норм права, правозастосування, правомірної поведінки.

Правова культура розуміється як система правових цінностей, що утворюються в ході розвитку суспільства й відображають прогресивні досягнення минулого та сьогодення. Плідність такого розуміння правової культури випливає з того, що визначення ціннісних характеристик дає змогу досить чітко відмежувати правову культуру від правових явищ регресивного й протиправного характеру. Тому якісна відмінність правової культури полягає в її відповідності правовому прогресу. Якщо суттю соціального прогресу є становлення та утвердження свободи, то правовий прогрес – це правова форма свободи, таке правове становище особи в суспільстві, правовий статус громадянина в державі, що відповідають загальнолюдським цінностям.

Отож правова культура відображає ціннісний аспект правової сфери суспільного життя, правову систему, правову дійсність із погляду їх функціонування, спрямування на забезпечення прогресивного розвитку суспільства.

Правова культура суспільства не існує поза правовою культурою його суб'єктів (соціальних спільностей, груп, особи), вона є умовою, формою та результатом культурної правової діяльності членів суспільства, у процесі якої закріплюються наявні й утворюються нові правові цінності.

Правова культура особи включає як правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до нього, упевненість у справедливості зако-

нів, юридичних прав та обов'язків й інших правових явищ, так і правову активність, передову юридичну практику.

Структура правової культури особи:

1) ідеологічний елемент – знання й розуміння права, здатність особи тлумачити зміст норм права, визначати мету видання певного нормативно-правового акта, сферу його дії; уміння особи використовувати в практичній діяльності правові знання, реалізовувати та захищати свої права;
2) психологічний елемент – повага до права, заснована на особистій переконаності в його ефективності як засобу регулювання суспільних відносин. Така повага повинна бути навіть у разі несхвалення індивідом окремих правових розпоряджень;
3) поведінковий елемент – переконання в необхідності діяти відповідно до розпоряджень правових норм, уміння користуватися юридичним інструментарієм, висока правова активність особи, яка виявляється в сприянні реалізації права іншими суб'єктами й у протидії правопорушенням. У цьому плані правова культура – це результат творчої культурної діяльності індивіда у сфері права.

За змістом правову культуру доцільно поділяти на такі блоки:

а) правосвідомість як система відображення суб'єктом правової дійсності;
б) правомірну поведінку й правове мислення;
в) результати правомірної поведінки та правового мислення. За характером правової діяльності (правомірної поведінки) – на теоретичну й практичну, у тому числі професійну, продуктивну та репродуктивну.

Важливою складовою частиною правової культури є правомірна поведінка, у процесі реалізації якої виробляються правові цінності, матеріальні й духовні блага. Суб'єкти права реалізують правові норми та відтак відтворюють певні зміни в правовому середовищі, які у відповідних умовах виступають як правові цінності. Єдність індивідуальної правової культури й правомірної поведінки конкретизується через поняття її культурного стилю.

Індивідуальний культурний стиль правомірної поведінки особи характеризується сталістю в розв'язанні життєвих проблем і завдань та в цьому аспекті є важливим показником її правової підготовки, досвіду, виявляє особливості вибору варіанта правомірної поведінки в межах, що визначені правовими нормами.

Одним з найважливіших шляхів становлення й розвитку індивідуальної та загальносуспільної правової свідомості й правової культури є правове виховання населення, зокрема правова освіта, правова пропаганда та агітація, самовиховання, тобто правова діяльність, спрямована на формування в людей високого рівня правової свідомості й правової культури.

На сучасному етапі розвитку нашої країни основними завданнями правового виховання населення є забезпечення формування:

- правильного розуміння змісту основних правових понять;
- знання основних положень Конституції України та інших найважливіших нормативно-правових актів нашої держави;
- переконання в доцільності й необхідності неухильного додержання вимог правових норм, що викладені в законах, інших нормативно-правових актах;
- негативної реакції на кожне правопорушення, незалежно від того, хто його вчинив;
- поваги до правоохоронних органів і готовності надавати їм допомогу в розкритті й попередженні правопорушень.

Правосвідомість характеризує соціальну практику як емпіричну діяльність, у процесі якої виражаються суб'єктивне ставлення людей до чинного права, уявлення про свої права та обов'язки, про справедливість і несправедливість норм права, про сутність та принципи правової організації суспільства, почуття, настрої, емоції, пов'язані з оцінкою наявного правового режиму. Одним із проявів колективної правосвідомості є групова правосвідомість. Особливо важливою для нашого суспільства й держави є правосвідомість політичної еліти, зокрема правлячої.

Правова культура припускає відповідні знання людьми певних положень чинного законодавства, порядку його реалізації, уміння користуватися цими знаннями під час застосування норм права, їх виконання. Розрізняють правову культуру суспільства в цілому та правову культуру особистості.

Причому ці два поняття є взаємозалежними. Чим більше освічених у правовому плані особистостей є в суспільстві, тим вищою буде правова культура такого суспільства. Правова культура особи, будучи компонентом правової культури суспільства, виражає ступінь, характер розвитку суспільства, так чи інакше забезпечує соціалізацію особи та правомірну діяльність особи.

5. Об'єднання громадян та інші спільноти (політичні партії, громадські організації) як елемент громадянського суспільства

У розвиненому громадянському суспільстві, яке характеризується високим рівнем політичної організованості, активно функціонують суспільні організації. До останніх належать політичні партії, громадські організації, об'єднання й рухи, конфесії та ін., які разом з окремими громадянами становлять структуру громадянського суспільства.

Політична партія – політична організація, що об'єднує на добровільних засадах людей зі спільними інтересами, котрі реалізовані в основоположних ідейних настановах і програмах із метою їх упровадження через оволодіння політичною владою та здійснення державного керівництва країною.

Політичні партії є одним із найважливіших суспільних інститутів. Вони значною мірою визначають характер і спрямування політичного процесу, його стабільність та цивілізованість, стратегію й тактику боротьби за владу.

Сучасна наука відносить партії до недержавних організацій громадянського суспільства.

Політичні партії розрізняють залежно від їхньої соціальної сутності, соціальної бази, особливостей тієї спільноти, інтереси якої партія виражає; від ідеології, яку вони сповідують; програмових завдань і

тактичних пріоритетів; від принципів організаційної побудови; місця, яке вони посідають у політичній системі. Існування багатопартійності можливе завдяки політичному плюралізму, що передбачає політичну відкритість, участь громадян та пошук консенсусу в прийнятті рішень тощо.

Ще однією складовою частиною демократичної політичної системи, яку забезпечує принцип плюралізму, є опозиція. Її важливість полягає в тому, що вона виступає з конструктивною критикою уряду чи органу правління, чим удосконалює його роботу. За прийняття рішень указує на слабкі сторони, що сприяє їх урахуванню та усуненню. Опозиції належить роль своєрідного регулятора й контролера, що впливає на органи влади з метою відстоювання суспільних інтересів. Опозиція запобігає зосередженню влади в одних руках чи однієї політичної сили. **Опозиція** – організоване об'єднання громадян, що протидіє будь-якій владі. Опозиція також визначається як протидія, опір певній політиці, протистояння певній політичній силі, інституту, рішенню. Вона формулює думку та узагальнює інтереси соціальних груп, що залишилися поза увагою уряду, виконує контроль над діяльністю влади. Вона здійснює критику владних інститутів, пропонує альтернативи офіційній політиці. Діяльність опозиції є можливою завдяки дотриманню принципу врахування більшістю прав меншості. Цей принцип передбачає прийняття політичних рішень більшістю голосів. У демократичному суспільстві воля більшості повинна враховувати інтереси меншості та гарантувати захист їхніх прав. Це стосується всіх груп, наявних у суспільстві, чи то релігійних, політичних, етнічних й інших. Захист прав меншості гарантує Основний закон держави – Конституція, незалежний суд, представництво в парламенті.

Громадська організація – це об'єднання громадян, які створюються з неполітичною метою для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних й інших спільних інтересів.

Розгалужена система громадських організацій є важливим показником розвитку громадянського суспільства.

Громадські організації характеризуються низкою спільних ознак:

1) суспільний характер – організації, які покликані розв'язувати суспільно значущі проблеми;
2) добровільність – для їх створення й діяльності слугує вільна воля самих засновників й учасників;
3) спільність інтересів учасників – як інтелектуально-світоглядна основа цих формувань;
4) метою створення цих формувань є реалізація прав і свобод громадян;
5) легальність – мета цих формувань та форми діяльності громадських формувань є цілком законними; заради цього здійснюється їх легалізація;
6) некомерційний характер – отримання прибутку, збагачення засновників й учасників не може бути основною метою цих формувань;
7) способом досягнення поставленої перед громадським формуванням мети є спільні законні дії самих його учасників.

Громадські організації утворюються й діють на принципах добровільності, самоврядності, вільного вибору території діяльності, рівності перед законом, відсутності майнового інтересу їхніх членів (учасників), прозорості, відкритості та публічності.

Залежно від сфери громадської діяльності й мети, громадські об'єднання поділяють на такі види: економічні, соціальні, культурні, екологічні, освітні та інші.

Громадські організації роблять великий внесок у досягнення загального добробуту й стабільності. Вони є основою громадянського суспільства, так званого «третього сектору». Громадські організації мають за мету становлення громадянського суспільства, захист суспільних інтересів. Вони виконують навчально-консультативну діяльність, поширення інформації, надають соціальні послуги, правову допомогу, проводять аналітичні дослідження, розробляють суспільно-політичні рекомендації, здійснюють представництво та захист інтересів громадян. Отже, громадські організації мають безпосередній вплив на розвиток демократії.

Потреби особи виражаються та реалізовуються через такі компоненти громадянського суспільства, як сім'я, церква, профспілки, клуби виборців, культурні об'єднання, наукові асоціації тощо. З одного боку, у громадянському суспільстві кожен має можливість задовольнити одвічний потяг людини до спілкування – за віковими, інтелектуальними, економічними, спортивними, релігійними, політичними інтересами. З іншого боку, економічна й соціальна сфери життєдіяльності людини реалізовуються саме завдяки функціонуванню громадянського суспільства.

ТЕМА 2
Держава, правова держава та громадянське суспільство

1. Поняття та ознаки держави. Державний суверенітет

Практично все населення планети живе в тій чи іншій державі. Кожна людина в повсякденному житті взаємодіє з державою, перебуває в постійному тісному зв'язку з нею. А що ж містить у собі термін «держава»?

Одним із перших спробував дати визначення поняття «держава» Арістотель: «Держава – це союз спілкування рівних один одному людей заради рівної користі». За Полібієм, «держава – це організм життя народу». «Держава – це з'єднання народу, засноване на ідеї справедливості, спільності права та загальної користі», – стверджував Цицерон. Схоже визначення державі дає Г. Гроцій: «Держава – це досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права та загальної користі». Е. Кант стверджував, що «держава – це об'єднання маси людей справедливими законами». Е. А. фон Регель вважав державу «земним богом».

Сьогодні існують різноманітні підходи щодо визначення змісту поняття «держава».

Теологічний підхід. Держава виникає завдяки волі Божій і є не що інше, як царство Боже на Землі.

Арифметичний підхід. Держава є сукупністю трьох елементів: території, населення та влади.

Кібернетичний підхід. Держава – це певна система, усередині якої відбувається рух інформації з різносторонніми зв'язками.

Соціологічний підхід. Держава – це організація великої суспільної групи; при цьому поняття «держава» тотожне поняттям «країна», «народ», «суспільство», «вітчизна».

Владний підхід. Держава – це відносини політичної влади, тобто сукупність зв'язків між громадянами й державними органами, власне між органами самої держави, між органами держави та політичними

партіями, громадськими організаціями... Отже, у цьому випадку держава розглядається як влада.

Юридичний підхід. Держава – юридична особа з конкретними правами та обов'язками, сукупність адміністративних (виконавчо-розпорядчих) органів і система правових норм, на основі яких вони функціонують.

Ліберальний підхід передбачає триєдине бачення держави: держава – організатор, охоронець, третейський суддя. Тобто держава встановлює право та охороняє суспільний порядок, не втручаючись в інші справи, вона керує суспільними справами, а у випадку виникнення спорів – розв'язує їх.

Ознаками держави є:

- **Територія й населення.** Держава є єдиною універсальною, специфічною організацією на території країни. Під її впливом перебуває все населення; держава встановлює адміністративно-територіальний поділ країни, інститут громадянства.
- **Публічна влада.** Влада, яка не збігається з населенням, проте виступає від його імені, забезпечує державний примус у вигляді органів державної влади.
- **Податки –** обов'язкові платежі на користь держави від громадян, підприємств, організацій, установ, необхідні для функціонування держави (утримання державного апарату, медицина, освіта, культура тощо).
- **Наявність органів державного примусу** (армія, міліція, поліція, служби безпеки держав тощо). Лише держава (її органи) наділена повноваженнями застосовувати примус до всіх без винятку осіб, які перебувають на її території: громадян, осіб без громадянства, іноземців.
- **Право.** Держава встановлює загальнообов'язкові правила поведінки, доводить їх до людей, забезпечує дотримання, вимагає виконання, а у випадку порушення – застосовує примус.
- **Грошова одиниця.**

- **Формальні реквізити** – державні символи. Державна символіка – засіб ідентифікації суверенної держави й суб'єкта влади в системі внутрішніх і міжнародних відносин, яка являє собою законодавчо закріплені символи – Державний Герб, Державний Прапор та Державний Гімн.
- **Суверенітет** (найвища влада). Здатність держави проводити самостійну внутрішню й зовнішню політику. Влада держави поширюється на всі організації, на всіх осіб, які перебувають у країні (органи влади приймають обов'язкові для всіх закони, установлюють податки тощо). На міжнародній арені держава самостійно приймає рішення щодо напрямів зовнішньої політики, вступу до міжнародних організацій, установлення політичних та економічних зв'язків з іншими державами.

Отже, спираючись на вказані ознаки, визначення сучасних держав можуть бути такі.

Держава – суверенна, універсальна організація політичної влади, покликана забезпечувати нормальну життєдіяльність людей; вона має свою територію, апарат примусу, створює право та стягує податки, необхідні для здійснення своїх функцій.

Держава – це політична цілісність, що утворюється спільнотою, закріплена на певній території, де підтримується юридичний порядок.

Держава – особлива організація політичної влади, що існує в суспільстві, за допомогою якої здійснюється управління загальносуспільними та місцевими справами.

Держава – це специфічна, політико-територіальна організація, що виражає інтереси населення.

Державний суверенітет – це політико-юридична властивість державної влади, що характеризує її відносини із суб'єктами права як усередині країни, так і за межами державних кордонів (у міжнародній сфері).

Суверенітет буває повний та обмежений; добровільно обмежений (за угодою Б. Хмельницького з Росією, в обмін на військову допомогу, Україна зобов'язувалася не вступати в дипломатичні відносини з

Польщею, Туреччиною) і примусово обмежений (в Іраку станом на 2002 р., за рішенням ООН, продаж нафти відбувався лімітовано за встановленими квотами під закупівлю продуктів харчування тощо; було заморожено закордонні активи; практично повністю вже багато років не працювала цивільна авіація на міжнародних авіарейсах).

Ознаки суверенітету:

- у внутрішніх відносинах (усередині країни):
  – верховенство;
  – неподільність;
  – повнота;
  – самостійність;
- у зовнішніх відносинах (із міжнародним співтовариством:)
  – рівність;
  – незалежність.

Отож розрізняють суверенітет внутрішній та зовнішній.

Внутрішній суверенітет має такі ознаки:

1) верховенство (або прерогатива влади) – розуміється винятково як територіальне верховенство, згідно з яким держава має виключну владу в межах своєї території, що виключає діяльність в цьому просторі будь-якої іншої публічної влади;
2) самостійність – це можливість самостійно приймати рішення загальнодержавного значення всередині країни й зовні при дотриманні норм національного та міжнародного права;
3) повнота (універсальність або всеосяжність) – тобто розповсюдження державної влади на всі сфери суспільного життя, на все населення й суб'єкти політичної системи суспільства;
4) єдність (неподільність) державної влади – ґрунтується на положенні, що в межах відповідної території не може бути двох або більше суверенів, тобто влада є єдиною, що належить лише народові в цілому й тільки функціонально поділяється на галузі влади – законодавчу, виконавчу, судову.

Відповідно, усі органи держави у своїй сукупності утворюють єдину систему органів державної влади, що діє від імені держави.

Зовнішній суверенітет характеризується такими ознаками:

1) незалежність державної влади**.** Ця ознака проявляється у двох аспектах:

- внутрішня незалежність, що забезпечується принципом невтручання окремих держав і міжнародної спільноти в цілому у внутрішні справи будь-якої держави;
- зовнішня незалежність, котра полягає в можливості держави вільно, незалежно від інших держав обирати модель своєї зовнішньополітичної діяльності та реалізовувати її в межах своїх міжнародних зобов'язань за загальним міжнародним правом і міжнародними угодами;

2) рівність державної влади – виявляється в рівності прав та свобод; рівності юридичних властивостей, у межах яких суб'єкти права виконують свою діяльність, а також рівності перед законом і судом.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. зазначені такі ознаки державного суверенітету України:

1) верховенство;
2) самостійність;
3) повнота;
4) неподільність;
5) незалежність;
6) рівноправність.

До зазначених ознак суверенітету потрібно додати невідчужуваність – неможливість довільного відчуження легітимної і легалізованої влади.

Суверенітетом володіють будь-які держави, незалежно від величини їхньої території, кількості населення, форми правління й устрою. Суверенітет держави є основним принципом міжнародного права. Його відображено в Статуті ООН й інших міжнародно-правових документах.

Суверенітет народу означає верховенство народу як джерела та носія влади, його право самому вирішувати свою долю, безпосередньо

чи через представницькі органи брати участь у формуванні політики, складу його органів, контролювати діяльність державної влади.

Суверенітет народу, зазвичай, закріплений у конституціях держав. Так, у Конституції України зазначено, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він реалізовує владу безпосередньо й через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (ст. 5).

Отже, до основних прав народу, які закріплюють його суверенітет, можна віднести:

- можливість бути носієм і джерелом влади в державі;
- право визначати та змінювати конституційний лад;
- право на законні форми протесту;
- право змінювати територію власної держави;
- право на володіння, користування й розпорядження національним багатством;
- право формування складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування;
- брати участь у законотворчій діяльності.

Стосовно аспектів співвідношення **суверенітету держави та суверенітету народу** потрібно зазначити, що суверенітет держави не обов'язково передбачає суверенітет народу. Суверенітет держави може поєднуватися з відсутністю суверенітету народу, наявністю тоталітарного режиму, деспотії. Зазвичай (але не завжди) відсутність зовнішнього суверенітету держави спричиняє втрату суверенітету народу як внутрішньої свободи його політичного стану. У демократичній державі джерелом й основою співробітництва всієї влади є установча влада народу. Тут суверенітет народу є первинним стосовно державного суверенітету, слугує його джерелом.

Суверенітет держави відображає державну організацію народу. Тільки суверенітет демократичної держави є формою вияву народного суверенітету.

Суверенітет нації – повновладдя нації: володіння реальною можливістю визначати характер свого національного життя, реалізувати

основні права. Основні права нації – гарантована законом міра свободи нації, що відповідно до досягнутого рівня здатна забезпечити її існування й розвиток. Міра свободи закріплена як міжнародний стандарт як загальна і рівна для всіх націй.

Основні права нації:

- право на існування й вільний розвиток, здатність реалізувати право на політичне самовизначення;
- право на духовно-культурний розвиток, розвиток національної мови, звичаїв, традицій;
- право розпоряджатися природними та матеріальними ресурсами на своїй території;
- право на мирне співіснування з іншими народами й націями;
- право на екологічну безпеку та ін.

Отже, суверенітет нації, повновладдя однієї нації неможливі без дотримання суверенітету інших націй і народностей, без поважного ставлення до їхніх національних потреб і прав.

Державний суверенітет, здійснюваний багатонаціональною державою, повинен гарантувати суверенітет кожної з націй, що об'єдналися. Головне полягає в тому, щоб нація, що становить більшість у країні та дала назву державі, не використовувала свою перевагу для обмеження прав представників іншої нації. Протиправна й неприпустима будь-яка національна дискримінація чи прагнення однієї нації підкорити іншу.

Державний, народний і національний суверенітети взаємозалежні в демократичній правовій державі.

2. Форма держави

Важливою характеристикою держави є спосіб (порядок) організації державної влади. Він відображається поняттям **«форма держави».** Поняття форми держави необхідне для відповіді на питання: як створюються вищі органи держави, як вони взаємодіють між собою й населенням, як територіально побудована державна влада, якими методами реалізовується державна влада.

Форма держави об'єднує три компоненти: **форму державного правління, форму державного устрою та державний режим.**

Отже, форма держави – це спосіб організації державної влади, її устрою й методів її реалізації.

1. Форма державного правління – це спосіб організації та здійснення вищої державної влади.

Традиційно виокремлюють такі основні форми державного правління, як монархія та республіка.

Монархія – це форма державного правління, за якої вища державна влада повністю або частково зосереджується в руках одноосібного глави держави та, зазвичай, передається в спадок.

Історичними формами монархії є **абсолютна й конституційна (обмежена) монархії**.

Абсолютна монархія характеризується повновладдям глави держави, а конституційна – обмеженням повноважень глави держави. Абсолютна більшість сучасних **монархій конституційні.** Різновидами конституційної монархії **є дуалістична** (монарх володіє виконавчою владою й частково – законодавчою) та **парламентська** (монарх володіє законодавчою владою та частково – виконавчою).

Республіка – форма державного правління, за якої вища державна влада здійснюється виборним колегіальним органом, що обирається виборцями на певний строк.

Республіками є більшість сучасних держав. Основними різновидами республіки є **парламентська, президентська та змішана.**

- **Парламентська республіка.** Верховенство в системі державної влади належить парламенту, який формує уряд. Парламент може висловити уряду вотум недовіри, наслідком чого є або відставка уряду, або розпуск парламенту та проведення дострокових парламентських виборів. Уряд володіє виконавчою владою, інколи – законодавчою ініціативою, а також правом клопотати перед президентом про розпуск парламенту. Функції президента здебільшого зводяться до представницьких.

- **Президентська республіка.** Президент обирається народом, є главою держави та очолює виконавчу владу. Посади прем'єр-міністра немає. Членів уряду призначає президент, однак у деяких державах ключових міністрів затверджує парламент. Президент не має права розпустити законодавчий орган, а депутати парламенту не можуть вплинути на дострокове переобрання президента, окрім як через механізм імпічменту. Разом із президентом іде у відставку весь уряд.
- **Змішана республіка.** Глава держави (президент) особисто пропонує склад уряду, який обов'язково повинен затверджуватися парламентом. Президент обирається на всенародних виборах. Виконавчу владу очолює прем'єр-міністр.

2. Форма державного устрою – це поділ території держави на певні складові частини та розподіл влади між нею й цими складовими. Історично склалися дві форми державного устрою – **унітарна держава та складна держава (федерація, конфедерація).**

Унітарна держава – це держава, окремі складові частини якої не мають суверенітету, усіх ознак державності.

Верховна суверенна влада в унітарній державі повністю зосереджена в центрі, а складові частини держави (області, воєводства, провінції) не мають ознак політико-державної самостійності. Для унітарної держави характерна наявність єдиної системи централізованої державної влади, юрисдикція якої поширюється на всю територію країни. Існує єдине громадянство, єдина судова система, єдина конституція. Деякі унітарні держави (наприклад Італія, Україна) включають автономні утворення.

Федерація – це союзна держава, яка складається з державних утворень, які мають певну самостійність,

Принцип федералізму полягає в розмежуванні сфер компетенції федеральної, центральної влади та влади суб'єктів федерації. Цей принцип передбачає договірність у прийнятті спільних рішень, рівне представництво в органах федеральної влади. Територія в політико-адміністративному відношенні не є єдиним цілим, а складається із

суб'єктів федерації. Суб'єкт федерації наділяється установчою владою, має право прийняти власну конституцію, мати свою судову, правову системи. Федеральні закони мають безумовний пріоритет над законами суб'єктів федерації. У конституціях федерацій розмежовується компетенція федеральних і місцевих органів влади. У складі федерації може бути різна кількість суб'єктів: у США – 50, у Канаді – 10, у Німеччині – 16, в Австрії – 9 і т. ін. До компетенції центральної влади у федерації належать питання щодо розв'язання конфліктів між суб'єктами федерації, оборони країни, зовнішньої політики, фінансів, оподаткування, організації структур і діяльності вищих органів влади.

Конфедерація – це союз суверенних держав, який створюється для досягнення конкретної спільної мети.

Принцип конфедералізму передбачає збереження повної юридичної та політичної самостійності держав-членів конфедерації, відсутність центральних органів влади, уніфікованого законодавства, єдиного громадянства, судової системи. Взаємини між суб'єктами конфедерації ґрунтуються лише на добровільних договірних засадах для координації дій у розв'язанні спільних конкретних проблем. Конфедерація характеризується відсутністю єдиної податкової системи; фінанси центральних органів влади складаються із внесків, а не з податкових відрахувань. Члени конфедерації передають у компетенцію союзу вирішення обмеженої кількості питань, найчастіше – у сфері оборони, зовнішньої політики, транспорту, зв'язку.

3. Форма державного режиму – це сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою та суспільством, панівних форм ідеології, соціальних і класових відносин, стану політичної культури суспільства.

Форма державного режиму – сукупність прийомів, методів, форм і способів здійснення державної влади.

Зміст державно-правового режиму визначається відносинами між двома політичними субстанціями – владою та свободою. Саме обсяг повноважень влади, способи й методи її діяльності, ступінь свободи

індивідів дають змогу належно оцінити характер наявного в певній державі режиму.

У сучасних умовах державні режими найчастіше класифікують **як демократичні, авторитарні, тоталітарні.**

Демократичний режим – це режим, який характеризується децентралізацією, роззосередженням влади між громадянами держави з метою надання їм можливості рівномірного впливу на функціонування владних органів: це форма організації суспільно-політичного життя, заснованого на принципах рівноправності його членів, періодичної виборності органів державного управління та прийняття рішень відповідно до волі більшості.

Авторитарний режим – це режим, який характеризується значним зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб, звуженням політичних прав та свобод громадян і їх об'єднань, суворою регламентацією їхньої активності, різким скороченням повноважень демократичних інституцій.

Тоталітарний режим – це режим, який характеризується повним контролем держави над всіма сферами людського життя, фактичною ліквідацією прав і свобод громадян.

3. Функції держави та механізм держави

Отже, ми розглядаємо основні характеристики держав. І незалежно від форми правління, політичного режиму та інших характеристик держав, усі вони повинні виконувати притаманні державі функції.

Термін «**функції держави**» застосовують для позначення основних напрямів діяльності держави. Виконання державою своїх функцій має за мету гармонізувати життєдіяльність суспільства й держави. У функціях держави визначаються її сутність та реальна роль, яку держава відіграє у вирішенні основних питань суспільного розвитку. Функції мають об'єктивний характер, обумовлений потребами суспільства; вони встановлюються залежно від основних завдань держави на певному етапі розвитку. Зміст завдань держави зумовлюється різними внутрішніми та зовнішніми чинниками.

Отже, функції держави – це основні напрями її діяльності, у яких відображаються й конкретизуються завдання й мета держави, проявляються її сутність та зміст, а також соціальне призначення в соціально неоднорідному суспільстві.

Держава виконує свої функції протягом усього часу існування. На різних етапах еволюції людства держави виконували різні функції, залежно від економічного та політичного розвитку суспільства, історичного типу тощо. Функції держави тісно пов'язані з характеристиками держави, її формою й типом. З еволюцією держави змінюються й її функції.

Функціям сучасної держави притаманні такі ознаки:

- вони є соціально значущими напрямами її внутрішньої або зовнішньої діяльності;
- у функціях держави виражаються й конкретизуються її історична сутність і соціальне призначення;
- функції держави мають чітко визначений предмет, що означає їх постійний характер на довгому періоді існування держави;
- реалізація функцій держави здійснюється притаманними їм методами та в притаманних їм формах залежно від змісту окремих функцій, конкретики завдань, які виконуються державою на певних етапах розвитку суспільства;
- у функціях держави проявляються та об'єктивізуються притаманні їм особливості й закономірності розвитку, динаміка соціально-економічних, політичних і духовних перетворень у житті суспільства.

Класифікація функцій

За сферами суспільного життя:

- економічні – розвиток економіки, підприємництва, уведення та зміна податків;
- соціальні – охорона прав і свобод громадян, забезпечення їх реалізації;
- політичні – охорона суверенітету, організація політичних відносин із метою забезпечення життєдіяльності;

- ідеологічні – усебічний розвиток науки, культури, освіти з метою формування суспільної свідомості.

За сферами політичного напряму (за сферами діяльності):

- **внутрішні –** здійснюються в межах держави й характеризують її внутрішню політику. Розрізняють:
  а) регулятивну (урегулювання стосунків у суспільстві, забезпечення діяльності органів держави, самоврядування);
  б) економічну (регулювання економічного розвитку держави, розробка економічних проєктів, організація праці населення, податки тощо);
  в) соціальну (охорона та реалізація прав і свобод громадян, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, соціальний захист населення, соціальна допомога, пенсії, пільги, компенсації тощо);
  г) культурно-освітню (забезпечення розвитку закладів науки, культури, освіти з метою підвищення рівня розвитку громадян);
- **зовнішні –** здійснюються за межами держави, на міжнародній арені та характеризують зовнішню політику. Розрізняють:
  а) оборонну (захист кордонів, території, цілісності, суверенітету держави);
  б) зовнішньополітичну (співробітництво з іншими державами, підтримка миру, участь у міжнародних організаціях, миротворчих операціях, боротьба з тероризмом);
  в) зовнішньоекономічну (укладення економічних договорів про торгівлю й співробітництво між державами, участь у міжнародних економічних організаціях, співпраця в галузі охорони екології тощо);
  г) культурно-освітню (обмін культурними надбаннями: музеї, виставки, театри, живопис, музика, кіно).

За значущістю (за ступенем соціальної важливості):

- основні (глобальні) – найважливіші напрями діяльності держави. Вони мають глобальний характер, стосуються великої кількості населення, охоплюють широке коло питань і потребують залу-

чення та взаємодії різних державних органів. До таких функцій належать: а) охорона країни; б) надання, охорона та захист прав і свобод громадян; в) захист правопорядку;

- неосновні (локальні) – забезпечують виконання основних, складовими частинами яких вони є. Так, у складі такої функції, як захист правопорядку в країні, можна виокремити низку допоміжних: розробка законопроєктів для захисту правопорядку, забезпечення матеріально-технічної бази правоохоронних органів тощо.

За часом дії:

- постійні – виконуються державою постійно (охорона кордонів та території, розвиток економіки, забезпечення прав і свобод...);
- тимчасові – виконуються протягом певного часу, до моменту вирішення чи доки не втратять актуальності (розширення територій, придушення рабів у минулому та боротьба з тероризмом, наркоманією, знищення протипіхотних мін, захист навколишнього середовища, відтворення тваринного та рослинного світу – на сучасному етапі розвитку держав);
- спеціальні (особливі) – існують в окремо взятій державі та мають особливий (унікальний) характер, існують на певних етапах, пов’язані з конкретними подіями (з утворенням незалежної держави Україна потрібно було якнайшвидше розробити нормативну базу нової держави, арабо-ізраїльський конфлікт – питання територій, статусу Єрусалиму, війни та миру тощо).

За процесом реалізації державної влади:

- законодавчі – розробка й прийняття законів;
- управлінські – керування державою через органи державної влади;
- правоохоронні – забезпечення та охорона прав і свобод громадян правоохоронними органами держави (міліція, поліція, служба безпеки, митна служба, прикордонна тощо);
- інформаційні – доведення офіційної інформації до населення країни (висвітлення в ЗМІ подій у країні, за кордоном, друк нормативно-правових актів тощо).

Функціональна характеристика держави охоплює не тільки зміст її функцій, але й форми та методи їх реалізації. Реалізація функцій сучасної держави відбувається в процесі її діяльності та виражається **в правових й організаційних (фактичних) формах**.

Правові форми реалізації функцій держави – це управлінська діяльність державних органів, що полягає у вчиненні юридично значимих дій щодо виконання державних функцій у порядку, визначеному законом, і має правові наслідки. До правових форм реалізації функцій держави належать правотворча, правозастосовна, правоохоронна діяльність.

Правотворча діяльність – це діяльність компетентних органів і посадових осіб, спрямованих на видання або санкціонування, зміни чи скасування норм права, що завершується оприлюдненням нормативно-правових актів, а також їх систематизацію. Суб'єкти правотворчості в України – народ України, Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства, місцеві органи влади та управління.

Правозастосовна діяльність – це діяльність компетентних державних органів із виконання законів і підзаконних нормативних-правових актів шляхом прийняття правозастосовного акта. Суб'єкти правозастосовної діяльності – державні органи та посадові особи.

Правоохоронна діяльність – це діяльність, сутність якої полягає в забезпеченні безпосереднього реагування на вчинені правопорушення у сфері реалізації державних функцій, установлення та притягнення до юридичної відповідальності осіб, які їх учинили.

Механізм держави – це цілісна ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ, підприємств, за допомогою яких виконуються завдання й функції держави.

Для нього притаманні такі ознаки:

1. Механізм держави – це *система* взаємозв'язаних, взаємодіючих, ієрархічно підкорених державних органів, державних підприємств та установ.
2. Організаційна структура й відносини між елементами механізму будуються на принципі субординації (мають ієрархічний характер):

- рішення вищестоящих елементів механізму є обов'язковими для нижчестоящих;
- державні підприємства та установи виконують свою діяльність під керівництвом державних органів.

3. Структурні елементи механізму держави є юридичними особами. Згідно зі ст. 80 Цивільного кодексу України, юридичною особою визнається організація, створена й зареєстрована у встановленому законом порядку, яка наділяється цивільною правоздатністю та дієздатністю, може бути позивачем і відповідачем у суді. Вона має відокремлене майно, можє від свого імені набувати майнових й особистих немайнових прав і нести обов'язки.
4. Створюється та функціонує механізм держави на *державній формі власності.* У державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, що належать державі Україна. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють, відповідно, органи державної влади (ст. 73 Цивільного кодексу України).

Мета існування механізму держави – забезпечення реалізації завдань і функцій держави. Для їх реалізації кожний з елементів механізму держави наділяється правовим статусом, який утворюють нормативно закріплені предмет відання (коло суспільних відносин та об'єкти, на які розповсюджується компетенція державної організації) і сама компетенція, що складається з функцій та повноважень (прав й обов'язків) державної організації. Повноваження деталізують функції державної організації, визначають її напрям дії з позицій можливого та необхідного (прав й обов'язків).

Частину механізму держави, а саме систему всіх державних органів, що наділені державно-владними повноваженнями з метою безпосереднього управління суспільством та виконання завдань і функцій держави, називають **державним апаратом.**

Для державного апарату притаманні **певні ознаки,** які його відокремлюють від інших державних організацій механізму держави:

1. Він являє **собою систему,** тобто впорядковану сукупність державних органів, пов'язаних між собою загальними принципами по-

будови та функціонування, єдиною кінцевою метою діяльності. До апарату держави входять законодавчий орган (парламент), президент, виконавчі органи (уряд, міністерства, державні комітети, відомства тощо), судові органи (конституційні, верховні, господарські та інші суди), контрольно-наглядові (прокуратура, омбудсман й інші), правоохоронні органи (міліція, збройні сили, митні органи тощо).

2. В основу побудови та розподілу компетенції між органами державного апарату покладено **принцип поділу влади.**
3. Його діяльність реалізовується в одній **із правових форм державної діяльності** (правотворчій, правозастосувальній, правоохоронній, контрольно-наглядовій, установчій).

Ключовим елементом державного апарату є державний орган.

Державний орган – це внутрішньо організований колектив державних службовців, які посідають визначені законодавством посади, а отже, наділені відповідною компетенцією для виконання певних владно-управлінських функцій і завдань держави.

Класифікація державних органів

- **за місцем у системі державного апарату:**
  - первинні – що виникають у порядку наслідування (монарх) або обираються народом як джерелом влади й мають представницький характер (президент, парламент);
  - вторинні – формуються первинними органами, відповідно походять від них і підзвітні їм (уряд, центральні органи виконавчої влади);
- **за порядком утворення:**
  - виборні – органи, що обираються населенням чи представницькими органами (глава держави або парламент) на певний строк;
  - призначувальні – органи, що призначаються главою держави чи вищими за підлеглістю органом;
  - успадковані – органи, що успадковуються, як приклад – посада глави держави за монархічної форми правління;

- **за порядком ухвалення рішень:**
  - колегіальні – ухвалюють рішення після обговорення шляхом голосування;
  - єдиноначальні – рішення від імені яких приймаються керівниками особисто;
- **за часом функціонування:**
  - постійні – створюються на невизначений строк (без обмеження терміну дії), але через законодавчо визначений термін їх склад оновлюється (наприклад представницькі органи держави, суд);
  - тимчасові – створені для виконання певного завдання або в умовах надзвичайного стану;
- **за територією дії:**
  - загальнодержавні – повноваження яких поширюється на всю територію держави (глава держави);
  - місцеві – діють у межах території адміністративно-територіальної одиниці (місцеві адміністрації, суди);
- **за поділом на гілки влади:**
  - законодавчі (парламент);
  - виконавчі (уряд, місцеві державні адміністрації);
  - судові (вся судова система).

Систему державних органів України становлять:

- законодавча влада – парламент;
- глава держави – президент;
- виконавча влада – поділяється залежно від складності завдань і територіального масштабу на вищі, центральні та місцеві:
  - вищі – Кабінет Міністрів України;
  - центральні – міністерства, відомства, державні комітети, головні управління й ін.;
  - місцеві – державні адміністрації, місцеве самоврядування та ін.;
- судова влада – Конституційний Суд, Верховний Суд, Вищі спеціалізовані суди (Антикорупційний суд, Вищий адміністративний, Вищий господарський та ін.), місцеві й апеляційні суди;

– контрольно-наглядові органи – Генеральний прокурор та підпорядковані йому прокуратури, інспекції, адміністрації.

Окрім державного апарату складовими частинами механізму держави є державні організації, які під керівництвом державних органів практично виконують завдання й функції держави:

1. **Державні установи (заклади),** що утворюються компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності й входить до сфери його управління (це системи охорони здоров'я, медичної допомоги та медичного страхування, відпочинку, соціального захисту, освіти, культури тощо).
2. **Державні підприємства** – самостійні суб'єкти господарювання, створені компетентними органами державної влади на основі державної власності для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичної реалізації виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому главами 7, 8 Цивільного кодексу України.

Водночас не слід протиставляти державні підприємства й установи державним органам, оскільки всі вони належать до державних організацій, що діють у єдності та узгодженості.

Державний апарат (як сукупність державних органів) забезпечує практичну реалізацію функцій держави завдяки діяльності установ і підприємств, якими він керує.

До основних напрямів удосконалення механізму сучасної демократичної держави можна віднести:

- створення державою належних умов для запровадження принципів самофінансування щодо елементів механізму держави;
- децентралізацію й скорочення штату службовців державного апарату;
- удосконалення роботи з кадрами державного апарату, підвищення професіоналізму державних службовців;
- реорганізацію державного апарату з метою усунення дублювання повноважень його структурних елементів;

- неухильне дотримання в організації та функціонуванні державного апарату конституційного принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову;
- переорієнтацію роботи державного апарату на проблеми забезпечення повної й безперешкодної реалізації прав і свобод людини та громадянина;
- розробку правових процедур вирішення конфліктів між елементами державного механізму;
- підвищення ролі судових органів, забезпечення їх незалежності.

4. Поняття та ознаки правової держави

Громадянське суспільство є опорою демократії та виявом свободи; саме в його рамках може розвиватися правова держава.

Правова держава – це держава особливої якості. Недаремно в цьому словосполученні першість посідає «право», а на другому місці – «держава». Це означає, що право в такій державі відіграє основну роль у житті суспільства. При цьому основоположним началом права є принцип загальної рівності, тобто загальної й рівної для всіх міри свободи: для держави та її органів, для особи та колективів, для всіх громадян. Правовою є держава, у якій панують закони, що обмежують державну владу, ґрунтуються на загальнолюдських цінностях і гарантують реальну можливість кожній людині ефективно здійснювати та захищати свої права й свободи. У такій державі діє принцип верховенства права.

Правова держава – це держава, у якій лише юридичними засобами реально забезпечене максимальне здійснення, гарантування, охорона та захист прав і свобод людини й громадянина.

Правову державу характеризують:

- верховенство закону і його панування в суспільстві; рівність перед законом самої держави, усіх її органів, громадських організацій, службових осіб і громадян;
- вищість представницьких органів влади, їх відкритість та публічність, відсутність будь-якої диктатури;

- поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову, що створює систему взаємостримування та взаємопротиваг гілок влади;
- гарантія прав і свобод особи в межах законності, взаємна відповідальність держави, об'єднань громадян та індивідів;
- високий рівень громадських структур, можливість громадських об'єднань й особи брати участь в управлінні суспільством;
- дотримання принципів загального, прямого, рівного виборчого права;
- контроль державної влади з боку суспільства, громадян та їх організацій;
- відповідальність держави перед світовим співтовариством правових держав;
- органічний зв'язок прав і свобод громадян із їхніми обов'язками, відповідальністю, законопослухняністю, самоконтролем, самосвідомістю, правовою культурою.

Правова держава може бути розбудованою лише там, де наявні інститути громадянського суспільства, у центрі якого перебувають людина, її права, свободи та інтереси.

Отже, це держава, у якій юридичними засобами справді забезпечено максимальне здійснення, охорона й захист основних прав і свобод людини.

Правова держава – це суверенна політико-територіальна організація влади, яка існує та функціонує в громадянському демократичному суспільстві, у якій панують норми права, забезпечуються права й свободи людини, влада підпорядкована волі народу (законним інтересам людини та громадянина, окремих груп людей і громадянського суспільства в цілому).

Ознаки правової держави:

1) суверенітет народу, який є джерелом влади;
2) верховенство права;
3) рівність усіх громадян перед законом;
4) однакова та взаємна відповідальність держави й особи перед законом;

5) визнання прав людини вищою соціальною цінністю;
6) поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову;
7) високі правова культура й правова свідомість громадян;
8) наявність ефективної правоохоронної системи.

5. Взаємозв'язок правової держави та громадянського суспільства

Взаємозв'язок громадянського суспільства й правової держави характеризується тим, що їх не можна ні ототожнювати, ні протиставляти одне одному, тим більше – відривати одне від одного. Громадянське суспільство та держава, які володіють відносною самостійністю, водночас становлять єдине ціле. Ці два інститути не можуть існувати порізно. Певні інститути належать одночасно і до громадянського суспільства, і до правової держави. Вони відіграють роль необхідної комунікації між ними й мають вирішальне значення щодо функціонування громадянського суспільства.

Виходячи з факту існування різних і суперечливих інтересів у громадянському суспільстві, виникає **ідея держави** як утілення, здійснення **всезагального** інтересу, як інституції гарантування й захисту прав людини. Правова держава є передумовою розвитку громадянського суспільства. Громадянське суспільство передбачає існування правової держави як його підґрунтя, але тільки існування розвиненого, стабільного громадянського суспільства робить можливим утворення правової держави.

Розвиток громадянського суспільства залежить від держави й може функціонувати повною мірою лише за умов розвинутої демократії та наявності правової держави, у якій діють закон і порядок.

Правова держава – форма організації та діяльності політичної влади, яка діє на принципах верховенства права, на основі визначених правових норм. Така держава не втручається у сферу громадянського суспільства.

Ідея громадянського суспільства заснована на необхідності ефективного **регулювання відносин** людини з політичною владою, суспільства з державою.

Сенс ідеї правової держави полягає в тому, щоб **зв'язати** політичну владу, державу з правом, підпорядковувати її дії закону.

Сенс ідеї громадянського суспільства – **підпорядкувати державу суспільству,** обмежити свавілля державної влади.

Обидві ці ідеї тісно пов'язані між собою – правова держава й громадянське суспільство **взаємно передбачають** одне одного.

Умовами формування правової держави та громадянського суспільства є існування низки **попередніх чинників.**

Найголовнішими з них є **консенсус**, згода між різними соціальними суб'єктами відносно **суспільних цінностей** (економічних, політичних, соціальних, духовних). Виключно важливою передумовою є **закріплення** зі згоди всіх соціальних сил суспільних цінностей у **конституції** держави. Умовою розвитку громадянського суспільства є також **вільне функціонування** засобів масової інформації. Вважається, що **передумовами** громадянського суспільства є **ринкова економіка** з властивою їй багатоманітністю форм власності, розмаїття незалежних **політичних сил і партій,** незалежно сформована **громадська думка** та, найголовніше, **вільна особистість** із розвиненим почуттям власної гідності.

Потрібно мати на увазі, що:

1) громадянське суспільство не існує **до держави** й **поза державою**;
2) саме держава, у межах якої існує певне громадянське суспільство, дає йому належний **захист** у тому, що стосується добробуту громадян і їхніх особистих цілей, якщо останні не суперечать законам;
3) від держави громадянське суспільство **має право вимагати** захисту життя, здоров'я, безпеки тощо;
4) на державу покладається обов'язок здійснення **соціальних** програм, що можуть пом'якшити протиріччя між матеріальним достатком одних та убогістю інших;
5) державою, її зовнішньою політикою й оборонною міццю можуть бути забезпечені **саме існування** цього суспільства, його матеріальне та духовне зближення з іншими народами.

Контроль за державою громадянське суспільство здійснює в різних формах і за допомогою різноманітних засобів. Основою відмежу-

вання й незалежності громадянського суспільства від держави, обмеження свавілля останньої є конституційне проголошення та законодавче забезпечення прав і свобод людини й громадянина.

Принципи взаємодії громадянського суспільства та правової держави:

1) визнання державою економічного, політичного й ідеологічного плюралізму суспільства;
2) безумовне визнання та захист державою прав людини й громадянина, невтручаннядержави до приватного життя громадян;
3) взаємні обов'язки та відповідальність особи й держави;
4) взаємна відмова суспільства та держави від використання насильницьких, незаконних дій;
5) прагнення до соціального миру, партнерства й національної згоди.

Отже, громадянське суспільство та правова держава тісно взаємопов'язані між собою. Розвинене громадянське суспільство можливе лише в правовій державі, а правова держава можлива лише за наявності громадянського суспільства.

ТЕМА 3
Соціальне регулювання правової держави та громадянського суспільства

1. Поняття соціального регулювання. Поняття та види соціальних норм

Соціальне регулювання (від латин. *regulo* – правило, що означає впорядкування) – здійснюване громадянським суспільством за допомогою всієї сукупності соціальних засобів упорядкування суспільних відносин, подолання конфліктів і забезпечення компромісу між людьми та їх соціальними групами.

Ознаки соціального регулювання:

1) здійснюється в межах певного суспільства;
2) реалізує безпосередній вплив на поведінку й діяльність соціальних суб'єктів, витісняє та блокує деструктивні форми їх вияву;
3) пов'язане з установленням конкретних загальносоціальних прав й обов'язків суб'єктів;
4) має за мету впорядкування суспільних відносин, подолання конфліктів і забезпечення компромісу між людьми та їх соціальними групами;
5) є загальним, тобто поширюється на всіх суб'єктів громадянського суспільства;
6) здійснюється за допомогою спеціальних засобів;
7) гарантується заходами соціального примусу.

Соціальне регулювання поділяється на кілька типів:

- внутрішній (совість, переконання) та зовнішній (суспільна мораль);
- стихійний (демографічні зміни, міграційні процеси, економічні кризи) і волевстановлений (владно-вольовим);
- нормативний (визначає норми, що є правилами поведінки, забезпечуваними соціальним примусом) і ненормативний (оцінювальний – здійснюється за допомогою історично складених матеріальних, політичних, соціально-культурних цінностей;

- директивний – шляхом адміністративної команди;
- інформаційний – за допомогою засобів масових інформацій, інтернету як глобальної телекомунікаційної мережі інформаційних й обчислювальних ресурсів);
- загальний (визначає правила поведінки для всіх) та індивідуальний (застосовує загальні норми для конкретного індивіду).

Метою здійснення соціального регулювання є отримання завідомо передбачуваної та спрогнозованої поведінки суб'єкта. Упорядкування суспільства відповідно до певних норм, приписів, обмежень. Держава забезпечує життєдіяльність суспільства як системи шляхом використання влади, а право – шляхом нормативного регулювання.

За своєю природою, за своїм соціальним призначенням право слугує регулятором суспільних відносин. У цій якості воно споконвічно призначене бути стабілізуючим і заспокійливим (примирливим) фактором, способом усунення соціальної нестабільності, хаосу й байдужості, стимулятором соціального прогресу.

На сьогодні до основних елементів системи соціального регулювання прийнято включати такі явища, як право, мораль, звичаї; релігію, корпоративні норми, політику тощо. Цей перелік не є вичерпним. Надалі зосередимо свою увагу на його найважливіших компонентах. Усіх їх об'єднує одна ознака: вони мають спільне соціальне коріння, причини, які викликали до життя й розвитку вказані явища, пов'язані з потребами та інтересами людини й були зазначені вище. Відповідно, і всі вони, тісно переплітаючись одне з одним у процесі застосування, мають одну мету – регулювати поведінку людини в соціальному середовищі.

Соціальні норми – загальні правила поведінки, що унормовують поведінку людей у суспільстві задля забезпечення їхніх інтересів із застосуванням специфічних засобів соціального впливу.

Соціальні норми поділяються на: 1) моральні; 2) релігійні; 3) естетичні; 4) норми громадських організацій; 5) правові; 6) звичаєві; 7) екологічні; 8) корпоративні; 9) політичні.

Право, норми права є правилами поведінки, якими ми керуємось у житті, але це не єдиний вид правил поведінки, тому розглянемо й інші соціальні норми.

У кожному суспільстві існує багато різних соціальних норм, які регулюють як діяльність кожного з її членів, так і взаємостосунки між ними.

Серед соціальних норм чільне місце посідають норми права. Вони мають як спільні з іншими соціальні риси, так і свої специфічні.

Спільним є те, що вони регулюють діяльність і відносини між людьми. Але, якщо **звичаєві** норми складаються спонтанно в результаті тривалого повторення людьми певних дій, **то правові** – установлюються певною владою й за короткий час. Якщо **моральні** норми охороняються силою суспільної думки та внутрішніх переконань людини, то правові охороняються владою, яка їх установила. Якщо **економічні** норми регулюють суспільні відносини, пов'язані з виробництвом, розподілом і споживанням матеріальних благ, **корпоративні** та норми **громадських організацій** установлюють правила поведінки людей у середині лише цих об'єднань, а **політичні** – між соціальними групами, пов'язаними зі здійсненням державної влади, то правові регулюють відносини суб'єктів суспільства у всіх сферах їхньої діяльності. Якщо **естетичні** норми регулюють ставлення людей до оцінки предметів духовної й матеріальної культури з позицій їх краси, а **релігійні** регулюють відправлення релігійних культів і ставлення людей до Бога, то правові закріплюють права й свободи громадян стосовно як переконань, у тому числі й релігійних, так і свободи оцінювання предметів матеріальної та духовної культури.

Отже, **норми права –** це загальнообов'язкові правила поведінки, установлені державою з метою врегулювання суспільних відносин, які забезпечуються державним примусом.

Це, по суті, своєрідний матеріал, із якого складається система права.

2. Поняття та ознаки права. Норма права

Для визначення поняття права розглянемо основні елементи його сутності. **Основною, базовою категорію сутності права є справед-**

ливість – це внутрішня властивість, якість права. Право є справедливим завжди, несправедливого права бути не може. І хоча дехто вважає, що це поняття умовне й виходить з інших джерел (соціальних, політичних, моральних), але тут ідеться про етичну, моральну, релігійну справедливість. Ми ж говоримо про справедливість правову, яка урівнює оцінку дії людей за одним-єдиним критерієм, мірою, і ця міра повинна вважатися справедливою.

Важливо, що право включає такі елементи своєї сутності, як правова рівність, правова свобода та справедливість.

Другий основний елемент права – це **правова рівність**. Вона існує як своєрідна абстракція й полягає в рівності можливостей індивідів у суспільстві. Тому правова рівність не є буквально математичною рівністю, це рівність формальна. Усі люди від народження не рівні як із погляду їхньої фізіології, так і соціального стану. Право не знищує відмінності людей, а лише формалізує й упорядковує ці відмінності, приводячи їх до єдиного знаменника. Це означає рівність можливості придбання тих чи інших прав. Отже, завдяки праву встановлюється правовий порядок рівності та нерівності. Виходить, що право – це рівний для різних людей шлях до придбання прав на певні речі, дії, а не роздача їх порівну кожному. Кожен громадянин України має право отримати вищу освіту. Отримавши диплом із певної спеціальності, людина отримує право займатися тією чи іншою діяльністю, обіймати ту чи іншу посаду. Але якщо хтось цього не хоче, то він і не отримує вищу освіту. У цьому полягає його правова свобода.

Правова свобода є третім основним елементом сутності права. Право, передусім, виступає як міра свободи в діях кожної особистості. Але правова свобода пов’язана з відповідальністю, інакше би вона перетворилась у свавілля. Бути вільним – значить бути відповідальним. Тобто кожна людина вільна робити те, що не порушує свободи іншої людини. Якщо не дотримуватися цього правила, то в суспільстві буде відбуватися війна всіх проти всіх, отже, ніякої свободи ні для кого не буде.

Значить, як це не парадоксально звучить, правова свобода особистості полягає в певному обмеженні власної свободи. Але в правовому суспільстві таке обмеження повинен робити рівною мірою за одним принципом кожний громадянин, щоб не нашкодити свободі іншого. Право же є загальним мірилом такого обмеження. Тому маємо певну відносність правової свободи: те, що не дозволяється робити в одному випадку, дозволяється в іншому. Кричати й свистіти в аудиторії під час занять не дозволяється, але на стадіоні під час футбольного матчу це цілком дозволено. Людина не має права вбивати іншу людину, але на війні вона отримує право вбивати ворога.

Отже, свобода завжди є правовою свободою, іншого бути не може.

Отже, можемо відзначити, що знання сутності права дає змогу оцінювати правову якість законів, які можуть збігатись і не збігатися з основними елементами сутності права. Тобто закон може бути як правовим (якщо відповідає цим елементам), так і не правовим (якщо цим елементам не відповідає).

Тому й поняття права можна визначити як **загальнообов'язкову систему норм рівності, свободи та справедливості.**

Виділяють два основних розуміння терміна «право» – об'єктивне й суб'єктивне.

Об'єктивне право – це система загальнообов'язкових, формально визначених норм, що встановлені та охороняються державою і є критерієм правомірної й неправомірної поведінки осіб.

Суб'єктивне право – це можливість конкретної особи на юридично забезпечену поведінку. Тобто, доки норма права є загальною для всіх громадян держави в конкретній сфері життєдіяльності, вона є об'єктивною. Коли ж вона стосується конкретної ситуації та реалізується в поведінці суб'єкта, то стає суб'єктивною.

Отже, право – це система загальнообов'язкових, установлених і гарантованих державою правил поведінки, які визначають права та свободи особистості, засади функціонування держави. Таке право при-

йнято **називати об'єктивним,** його мета – підтримка суспільної рівноваги.

Основні ознаки права:

1) системність (виступає системою правових норм та засад), тобто всі правові норми повинні складати певну систему, у якій її складові частини взаємопов'язані й не суперечать одна одній;
2) правила поведінки, установлені або санкціоновані державою;
3) приписи, які відображають інтереси й волю політичних сил у державі;
4) загальнообов'язковий характер – це означає, що воно складається з норм, які поширюються на всіх осіб, яким вони адресовані, і ці особи забов'язані їх виконувати;
5) формалізовані або формально визначені, тобто викладені зрозуміло, чітко й однозначно в певних формах, про які йтиметься далі (у письмовій формі);
6) забезпечення державним примусом – це забезпеченість виконання цих норм покладається на державу аж до можливості застосування державного примусу (наприклад застосування позбавлення волі за умисне вбивство).

Право, як система правил поведінки, виникло разом із державою, оскільки держава повинна мати дієві засоби впливу на членів суспільства. Таким засобом стало право. Певному типу держави відповідає відповідний тип права.

Норма права – це формально визначене, установлене або офіційно визнане державою й забезпечене її примусовою силою правило поведінки загального характеру, спрямоване на врегулювання суспільних відносин.

Ознаки норми права:

1) **загальний характер (неперсоніфікованість).** Норми права поширюються на всіх людей, незалежно від того, чи знайомі вони з цими нормами, і розраховані на багатократну реалізацію. Припис правової норми може мати зобов'язуючий, дозвільний або заборонний характер;

2) **формальна визначеність.** Норми права чітко сформульовані та зафіксовані в офіційному джерелі права (законі, міжнародно-правовому договорі тощо). Норма права чітко й недвозначно визначає лінію дозволеної або належної поведінки свого адресата (суб'єктивні права або юридичні обов'язки);
3) **зв'язок із державою.** Норми права або встановлюються державою (наприклад шляхом ухвалення закону, видання підзаконного акту), або визнаються державою (наприклад шляхом ратифікації міжнародного договору). Зв'язок із державою виявляється також у тому, що виконання норм права забезпечується силою державного примусу;
4) **системність.** Норма права сама по собі є мікросистемою, що складається із гіпотези, диспозиції та санкції. Крім того, кожна норма нерозривно пов'язана з іншими, утворюючи цілісну систему національного або міжнародного права;
5) **регулятивність**. Норма права виступає як регулятор суспільних відносин і засіб вирішення конфліктів.

Норми права класифікуються за певними ознаками, які визначають їх роль у процесі регулювання суспільних відносин:

- за характером правил поведінки поділяють:
  1) зобов'язуючі;
  2) уповноважуючі;
  3) заробонні;
  4) караючі;
- за суб'єктом правотворчості:
  1) норми державної влади;
  2) норми референдумів;
  3) норми глави держави;
  4) норми громадських об'єднань тощо;
- за функціональністю:
  1) регулятивні;
  2) охоронні;

- за галузевим спрямуванням:
  1) конституційні;
  2) адміністративні;
  3) кримінальні;
  4) цивільні та ін.

Отже, норми права, незалежно від їх видів, є багатофункціональними, оскільки виконують безліч різноманітних функцій, завдань як загального, так і спеціально-юридичного характеру.

Функції **норм права**:

1) регулятивна;
2) інформаційна;
3) комунікативна;
4) заборонна;
5) організаційна;
6) охоронна;
7) виховна;
8) схвальна;
9) заохочувальна;
10) карна.

Норми права, на відміну від інших соціальних норм, мають свою, специфічну структуру. Вона складається з трьох елементів: **гіпотеза, диспозиція, санкція.**

Гіпотеза – це частина норми права, у якій визначені обставини, за яких ця норма повинна й може діяти. По суті, гіпотеза ставить питання: *якщо так, то...*

Диспозиція – це така частина норми права, яка вказує, якою повинна бути поведінка суб'єктів за наявності обставин, передбачених гіпотезою. Вона розкриває зміст «*то*», тобто вказує на те, що ці суб'єкти повинні й забов'язані робити, що їм дозволено, а що заборонено.

Санкція – це така частина норми права, що містить у собі заходи впливу на суб'єктів, які порушують норму права.

Наприклад, якщо студент порушує правила навчального процесу, установлені адміністрацією навчального закладу (гіпотеза), то деканат

факультету має право застосувати до нього, згідно зі статутом закладу (диспозиція), певні види покарання: винесення догани, відрахування з лав студентів тощо (санкція).

Тобто формулу структури правової норми можна виразити словесно таким чином**: якщо робиш так, то, згідно з тим, отримуєш те.**

3. Система права та її структура (галузі, підгалузі, інститути права)

У правознавстві розрізняють поняття «правова система» та «система права». Система права, на відміну від правової системи, відображає не сукупність усіх правових явищ у їх взаємодії, а тільки внутрішню будову (форму), структуру права як системи правових норм.

Системна побудова права має велике значення, тому що дає змогу більш повно й точно тлумачити окремо взяту норму права та правильно застосувати її на практиці.

Система права – це внутрішня форма права, яка характеризується єдністю й узгодженістю всіх її норм та розподілу їх за галузями, підгалузями, інститутами та нормами права.

В основу розподілу права на галузі покладено два критерії – предмет і метод правового регулювання.

Предмет правового регулювання – це сукупність якісно однорідних суспільних відносин, урегульованих нормами права. Предмет правового регулювання відповідає на питання, на **що** саме право здійснює свій регулятивний вплив.

Метод правового регулювання – це сукупність прийомів і способів, за допомогою яких реалізовується вплив права на суспільні відносини певного виду. Метод відповідає на питання, **як, яким чином** право здійснює свій регулятивний вплив. Кожній галузі права властивий свій набір методів правового регулювання.

Основним структурним елементом системи права є галузь права.

Галузь права – це сукупність норм права, що регулюють якісну однорідну **сферу суспільних відносин** специфічним методом правового регулювання.

До основних галузей права відносять такі: конституційне, адміністративне, цивільне, трудове, сімейне, фінансове, кримінальне право, процесуальні галузі права та інші. Чим більш розвинута система права, тим більше галузей містить вона в собі.

Галузь права, своєю чергою, складається з інститутів права.

Інститут права – це сукупність відокремлених взаємозв'язаних правових норм певної галузі права, що регулюють **вид (тип)** якісно однорідних суспільних відносин.

Декілька однорідних інститутів права, котрі регулюють більш вузьку групу суспільних відносин, ніж галузь права, утворюють підгалузь права.

Підгалузь права – це складова частина галузі права, яка об'єднує норми права, що регулюють суспільні відносини певного виду.

4. Джерела (форми) права. Нормативно–правовий акт

Джерела права – це зовнішня форма вираження та закріплення права.

До джерел (форм) належать правові звичаї, нормативно-правові договори, правові прецеденти, нормативно-правові акти.

У різні часи і в різних суспільствах право виступає у конкретних формах, які можуть бути більше або менше наближеними до цього загального визначення. Ці форми ще називають джерелами права, але тут мається на увазі джерела права як закону, оскільки в кожному окремому суспільстві право реалізовується у вигляді своїх правил поведінки, які можуть бути досить різними залежно від багатьох обставин. Саме за допомогою форм права суспільство, населення можуть дізнатися, які саме правила поведінки встановлює та забезпечує держава.

Першою й історично першою формою права є **правовий звичай –** правило поведінки, що увійшло у звичку через багаторазове застосування протягом тривалого життя суспільства.

Правовий звичай – це стійке правило поведінки, що стихійно склалося й офіційно визнане державою. У давнину, за відсутності або низької письменності населення, правовий звичай був основною й

найчастіше – єдиною формою права. їх система становила звичаєве право. Правові звичаї застосовуються в банківській практиці, комерційному обігу, сфері страхування, міжнародній торгівлі. Різновидом правового звичаю є звичаї ділового обігу – сформовані й широко вживані в різних сферах управлінської або підприємницької діяльності правила поведінки, не передбачені законодавством, незалежно від того, чи зафіксовані вони в якому-небудь документі.

Однією з форм права також є **правовий прецедент** – це однакове рішення будь-якого питання в окремому випадку, що слугує зразком для наступного рішення аналогічних справ. Найбільш відомим видом правових прецедентів є судовий прецедент, поширений у Великобританії, США й деяких інших країнах.

Таку систему права, де прецедент є основною формою права, ще називають англо-саксонською (прецедентною). **Правовий (судовий або адміністративний) прецедент** – рішення судового або адміністративного органу в конкретній справі, якому надана нормативна сила і яке слугує зразком для вирішення аналогічних справ.

Нормативно-правовий договір – це домовленість двох або більше сторін, яка встановлює, змінює чи скасовує норми права. Він може бути і в усній формі. Нормативно-правові договори разом із правовими звичаями з'явилися як історично перші цивілізовані способи юридичного оформлення й закріплення спільної діяльності людей на принципах права. Договір (consensus) широко застосовувався в такій розвиненій правовій системі, як Стародавній Рим. За сферою дії розрізняють **міжнародні та внутрішньодержавні договори.** Міжнародний договір – це угода між суб'єктами міжнародного права та, передусім, між державами, покликана регулювати виникаючі між ними відносини шляхом установлення, припинення або зміни їхніх взаємних прав та обов'язків. Існують різні види міжнародних договорів: двосторонні й багатосторонні; політичні, економічні договори та договори, що укладаються зі спеціальних питань. Прикладом внутрішньодержавного нормативного договору може слугувати колективний договір, що укладається на підприємствах й установах між працедавцями (адміністра-

цією) та працівниками задля регулювання їхніх трудових, соціально-економічних й інших відносин.

Нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ компетентних правотворчих органів держави, у якому закріплене правило поведінки загального характеру, що забезпечується державою.

Нормативно-правові акти є головною й найбільш завершеною формою сучасного права. У правовій системі України нормативно-правовий акт є основним джерелом права.

За юридичною силою всі нормативно-правові акти поділяються на дві великі групи – закони та підзаконні акти.

Закон – це нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади або всенародним референдумом, що регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення, має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів та особливий порядок прийняття.

За галузевим спрямуванням закони поділяються на:

- загальнодержавні (конституційні та органічні);
- локально державні (поточні (звичайні) й надзвичайні);

Закони можна розділити за галузями діяльності суспільства. Серед останніх можна виокремити **загальнодержавні та локально державні.**

Загальнодержавні, своєю чергою, поділяються на конституційні й органічні. До **конституційних** законів відносять конституцію як основний закон держави, що має найвищу юридичну силу, а також закони, які вносять зміни чи доповнення до неї. **Органічні** закони займають друге місце за юридичною силою після конституційних. Це такі закони, які конкретизують найважливіші положення конституції або випливають із її змісту. Конституційні й органічні закони приймаються конституційною більшістю законодавчого органу держави. **Локально державні** закони можна поділити на **поточні** або звичайні (приймаються за звичайних обставин і регулюють інші важливі суспільні відносини) та **надзвичайні** (приймаються в необхідних випадках, передбачених конституцією й надзвичайними ситуаціями).

Закони поділяються на види:

1) **Конституція** – це основний, головний закон держави, який має найвищу юридичну силу та приймається в особливому порядку і в якому регламентуються найважливіші, із її погляду, суспільні відносини у сфері організації та функціонування органів держави, державного устрою й правового статусу людини та громадянина;
2) **конституційні закони** – це закони, що вносять певні доповнення чи зміни до Конституції або скасовують її окремі норми;
3) **органічні закони** – це закони, якими деталізуються норми Конституції й ухвалення яких передбачено в Конституції;
4) **кодекси** – це нормативно-правові акти, у яких об'єднано й систематизовано правові норми, що регламентують відповідну сферу суспільних відносин. Кодекси, зазвичай, є основою певної галузі чи підгалузі законодавства;
5) **звичайні** (поточні) закони – це всі інші закони, що регулюють різні суспільні відносини в державі й приймаються на основі та на виконання Конституції парламентом у межах його компетенції.

За структурною формою розрізняють кодифіковані й некодифіковані закони. На сьогодні в Україні прийнято та діє понад двадцять кодексів й основ законодавства, серед них – Кримінальний, Цивільний, Бюджетний, Земельний кодекси, Основи законодавства про охорону здоров'я тощо.

За своїм значенням закон є правовим актом первинного характеру. У законах міститься початкове право – правила поведінки, які є відправними засадами всієї правової системи держави. В Україні прийняття законів є компетенцією Верховної Ради. Народ України здійснює законодавчі повноваження через всеукраїнський референдум. Закон, прийнятий на референдумі, має вищу юридичну силу та не потребує будь-якого затвердження.

Підзаконні нормативно-правові акти – це нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими на те компетентними правотворчими державними органами на підставі та для виконання законів.

Усі без винятку підзаконні акти мають меншу юридичну силу, ніж будь-який закон і не можуть суперечити йому, а також не можуть змінювати або скасовувати норми законів. В іншому разі підзаконні акти визнаються недійсними та з моменту його прийняття підлягають скасуванню.

Підзаконні нормативно-правові акти поділяються на:

1) **загальні** – поширюються на всю територію й населення держави. До них, залежно від суб'єктів, що їх видали, відносять:
   - постанови Верховної Ради України;
   - укази Президента України;
   - постанови, розпорядження Кабінету Міністрів України;
   - акти Конституційного Суду України. Верховного Суду, Генерального прокурора України, вищих судів України;
2) **відомчі** – поширюються на певну сферу суспільних відносин. До них відносять:
   - інструкції, указівки, нормативні накази міністерств, державних комітетів, інших органів центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом;
3) **місцеві** – мають чинність на території певної адміністративно-територіальної одиниці. До них належать:
   - рішення й нормативні ухвали місцевих рад;
   - рішення виконавчих комітетів місцевих рад;
   - нормативні накази управлінь і відділів обласних державних адміністрацій;
4) **локальні** – регламентують діяльність конкретних підприємств, установ, організацій і поширюється на їхніх працівників. До них відносять:
   - нормативні накази, розпорядження й інструкції адміністрації державних підприємств, установ та організацій.

5. Система та систематизація законодавства

Якщо **система права** – це внутрішня організація та побудова права, то система законодавства – це зовнішня форма виразу й закріплення

нормативного матеріалу, сукупність правових джерел. Система права та система законодавства співвідносяться, як зміст і форма, тобто законодавство є основною формою вираження права. Право й законодавство взаємопов'язані, але не тотожні явища. Між ними існують деякі відмінності.

По-перше, первісним елементом побудови системи права є норма права, а первісним елементом побудови системи законодавства – нормативно-правовий акт.

По-друге, за обсягом система законодавства ширша, ніж система права, тому що змістовно включає в себе деякі ненормативні положення (програмні цілі, мотиви та причини прийняття документа, констатуючі положення).

По-третє, предмет системи права відрізняється більшим ступенем однорідності, у порівнянні з предметом системи законодавства.

По-четверте, галузі системи законодавства формуються лише за ознакою предмета правового регулювання й не мають єдиного методу.

По-п'яте, у системі права не враховується юридична сила правового матеріалу.

Система законодавства – це сукупність упорядкованих певним чином нормативно-правових актів держави, що є зовнішньою формою вираження права.

Розрізняють горизонтальну та вертикальну структуру системи законодавства.

Горизонтальна (галузева) структура законодавства передбачає поділ нормативно-правових актів за галузевою ознакою. Галузі законодавства – це великі об'єднання нормативно-правових актів, які характеризуються єдністю змісту та форми.

Вертикальна (субординаційна, ієрархічна) структура законодавства передбачає розміщення нормативно-правових актів залежно від юридичної чинності й місця суб'єкта законодавства в системі нормотворчих органів.

Законодавство складається з великої кількості нормативних актів, прийнятих державними органами в різні історичні періоди, у зв'язку з чим виникають неузгодженості між новим і старим законодавством.

Тому час від часу з'являється необхідність приведення його в чітку систему, ліквідації протиріч шляхом унесення змін і доповнень, тобто здійснювати систематизацію законодавства.

Систематизація законодавства – це діяльність компетентних державних органів щодо впорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, приведення їх до певної внутрішньої узгодженості шляхом створення єдиних нормативних актів і їх збірників.

Традиційно в юридичній літературі розрізняють три основні форми систематизації – інкорпорацію, кодифікацію та консолідацію.

Інкорпорація – це об'єднання нормативно-правових актів без зміни їх змісту в збірники в хронологічному, алфавітному, предметному чи іншому порядку.

Інкорпорація може бути офіційною, тобто здійснюватися від імені компетентних державних органів, або неофіційною, яка проводиться видавництвами, науковими установами, навчальними закладами, окремими спеціалістами. У першому випадку збірники нормативних актів є офіційною формою їх оприлюднення й тому на них можна посилатися під час вирішення юридичних справ, у другому – вони мають тільки довідково-інформаційний характер.

Кодифікація – це змістовна переробка (усунення розбіжностей і протиріч, скасування застарілих норм) нормативно-правових актів, що мають спільний предмет і метод правового регулювання та створення зведеного нормативного акта.

Цей вид систематизації може здійснюватися тільки державою. У результаті кодифікації створюється єдиний законодавчий акт, який завжди має офіційний характер.

Консолідація – це створення, на основі кількох нормативно-правових актів, нового об'єднаного акта, у якому нормативні приписи розміщуються в логічному порядку після редакційної обробки, але без зміни змісту.

Метою консолідації є усунення множинності нормативних актів, їх уніфікації, створення у структурі законодавства великих блоків нормативного матеріалу як вихідної бази для проведення кодифікаційної роботи.

ТЕМА 4
Дія права в громадянському суспільстві

1. Правова та правомірна поведінка

Одним із видів діяльності людини, що регулюється соціальними нормами, є її поведінка. Поведінка визначається сукупністю дій і вчинків особистості, способом її життя, на які можуть впливати такі фактори, як вік, освіта, характер, виховання, навколишнє середовище, розумовий розвиток тощо.

Окремі прояви поведінки не є врегульовані нормами права, однак можуть бути визначені як суспільно корисні або суспільно шкідливі. Так, суспільно корисною поведінкою може бути визначена діяльність волонтерів з допомоги українській армії, натомість проявами суспільно шкідливої поведінки є зловживання спиртними напоями. Держава та суспільство можуть використовувати різноманітні заходи впливу для поширення суспільно корисної поведінки й зменшення суспільно шкідливої (наприклад через різноманітні соціальні ролики або стенди).

Інші прояви поведінки, унаслідок їх соціальної значущості, є врегульованими нормами права, а сама поведінка отримала характеристику правової.

Правова поведінка – це соціальна поведінка особи (дія або бездіяльність) свідомо вольового характеру, яка є врегульованою нормами права й спричиняє юридичні наслідки.

Ознаки правової поведінки:

- проявляється у вигляді дії чи бездіяльності;
- має свідомо-вольовий характер (особа усвідомлює зміст поведінки й може керувати нею);
- регулюється правовими нормами;
- спричиняє юридичні наслідки;
- має соціальне значення (є корисною або завдає шкоду суспільним інтересам).

Виокремлюють три види правової поведінки

1) правомірна поведінка;
2) зловживання правом;
3) правопорушення (протиправна поведінка).

Правомірна поведінка – це суспільно необхідна, бажана поведінка суб'єктів, що відповідає приписам правових норм та гарантується й охороняється державою.

Ознаки правомірної поведінки:

– є суспільно необхідною та бажаною поведінкою. Акти правомірної поведінки відповідають інтересам індивіда, суспільства й забезпечують
організованість і гармонійність громадського життя;
– відповідає закріпленим правовим нормам та принципам права;
– її здійснення гарантується й охороняється державою.

Залежно від мотивів, які спонукають суб'єктів удаватися до правомірної поведінки, виокремлюють такі **її види:**

1) **соціально активна поведінка**. Особа усвідомлює, розуміє значення та свідомо дотримується правових розпоряджень. Наприклад, людина не палить траву на подвір'ї, розуміючи, що цим вона порушує екологічні норми та завдає шкоди собі, сусідам і навколишньому середовищу;
2) **звична поведінка.** Особа підпорядковується правовим розпорядженням, не замислюючись над їх змістом, діє за інерцією, за звичкою, дотримуючись сформованого стереотипу Наприклад, людина не палить траву на подвір'ї, оскільки так її виховали з дитинства;
3) **конформістська поведінка.** Особа підпорядковується правовим розпорядженням не через свої переконання, а через небажання вирізнятися зі свого середовища («діє як усі»). Наприклад, людина не палить траву на подвір'ї, оскільки цього не роблять її сусіди та знайомі;
4) **маргінальнам поведінка**. Особа підпорядковується правовим розпорядженням унаслідок особистого розрахунку або страху пе-

ред покаранням. Наприклад, людина не палить траву на подвір'ї, оскільки це загрожує їй значним штрафом.

Для правової демократичної держави найбільш бажаним є **формування соціально активної правомірної поведінки,** яка є однією з ознак розвиненого громадянського суспільства.

Зловживання правом – це правова поведінка, яка полягає у використанні громадянами своїх прав у недозволені способи, що суперечать призначенню права, унаслідок чого завдаються збитки (шкода) суспільству, державі, окремій особі.

Для зловживання характерна відсутність безпосереднього порушення правової норми, на відміну від неправомірної поведінки. Відповідно, особа, що допустила зловживання не може бути притягнена до юридичної відповідальності, характерної для правопорушення. Водночас зловживання правом призводить до порушення прав і свобод інших громадян, тож такі дії можуть бути заборонені, скасовані або припинені.

Наприклад, особа зареєструвала шлюб без наміру створити сім'ю (фіктивний шлюб).

Така особа не буде притягнута до юридичної відповідальності, однак шлюб визнають недійсним.

Правопорушення є прямою протилежністю правомірній поведінці. Правопорушення розглянемо в окремому підрозділі.

2. Поняття, ознаки та структура правовідносин

Правовідносини – це конкретна форма буття права. Вони існують у суспільстві згідно певним законам, установленим владою, але можуть існувати й тоді, коли закону, що регулює певні дії суб'єктів у суспільстві, нема. У такому випадку вони виникають, як то кажуть, стихійно.

Отже, **правовідносини –** це такі суспільні відносини, що виникають між суб'єктами на підставі норм права. Усі правовідносини можна поділити на багато видів: **галузеві,** що існують між суб'єктами суспільства в різних галузях їхньої діяльності (конституційні, адміністративні,

трудові тощо); **урегульовані** й **неврегульовані** певними владними структурами; **прості** та **складні,** які залежать від кількості суб'єктів, що беруть участь у правовідносинах; **короткочасні** й **довгочасні** за терміном тривалості; **активні** (виконання обов'язків) та **пасивні** (утримання від певних дій) за змістом поведінки суб'єктів; **внутрішні** (усередині держави) і **міжнародні** (стосунки між державами); **договірні**, **управлінські** за методом правового врегулювання; за функціональним призначенням їх можна поділити на **регулятивні**, що закріплюють чи розвивають певні відносини, та **охоронні,** що призначені для збереження певних цінностей.

Правовідносини мають відповідну структуру. Вони складаються з трьох основних елементів – суб'єктів, об'єктів і змісту правовідносин.

Суб'єкти правовідносин

Первинним елементом є суб'єкт правовідносин, адже від нього залежать й інші елементи, і розвиток правовідносин. **Суб'єкти правовідносин** – це особи, які беруть участь у правовідносинах. До **суб'єктів правовідносин** відносять фізичних і юридичних осіб .

Фізичними особами є конкретні люди (громадяни, іноземці, особи без громадянства), **юридичними** – організації, створені й зареєстровані у встановленому законом порядку.

Усі суб'єкти правовідносин, для того щоб брати в них участь, повинні мати такі правові властивості, як **правоздатність, дієздатність і деліктоздатність.**

Правоздатність – це закріплена в законодавстві здатність особи мати юридичні права й нести юридичні обов'язки. Вона наступає у фізичних осіб з моменту народження і втрачається зі смертю фізичної особи. У юридичних осіб правоздатність, дієздатність та деліктоздатність виникає з моменту створення й утрачається з моменту ліквідації.

Дієздатність – це здатність особи своїми діями здійснювати юридичні права та обов'язки.

Деліктоздатність – це здатність особи нести юридичну відповідальність: відповідати за свої вчинки, насамперед за правопорушення.

Дієздатність та деліктоздатність фізичних осіб у різних галузях права настає по-різному: у цивільному праві повна дієздатність настає із 18 років; у кримінальному праві деліктоздатність виникає із 16 р., а за деякі види кримінальних правопорушень – із 14 років; у трудовому праві дієздатність настає із 16 р., але в деяких випадках – із 14 чи 15 років.

Дієздатність залежить від віку та психологічного стану особи, у той час як правоздатність не залежить від указаних обставин.

Об'єктами правовідносин є поведінка їх учасників у ставленні до майнових (засоби виробництва, речі, гроші, цінні папери тощо) або немайнових (праця, авторські права, життя, честь і гідність особи тощо) цінностей. У майнових правовідносинах об'єктом є поведінка людей, спрямована на задоволення певних матеріальних благ (наприклад поведінка, пов'язана з купівлею й продажем речей). У немайнових правовідносинах – сама фактична поведінка їх учасників (наприклад дії адміністрації підприємства щодо прийому на роботу службовців).

Отже, об'єкт – блага, на які направлені дії суб'єктів (майно, особисті блага, здоров'я, особиста недоторканність, влада тощо).

Зміст правовідносин полягає в природних або юридичних правах учасників цих відносин і їх поведінці, якою вони реалізують юридичні права й обов'язки. Елементами змісту правовідносин є суб'єктивне право та юридичний обов'язок.

Виходячи з вищезазначеного, відзначимо, що **суб'єктивне право** – міра можливої поведінки суб'єктів. Для її здійснення суб'єкт має право вимагати відповідної поведінки від інших. **Юридичний обов'язок** – міра необхідної поведінки суб'єктів. Вона визначається законом.

Підставами виникнення правовідносин є **юридичні факти** – обставини, із якими пов'язані правові наслідки.

Юридичний факт – це життєва обставина, із якою норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин.

За наявності норм права без юридичного факту правовідносини неможливі.

Юридичний факт – передумова правовідносин. Наприклад, наявність норм права, які регулюють порядок спадкування, не означає, що індивід вступив у спадкоємні правовідносини й одержав спадщину. Необхідне настання певних обставин, що фіксуються в гіпотезах норм права.

За вольовою ознакою юридичні факти поділяють **на події та дії**.

Події – юридичні факти, не залежні від волі людини. До них належать дії сил природи, народження й смерть людини, сплив строків. Події розділяють на абсолютні й відносні. Абсолютні події ніяк не пов'язані з поведінкою людей (землетрус, яким зруйновано будинок), а відносні все ж таки пов'язані з поведінкою людей. Наприклад, пожежа – це подія, оскільки процеси горіння, що відбуваються при цьому, не підвладні людині. Але підпал – це протиправна дія, оскільки залежить від волі людини. Тому пожежа від удару блискавки є абсолютною подією, а пожежа, що виникла в результаті підпалу – відносною подією.

Дії – юридичні факти, залежні від волі людини. Юридичні факти-дії – найбільш значущий для буття права вид юридичних фактів. Власне, заради них здійснюється все правове регулювання. Особливим різновидом дій визнаються факти-стани – триваючі дії (наприклад перебування в шлюбі, стан громадянства).

Дії, своєю чергою, поділяються на правомірні й неправомірні.

Правомірні дії поділяють на дві групи – юридичні акти та юридичні вчинки. Юридичні акти – це правомірні дії дієздатної особи з метою досягти якогось правового результату (договір, заповіт, судове рішення). Юридичні вчинки – це дії, що привели до юридичних наслідків, незалежно від волі людини, яка вчинила їх (знахідка скарбу, написання літературного або художнього твору, наукове відкриття). Такі дії визнаються юридично значущими навіть у тому випадку, коли вони здійснені недієздатною особою.

Неправомірні дії (правопорушення) за ступенем суспільної небезпеки поділяються на такі групи як на проступки та злочини. Будь-яке правопорушення завдає шкоди особі, суспільству, державі, іншим

суб'єктам права. Але злочини мають суспільну небезпеку, тобто наносять або створюють загрозу для завдання великої шкоди.

Нерідко для виникнення передбачених правовою нормою юридичних наслідків потрібен не один юридичний факт, а сукупність фактів. Сукупність юридичних фактів, необхідних для настання правових наслідків, передбачених нормою права (виникнення, зміна або припинення правовідносин), називається фактичним (юридичним) складом.

У правовій дійсності є феномен, який, не будучи юридичним фактом, може породжувати правовідносини. Це – презумпція. **Презумпція** (лат. *praesumptio* – припущення) **–** закріплене в законі припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що мають юридичне значення. Види презумпцій за фактом правового закріплення:

- фактичні (загальножиттєві)
- законні.

3. Поняття, ознаки, види та склад правопорушення

Кожна держава має сукупність правових норм, які зобов'язані виконувати всі суб'єкти суспільства. У нашій правовій системі норми права найчастіше закріплені в законах та підзаконних нормативно-правових актах (тобто законодавстві). Принцип точного й повсюдного виконання всіма органами держави, посадовими особами та громадянами вимог законів називають законністю. Дотримуватися законності – значить реалізовувати правомірну поведінку, діяти відповідно до закону, установленого державою. Але суб'єкти держави у правовідносинах можуть здійснювати як правомірну поведінку, так і виступати як правопорушники.

Правопорушення – суспільно небезпечне або суспільно шкідливе протиправне винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, за яке передбачена юридична відповідальність згідно з чинним законодавством. Це особливий вид юридично значущої поведінки, що шкодить особі, суспільству, державі.

Ознаки правопорушення:

1) **суспільна шкідливість (прогул) або суспільна небезпека** (зазіхання на життя людини) поведінки – об'єктивна основна ознака, якою правомірна поведінка відрізняється від неправомірної. Юридичний аспект шкідливості виражається в порушенні суб'єктивних прав і юридичних обов'язків або в протидії їх виконанню. Матеріальний аспект шкідливості полягає в заподіянні учаснику правовідносин матеріального або морального збитку;
2) **протиправність** – здійснюється всупереч праву, є свавіллям суб'єкта; являє собою порушення заборон, зазначених у законах і підзаконних актах; невиконання обов'язків, що виходять із нормативно-правового акта, акта застосування норм права або договору, укладеного на основі закону;
3) **свідомо вольовий характер** – визначається психікою людини, яка в момент учинення правопорушення перебуває під контролем волі й свідомості, здійснюється усвідомлено та добровільно. Відсутність вільного волевиявлення є юридичною умовою, за якою діяння не визнається правопорушенням, навіть якщо воно й мало шкідливі наслідки. Правопорушенням визнається лише неправомірне діяння деліктоздатної особи (малолітні та душевнохворі деліктоздатними не вважаються);
4) **дієвість** – це завжди дія (крадіжка, розбій, наклеп, образа) або бездіяльність (недбалість, прогул, залишення особи в безпорадному стані). Думки, наміри, переконання, що зовні не виявилися, не визнаються чинним законодавством об'єктом переслідування доти, доки вони не переросли в протиправні вчинки. Практика переслідування за інакомислення (опозиції) є виявом репресивної суті тоталітарного режиму в державі;
5) **винність** – дія, що виражає негативне внутрішнє ставлення правопорушника до інтересів людей, завдає своєю дією (або бездіяльністю) збитків суспільству й державі, містить доведену вину. **Вина** (від латин. *culpa*) – це психічне ставлення особи до свого діяння (бездіяльності) і його наслідків, виражене у формі наміру та необережності;

6) **караність** – дія, що полягає в застосуванні до правопорушника заходів державного впливу, заходів юридичної відповідальності у вигляді позбавлень благ психологічного, організаційного або матеріального характеру. Однак їх застосування до правопорушника є не завжди реальним.

Відсутність зазначених ознак не дає змоги розглядати діяння як правопорушення. Так, заподіяння шкоди за відсутності вини не розглядається як правопорушення.

Види правопорушень різняться між собою ступенем суспільної небезпечності (шкідливості), об'єктами зазіхання, суб'єктами, поширеністю, ознаками об'єктивної й суб'єктивної сторін, а також процедурами їх розгляду.

Види правопорушень за галузями права:

1. Конституційні правопорушення (проступки) – суспільно шкідливі протиправні вчинки, які полягають у винному (умисному чи необережному) заподіянні шкоди порядку організації й діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, формі державного правління та устрою, конституційним правам і свободам громадян, але не мають ознак складу злочину (недодержання або перевищення конституційних повноважень, наприклад видання органами місцевого самоврядування незаконних нормативних рішень; зловживання владою без ознак злочину тощо).

2. Адміністративні правопорушення (проступки) – суспільно шкідливі протиправні вчинки, які полягають у винній (умисній чи необережній) дії або бездіяльності, що посягають на громадський порядок, власність, права й свободи громадян, на встановлений порядок управління тощо. Посягання на громадський порядок і порядок управління виражається у вчинках, що заважають реалізації нормальної виконавчо-розпорядчої діяльності державних і громадських органів та організацій. Переважно адміністративні проступки не пов'язані з виконанням службових обов'язків (порушення правил протипожежної безпеки, санітарних, митних правил, правил перетину кордону; незаконне використання спеціальних технічних засобів негласного одержання інформації; несплата податків).

3. Цивільно-правові правопорушення (проступки) – суспільно шкідливі протиправні вчинки, які полягають у порушенні громадянами й організаціями майнових та особистих немайнових відносин, що складаються між суб'єктами права й становлять для них матеріальну та духовну цінність (наприклад невиконання зобов'язань за цивільно-правовим договором; поширення чуток, що принижують честь і гідність людини). Залежно від характеру цивільно-правового порушення розрізняють договірні правопорушення – пов'язані з порушенням зобов'язань сторін цивільно-правового договору; позадоговірні (деліктні) правопорушення (від лат. *delictum* – порушення, провина) – пов'язані з недотриманням чи невиконанням вимог цивільно-правових норм.

4. Трудові правопорушення (проступки):

а) дисциплінарні – суспільно шкідливі протиправні діяння, які полягають у невиконанні чи неналежному виконанні робітником, службовцем, солдатом, студентом виробничих, службових, військових або навчальних обов'язків, порушенні правил внутрішнього трудового розпорядку діяльності підприємств, установ, організацій (прогул, пропуски навчальних занять, запізнення на роботу та ін.);

б) матеріальні – суспільно шкідливі протиправні вчинки, які полягають у винному нанесенні збитку підприємству, установі, організації через (навмисне чи необережне) заподіяння шкоди майну їх працівником.

5. У певну категорію правопорушень можна виділити **ювенальні (дитячі)** – це й адміністративне правопорушення та злочин й ін.

6. Кримінальні правопорушення (злочин і кримінальний проступок) – передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні винні діяння (дія або бездіяльність), що посягають на права й свободи людини, власність, громадський порядок, довкілля, конституційний лад держави.

Злочини – найбільш небезпечні для суспільства правопорушення, що посягають на найбільш значимі соціальні цінності (життя, здоров'я індивіда, власність, безпеку держави, суспільну безпеку й т. ін.). Злочинами є тільки кримінальні правопорушення.

Кримінальні проступки – менш небезпечні правопорушення, за які настає кримінальна відповідальність (порушення трудової дисципліни, суспільного порядку, невиконання цивільно-правового договору та ін.).

Перелік злочинів і кримінальних проступків міститься в Кримінальному кодексі України. Якщо протиправний вчинок не заборонений кримінальним законом, то він злочином не визнається. Якщо вчинок має всі ознаки, зазначені в кримінальному законодавстві, але є безпечним (тобто вчинок не заподіяв і не міг заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі), то він також не може бути визнаний злочином.

Презумпція невинуватості, яка закріплена в національному праві України, визначена ст.ст. 62 і 63 Конституції України:

1. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду.

Презумпція невинуватості закріплена в міжнародному праві.

Принцип презумпції невинуватості закріплений положеннями ч. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини: «Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту».

Презумпція невинуватості зафіксована в Міжнародному пакті про громадянські й політичні права, зокрема в п. 2 ст. 14: «Кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом».

У п. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод зазначено: «кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку» .

Положення наведеної статті розкриває сутність та зміст **презумпції невинуватості,** а саме: зазначаються межі дії цього принципу

(будь-які справи про кримінальне правопорушення, що за своїм змістом ширше від поняття злочину, яке використовується в українському законодавстві), момент, із якого особа вважається винуватою (коли вина особи доведена в законному порядку) та недопустимість альтернативної до визначеної законом процедури встановлення винуватості особи.

7. Міжнародні правопорушення – діяння (дії чи бездіяльності) суб'єктів міжнародного права, які суперечать нормам і принципам міжнародного права або власним зобов'язанням та заподіюють шкоду іншому суб'єкту, групі суб'єктів міжнародного права або всьому міжнародному співтовариству. За ступенем суспільної загрози ці правопорушення поділяються на міжнародні злочини (работоргівля, піратство, міжнародний тероризм й ін.); міжнародні делікти (проступки) (порушення торговельних зобов'язань).

Різні види юридичної відповідальності перебувають у взаємодії. Одне й те саме діяння особи може спричинити різні види її відповідальності (наприклад цивільно-правову та кримінальну). Одне й те саме діяння може спричинити застосування відповідальності до різних осіб (ухилення від сплати податків організацією може каратися податковою відповідальністю юридичної особи й одночасно адміністративною відповідальністю посадових осіб організації).

Юридичний склад правопорушення – це юридична конструкція, що складається із системи ознак (елементів) акта поведінки, необхідних і достатніх для кваліфікації його правопорушенням і притягнення правопорушника до юридичної відповідальності.

Юридичний склад правопорушення становлять такі елементи:

1. Суб'єкт правопорушення – фізична або юридична особа, котра вчинила правопорушення і є деліктоздатною, тобто має здатність нести юридичну відповідальність. Деліктоздатність фізичної особи визначається законом з урахуванням віку й психічних можливостей контролювати свою поведінку волею та розумом (свідомістю). Деліктоздатність юридичної особи настає з моменту її офіційної реєстрації.

Суб'єктами кримінального, дисциплінарного, матеріального правопорушення є лише фізичні особи, цивільного – фізичні і юридичні особи, адміністративного – переважно фізичні особи, а в окремих випадках, установлених законодавством, і юридичні особи (порушення правил пожежної безпеки, невиконання вимог щодо охорони праці, порушення законодавства про захист прав споживачів та ін.).

Юридична особа не може бути суб'єктом кримінального правопорушення (злочину). Ним зазвичай є посадова особа підприємства, організації, установи або особа, котра виконує функції керівника організації, капітана морських, річкових і повітряних суден та ін. Така особа іменується спеціальним суб'єктом правопорушення. Суб'єктом міжнародного правопорушення може бути держава.

2. Об'єкт правопорушення – охоронювані нормами права суспільні відносини, соціальні блага, права й законні інтереси суб'єктів права, природне становище тощо, яким під час здійснення правопорушення заподіюється шкода. Їх можна поділити на дві категорії:

а) **загальний об'єкт** – система суспільних відносин, що ґрунтуються на загальнолюдських цінностях й охороняються правом (громадський порядок);

б) **конкретний об'єкт** – відносини, що виникають із приводу безпосереднього матеріального або нематеріального блага (власність, життя, здоров'я, честь, гідність).

3. Суб'єктивна сторона правопорушення – сукупність ознак, що характеризують психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків. Ознаками суб'єктивної сторони правопорушення є вина (основна ознака); мотив, мета (факультативні ознаки).

Вина – це психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. **Умисел може бути:**

– **прямий** – усвідомлення особою протиправної своєї поведінки, передбачення настання її шкідливих чи небезпечних наслідків і бажання їх настання (крадіжка чужого майна);

– **непрямий** – усвідомлення протиправної своєї поведінки, але байдуже ставлення до настання можливих негативних наслідків (заподіяння непередбаченої шкоди здоров'ю особи під час протиправного заволодіння її майном).

Необережність:

– **протиправна самовпевненість** (самонадіяність) – усвідомлення протиправності свого діяння й легковажний розрахунок на можливість відвернення негативних наслідків;
– **протиправна недбалість** – усвідомлення протиправної своєї поведінки та небажання настання негативних наслідків, що у зв'язку з професіоналізмом і посадовим положенням можна й слід було передбачити.

Якщо в складі правопорушення відсутня його суб'єктивна сторона (вина у формі умислу чи необережності), то діяння не може вважатися протиправним, усвідомленим і вольовим. Воно є випадковим, казусним, невинним, оскільки має лише зовнішні ознаки правопорушення. А невинне діяння не тягне юридичну відповідальність.

Факультативними ознаками суб'єктивної сторони є мотив та мета правопорушення. Мотив і мета враховуються під час кваліфікації правопорушення, визначення міри покарання в разі, якщо цього прямо вимагає норма права.

Мотив – система чинників, що вплинули на формування бажання вчинити правопорушення (убивство з корисливих і хуліганських мотивів, ревнощів, помсти);

Мета – моделювання бажаного шкідливого результату й спрямованість на його досягнення (убивство з метою приховання іншого злочину).

4. Об'єктивна сторона правопорушення – сукупність ознак, що характеризують зовнішню сторону правопорушення.

Основні ознаки об'єктивної сторони правопорушення:

1) наявність протиправного діяння (дії чи бездіяльності), де дія є активною поведінкою особи, котра усвідомлює свої вчинки й

спроможна керувати ними, а бездіяльність – пасивна поведінка особи, що виражається в невиконанні тих дій, які вона повинна була та могла здійснити в конкретній ситуації;

2) результат діяння, його суспільно небезпечні або шкідливі наслідки;
3) причинно-наслідковий зв'язок між діянням і шкідливим результатом.

Факультативними ознаками об'єктивної сторони правопорушення є спосіб й обставини вчинення правопорушення, місце та час тощо, які враховуються під час кваліфікації діяння (визначення ступеня суспільної шкоди) у випадках, передбачених нормою права.

Відсутність хоча б одного з елементів означає відсутність підстави для притягнення суб'єкта правопорушення до юридичної відповідальності.

Причини правопорушень – об'єктивні й суб'єктивні чинники, що впливають на особу, спонукаючи її до вчинення правопорушення.

Основні види чинників правопорушень (залежно від свідомості особи):

1) чинники суб'єктивного характеру – обставини, що залежать від особи: низький рівень правосвідомості та правової культури, правовий нігілізм, омани в оцінній орієнтації особи в умовах розвитку ринкових відносин (наприклад неповага до права й закону; незнання приписів закону; негативний вплив на свідомість інформації про криміналізацію економіки);

2) чинники об'єктивного характеру – обставини, що не залежать від особи: конкретні суперечності в суспільстві, прояв суспільної кризи, хиткість соціального становища, безробіття, розбіжності рівня розвитку продуктивних сил і потреб суспільства, розрив між багатими й бідними шарами населення;

3) чинники об'єктивно-суб'єктивного характеру – обставини, що лише певною мірою залежать від особи: недоліки в нормотворчості та правозастосуванні: суперечності нормативно-правових актів, прогалини в законодавстві, зловживання владою, слабка діяльність правоохоронних органів (наприклад однакове ставлення до всіх видів власності обов'язково потребує вживання однакових заходів щодо їх захисту) й ін.

Причини правопорушень за змістом (відповідно до сфер життя суспільства) – економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, юридичні.

Основні теорії причин правопорушень і шляхів їх подолання:

- **теологічна** – убачає причину неправомірної поведінки людини в перемозі в її душі диявола, який веде боротьбу з Богом, а шляхами подолання правопорушень вважає релігійне виховання та покаяння в порушенні Божої заповіді;
- **метафізична** – шукає причину правопорушень у надприродних силах (Світовій волі), що перетворюють людину на тварину, а шляхів до усунення правопорушень не передбачає, припускає лише намагання зменшити прояви зла;
- **антропологічна** – убачає в психофізіологічних властивостях людини (спадковість, душевна хвороба, психічні аномалії) причини правопорушень і пропонує долати їх лікуванням, принаймні ізоляцією правопорушників від суспільства;
- **соціологічна** – пояснює причини правопорушень різноманітними суспільними явищами (бідність, майнова нерівність, несправедливість державних установ тощо) і радить їх мінімізувати чи запобігти їм за допомогою цілеспрямованих державних заходів соціального характеру, виваженої соціальної політики.

У сучасній юридичній науці причини правопорушень мають кримінологічне пояснення. Так, кримінологічні теорії злочинності поділяються залежно від визнання провідних причин на соціологічні (умови життя людини) й антропологічні (біологічні, біопсихологічні) (природа людини).

Однією з характеристик суспільства є **правопорушність.** Якщо **правопорушення** – соціально значущий акт індивідуальної поведінки, що містить, крім суспільних моментів, біологічні, фізіологічні, психологічні характеристики, то **правопорушність** – соціальне явище, яке є системою (сукупністю) конкретних правопорушень. Це один із видів соціальних відхилень.

Правопорушність виступає як неминучий наслідок соціального розвитку, пов’язаного з ним прогресу чи регресу виробництва та зумов-

леного ними неузгодження соціального статусу індивіда. Суперечності між потребами й соціальними засобами їх задоволення, так само, як і неузгодження статусу індивіда (освітнього, культурного), неминучі. Невідповідність (неузгодження) соціального статусу індивіда зумовлює замах на існуючий суспільний порядок (наприклад політичний діяч зловживає владою, щоб «зрівняти» своє економічне становище з роллю в партії або державі; особи найманої праці використовують нелегальні можливості, коли продаж власної робочої сили не дає їм змоги задовольнити свої потреби, сформовані суспільством).

Одним із видів правопорушень є злочин, а правопорушності – злочинність. **Злочинність** – це історично минуще, мінливе, соціальне й кримінально-правове явище, що є сукупністю всіх злочинів, учинених у країні або регіоні за відповідний період.

Суспільство, побудоване на товарно-ринкових відносинах, може утримувати правопорушність (зокрема злочинність) у статичній рівновазі, але не здатне викорінити. Одним із найдієвіших способів утримання правопорушності в необхідних межах є юридична відповідальність.

4. Поняття, принципи, види юридичної відповідальності

Юридична відповідальність – передбачені законом вид і міра обов'язку правопорушника потерпати від примусового державно-владного позбавлення благ психологічного, організаційного або майнового характеру в правовідносинах, що виникають між ним і державою із факту правопорушення.

Ознаки юридичної відповідальності:

1) виникає із факту правопорушення як результату недодержання фізичними або юридичними особами встановлених законом заборон, невиконання ними визначених законом зобов'язань, завдання шкоди охоронюваним державою правам, свободам та законним інтересам суб'єктів (учасників) суспільних відносин і має характер охоронно-захисних правовідносин між державою в особі її спеціальних компетентних органів та правопорушником;

2) виражається в обов'язку особи зазнавати конкретних виду й міри позбавлення благ психічного (попередження, оголошення зауваження чи догани), організаційного (позбавлення волі на певний строк або довічно, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися визначеною діяльністю, адміністративний арешт та ін.) і майнового (конфіскація майна, штраф, пеня) характеру за свою вину, тобто нести кару, яка є новим, додатковим, юридичним обов'язком, котрий не існував до правопорушення;
3) настає лише за вчинені правопорушення або такі, що вчиняються в разі встановлення складу правопорушення, тобто є результатом винного протисуспільного діяння. Це вимога, обов'язкова під час покладання кримінальної або адміністративної відповідальності;
4) здійснюється компетентним органом у суворій відповідності закону, а саме – до санкцій норм права, якими встановлюються вид і міра позбавлення благ. У цивільно-правових деліктах конкретні санкції можуть міститися не в юридичних нормах, а в цивільно-правових угодах;
5) реалізується у відповідних процесуальних формах у процесі правозастосовної діяльності з дотриманням певного процедурно-процесуального порядку й форм, установлених законом. Поза процесуальною формою юридична відповідальність неможлива. Порядок залучення до юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права: породжувані нормами процесуальні правовідносини слугують формою відносин юридичної відповідальності.

Юридичну відповідальність не можна зводити винятково до державно-правового примусу, як і державно-правовий примус – лише до юридичної відповідальності. Державно-правовий примус є більш широким поняттям, ніж юридична відповідальність: він здійснюється різними засобами (попереджувальними, запобіжними, відновлювальними), які не пов'язані з відповідальністю. На відміну від юридичної відповідальності, де примус має основне значення, в інших заходах державного впливу він є допоміжним. Наприклад, за вчинення дитиною

злочину застосовуються примусові заходи виховного характеру (так звана «ювенальна відповідальність»).

Для застосування засобів державного примусу поза юридичною відповідальністю встановлення вини та наявності протиправної поведінки не є обов'язковими.

Принципи юридичної відповідальності

Принципи юридичної відповідальності – загальноприйняті норми – ідеї найвищого авторитету, що слугують основними засадами імперативного характеру, на підставі яких компетентні органи застосовують санкції правових норм до правопорушників із метою забезпечення правового порядку. Ці принципи є різновидом міжгалузевих принципів права, відображають його глибинні стійкі закономірні зв'язки.

Юридична відповідальність ґрунтується на принципах:

1) **законності** – полягає в тому, що юридична відповідальність настає за наявності складу правопорушення; за фізичні діяння – дію чи бездіяльність (а не за думки, світогляд, особистісні властивості); за суспільно шкідливі та, зазвичай, винні діяння, учинені деліктоздатною особою; за юридично заборонені діяння, тобто за ті, що суперечать природі права й букві закону; за власні діяння правопорушника; відповідно до процесуальних норм; за рішенням компетентних органів, котрі визначені законом;
2) **обґрунтованості** – виражається у встановленні самого факту здійснення правопорушником протиправного діяння як об'єктивної істини; установленні інших юридично значущих фактів, пов'язаних із висновками про факт правопорушення й суб'єкта правопорушення. Принцип «презумпції невинуватості» потребує, щоб вина особи, котра притягується до відповідальності, була доведена та визначена в правозастосовному акті;
3) **доцільності** – полягає у відповідності обраного засобу впливу на правопорушника меті юридичної відповідальності (захистити правопорядок, виховати поважне ставлення до права), що вимагає індивідуалізації державно-примусових заходів залежно від ваги правопорушення й властивостей правопорушника як особи, котра

підлягає відповідальності; пом'якшення відповідальності та навіть відмовлення від застосування засобів відповідальності за наявності можливості досягти її цілей іншим шляхом;

4) **невідворотності** – полягає в неминучості настання відповідальності правопорушника; оперативності застосування засобів відповідальності за вчинені правопорушення; ефективності заходів, застосовуваних до правопорушників. Незнання закону не звільняє від відповідальності. Дія принципу невідворотності покарання не повинна порушувати іншого принципу відповідальності – презумпції невинуватості;
5) **своєчасності** – означає можливість залучення правопорушника до відповідальності протягом строку давності, тобто періоду, не занадто віддаленого від факту вчинення правопорушення. Для адміністративних і дисциплінарних проступків установлений строк давності в кілька місяців, для кримінальних злочинів – від року до 10–15 років (залежно від ваги злочину та обставин справи). Закінчення терміну давності тягне за собою звільнення від юридичної відповідальності (згідно з адміністративним, кримінальним, трудовим законодавством);
6) **справедливості** – виявляється в такому: кримінальне покарання не встановлюється за проступки; під час установлення засобів покарання й стягнення не повинна принижуватися людська гідність; зворотної сили не має закон, що встановлює чи підсилює відповідальність, але не пом'якшує її (принцип відповідності покарання тяжкості вчиненого злочину); лише одне покарання встановлюється за одне правопорушення (принцип, що став аксіомою).

Мета й функції юридичної відповідальності

Мета юридичної відповідальності – безперешкодне здійснення суб'єктивних прав та досягнення юридично значущого результату правомірною поведінкою суб'єктів (учасників) суспільних відносин.

Мета юридичної відповідальності виражається в таких **завданнях:**

- запобігання правопорушенням і підтримання правопорядку;
- притягнення правопорушників до відповідальності;

- відновлення порушених прав;
- виховання в особи настанов на правомірну поведінку та підвищення правової свідомості суспільства;
- виправлення й перевиховання правопорушників.

Мету юридичної відповідальності визначають її функції.

Функції юридичної відповідальності – основні напрями юридичного впливу на правопорушника та інших осіб із метою охорони й захисту правопорядку та виховання суб'єктів права, котрі вчинили або можуть учинити правопорушення.

Основні функції юридичної відповідальності:

- **охоронна (запобіжна)** – полягає в попередженні правопорушень, їх профілактиці;
- **захисна (відновлювальна)** – полягає у відновленні незаконно порушених суб'єктивних прав, примусовій реалізації невиконаних юридичних обов'язків. Особливо виявляється в цивільно-правовій відповідальності (відновлення майнового права, відшкодування моральної шкоди);
- **каральна (репресивна)** – виражається у встановленні певних обмежень прав правопорушника, позбавленні його певних благ (матеріальних, нематеріальних) як кари за вчинення неправомірних соціально шкідливих діянь, що водночас є захистом від таких діянь особи й суспільства;
- **виховна** – полягає: а) у вихованні громадян у дусі поваги до закону; б) у виправленні та ресоціалізації засуджених; в) в інформуванні громадян (особливо тих, хто перебуває на межі правомірної й неправомірної поведінки) про виявлені, припинені, розкриті правопорушення задля того, щоб вони усвідомлено поводили себе правомірно.

У разі застосування до особи примусових заходів карального (репресивного) характеру діє принцип презумпції невинуватості – припущення, згідно з яким обвинувачений вважається невинуватим, доки його вину не буде доведено у встановленому законом порядку. Це

важлива конституційна гарантія охорони прав особи, що виключає необґрунтоване обвинувачення й осуд.

Види юридичної відповідальності, їх засоби

За галузями права розрізняють такі види юридичної відповідальності:

1. Конституційно-правова (юридична підстава – Конституція України, Закон України «Про Конституційний Суд України», Регламент Конституційного Суду України) – настає за вчинення конституційних правопорушень (порушення конституційної заборони; учинення дій, що суперечать загальним принципам і змісту Конституції), спрямована на припинення зловживання владою, проведення профілактики її діяльності. Цей вид відповідальності – зі складними політико-правовими і морально-правовими властивостями, зумовленими боротьбою політичних сил у парламенті та державі.

Суб'єкти відповідальності – президент, уряд, парламент, орган конституційного контролю (в Україні – Конституційний Суд); органи й посадові особи місцевого самоврядування, органи самоорганізації населення, депутати, громадські об'єднання, виборчі комісії.

Суб'єкти притягнення – парламент, Конституційний Суд, президент, територіальна громада (виборці) тощо.

Засоби конституційно-правової відповідальності – усунення президента в порядку імпічменту, розпуск парламенту, недовіра й відставка уряду, відставка окремих міністрів, висловлення недовіри депутатам та їх відкликання виборцями, визнання неконституційними актів чи окремих їх частин, призупинення актів виконавчих органів влади й інші.

Правозастосовний акт – постанова, указ, рішення.

2. Адміністративна відповідальність (юридична підстава – Кодекс про адміністративні правопорушення, Митний кодекс та ін.) настає за вчинення адміністративних правопорушень.

Суб'єкти відповідальності – фізичні (із 16 років) і юридичні особи. Суб'єкти притягнення: 1) індивідуальні (суддя, посадова особа відповідних органів); 2) колегіальні шляхом голосування (виконавчі комітети та адміністративні комісії, інспекції).

Засоби адміністративної відповідальності: попередження, штраф, платне вилучення чи конфіскація/предметів, адміністративний арешт, позбавлення спеціальних прав (наприклад прав водія) тощо.

Правозастосовний акт – постанова, ухвала.

3. Цивільно-правова відповідальність {юридична підстава – Цивільно-процесуальний кодекс та ін.) настає за вчинення цивільного правопорушення: невиконання договірного зобов'язання майнового характеру у встановлений строк або виконання неналежним чином, заподіяння позадоговірної шкоди (цивільно-правового проступку) здоров'ю або майну особи. Особливість цивільно-правової відповідальності полягає в її добровільному виконанні правопорушником, без застосування примусових засобів. Державний примус використовується в разі виникнення конфлікту між учасниками цивільних правовідносин.

Суб'єкти відповідальності – фізичні і юридичні особи.

Суб'єкти притягнення – суди (загальний, господарський, третейський).

Засоби цивільно-правової відповідальності – відшкодування майнових утрат, скасування незаконних угод, штраф, пеня та інші засоби, що полягають у примушуванні особи нести негативні майнові наслідки. Компенсація моральної шкоди – засіб цивільно-правової відповідальності, що охоплює сферу не тільки цивільно-правових відносин, але й кримінально-правових, трудових, сімейних, адміністративно-правових відносин.

Правозастосовний акт – рішення.

4. Трудова відповідальність (її різновиди – дисциплінарна й матеріальна; юридична підстава – Кодекс законів про працю та ін.) настає за вчинення трудового (дисциплінарного чи матеріального) правопорушення: невиконання або неналежне виконання службових обов'язків відповідно до дисциплінарних статутів і положень; порушення внутрішнього трудового розпорядку, заборон чи обмежень, а також за збиток, заподіяний підприємству, установі, організації через недотримання технології виробництва й ін. Має на меті забезпечення

трудової дисципліни (дисциплінарна) чи відшкодування завданої шкоди (матеріальна).

Суб'єкти відповідальності – дисциплінарна відповідальність – працівники (із 16 років), учні (із 14 років); матеріальна відповідальність – працівники й роботодавці.

Суб'єкти притягнення – адміністрації підприємств, установ, організацій (особа, котра володіє розпорядчо-дисциплінарною владою над конкретним працівником).

Засоби трудової відповідальності (дисциплінарної відповідальності) – догана, зниження за посадою, звільнення; матеріальної відповідальності – грошове стягнення працівника на користь роботодавця – розміром завданої шкоди в межах середнього заробітку, а за умисне заподіяння шкоди – у повному її розмірі; грошове стягнення роботодавця на користь працівника – у повному розмірі незалежно від його (роботодавця) фінансово-економічного становища.

Правозастосовний акт – наказ. Відшкодування майнової шкоди може бути й без видання акта – добровільним.

5. Кримінальна відповідальність (юридична підстава – Кримінально-процесуальний кодекс) настає за кримінальні злочини, вичерпний перелік яких міститься в Кримінальному кодексі, тобто встановлюється лише законом, настає з моменту офіційного обвинувачення, реалізується винятково в судовому порядку.

Суб'єкти відповідальності – фізична особа, яка скоїла злочин одноосібно чи колективно, групою (груповий злочин – простий та організований – кваліфікується відповідною нормою кримінального законодавства із визначенням ролі в ньому кожного співучасника); юридична особа за вчинення корупційних правопорушень її уповноваженими особами (керівником, засновником, учасником чи іншою уповноваженою особою) [66].

Суб'єкт притягнення: суд – кримінальний.

Засоби кримінальної відповідальності й види покарання – штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або

займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; обмеження волі; утримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі – застосовуються тільки в судовому порядку.

Правозастосовний акт – вирок.

Особливим видом юридичної відповідальності **є міжнародна відповідальність держави,** що встановлюється на основі норм міжнародного права за дві категорії міжнародно-протиправних діянь держав: міжнародні злочини й правопорушення держав. Невинна поведінка держави не становить міжнародно-протиправного діяння та не спричиняє юридичної відповідальності держави. Відшкодування невинної шкоди відбувається в межах так званої об'єктивної відповідальності – відповідальності за шкоду, що об'єктивно настала (без участі волі суб'єкта). У деяких країнах Європи встановлена міжнародна безвинна відповідальність держави за шкоду, заподіяну такими видами діяльності, які кваліфікуються як небезпечні: повітряний транспорт, залізниця, нафтопроводи, небезпечні речовини, ядерна енергетика, біотехнології тощо. Практична значущість інституту об'єктивної відповідальності держави зростає в сучасному світі.

Підстави настання юридичної відповідальності – сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність об'єктивно необхідною:

1) наявність здійснення суспільно шкідливої або суспільно небезпечної поведінки, тобто юридичного факту вчинення правопорушення (фактична підстава);
2) наявність норми права, що забороняє таку поведінку та встановлює відповідні санкції (нормативна підстава);
3) відсутність підстав для звільнення від відповідальності – можливість звільнення від відповідальності зафіксована нормами права (наприклад передання неповнолітнього під нагляд батьків). У законах можуть міститися вказівки про обставини, що виключають неправомірність діяння й, отже, відповідальність (крайня необхідність, необхідна оборона або перебування в стані неосудності);

4) наявність правозастосовного (процесуального) акта, що набрав чинності, – рішення компетентного органу, який накладає юридичну відповідальність (процесуальна підстава). Вольова діяльність юридичних установ, що пов'язана з установленням діяння конкретної винної особи та наслідків його скоєння, відбувається на визначених процедурних підставах. Ці підстави здобули назву процесуальних підстав відповідальності.

Правопорушення як таке не призводить до настання юридичної відповідальності, а лише слугує підставою для притягнення до неї.

Стадії механізму покладання юридичної відповідальності:

1) **стадія загального стану** – виникнення підстав для притягнення до юридичної відповідальності;
2) **стадія притягнення до юридичної відповідальності** – установлення суб'єкта правопорушення й дослідження обставин учинення протиправного діяння;
3) **стадія встановлення юридичної відповідальності** – ухвалення рішення про вид і міру відповідальності (вирок суду в кримінальній справі, рішення суду в цивільній справі, протокол щодо адміністративного правопорушення, наказ керівника організації, установи щодо результатів адміністративного (службового) розслідування тощо);
4) **стадія настання юридичної відповідальності –** накладання стягнення або виконання покарання. Повна реалізація юридичної відповідальності особи настає з виконанням установленого рішення чи з відбуванням установленого судом покарання.

Підстави виключення юридичної відповідальності:

1) стан особистості правопорушника, визначений як неосудний (неосудність особи, що доведена в судовому порядку; недосягнутий вік, що встановлений законом);
2) відсутність суспільної небезпеки (шкідливості) діяння у випадках захисту суб'єктом своїх прав (необхідна оборона й крайня необхідність);
3) відсутність у діянні елементів складу правопорушення (об'єктивно протиправне діяння (казус), тобто діяння безвинне; фізичний або психічний примус; виконання наказу або розпорядження);

4) заподіяння шкоди під час затримання особи, котра скоїла злочин; обґрунтований ризик;
5) скасування акта, що установив юридичну відповідальність тощо.

Підстави звільнення від юридичної відповідальності (узагальнені з тих, що визначені в кримінальному, адміністративному, трудовому законодавстві та інших його галузях):

1) невисокий ступінь (малозначущість) суспільної небезпеки правопорушення або втрата ним ознак суспільної небезпеки до розгляду справи в суді;
2) низький ступінь суспільної небезпеки особистості правопорушника або особа, яка вчинила правопорушення, перестала бути суспільно небезпечною;
3) діяльне каяття правопорушника – примирення з потерпілим і добровільне відшкодування заподіяної своїми діями шкоди, тобто наявність в особи соціально схвалюваної поведінки (до й після здійснення правопорушення);
4) завершення строку давності щодо притягнення до юридичної відповідальності;
5) акти про амністію або помилування тощо.

За загальним правилом суб'єкт правопорушення є суб'єктом юридичної відповідальності («відповідальність за наявності вини»). Але не завжди суб'єкт правопорушення стає суб'єктом юридичної відповідальності. Цивільне право передбачає випадки, коли відповідальність настає без наявності вини: а) за договором (у разі якщо збитки, заподіяні однією стороною іншій, відшкодовані безпосередньо нею чи третьою стороною – поручителем); б) за законом (у разі об'єктивно протиправного діяння, наприклад батьки або усиновителі чи опікуни несуть відповідальність за шкоду, заподіяну їхніми малолітніми дітьми – особами до 14 років).

Законом не допускається неправомірне притягнення до відповідальності, коли об'єктивно відсутні необхідні для цього підстави. На жаль, такі випадки трапляються в правозастосовній практиці. Вони є результатом: а) самозвинувачення; б) судової помилки; в) свідомого підтасування юридичних фактів у справі.

ТЕМА 5
Конституційно-правові засади правової держави та громадянського суспільства в Україні

1. Конституційний процес в Україні. Загальна характеристика конституції України 1996 р.

Однією з найбільш шанованих суспільних цінностей сучасності є конституція. Конституції стали найважливішим здобутком національної політико-правової думки, утілили найкращі здобутки державотворення, а в низці країн нормативно закріпили перемоги в революціях, війнах за незалежність тощо. Недаремно для понад 40 країн світу, уключаючи Україну, день прийняття конституції став найважливішим загальнонаціональним святом.

Термін «конституція» має глибоке історичне коріння. Він існував ще в Стародавньому Римі, де діяли так звані імператорські конституції – кодифіковані збірки нормативних актів. Першими конституціями в сучасному розумінні вважаються політико-правові акти англійських переселенців у Північну Америку (Нова Англія), а також конституційні акти Великої Британії XIII–XVI ст.

Конституція (латин. *constitutio* – устрій, установлення) – Основний Закон держави, єдиний нормативно-правовий акт або сукупність нормативно-правових актів найвищої юридичної сили, що регулюють найважливіші суспільні відносини.

Про Україну можна казати як про державу з давніми конституційними традиціями. Більше того, саме наша країна дала світові перший зразок демократичної конституції за 65 років до того, як було прийнято славетну конституцію Сполучених Штатів Америки, яку її вважають відправною точкою демократії. Проте підвалини української конституції закладалися ще в давні часи, що дає можливість констатувати тривалий процес вітчизняного конституційного процесу.

Під конституційним процесом розуміємо послідовний, історично обумовлений процес формування української конституції, що являє собою триваючу конституційну реформу.

Основні етапи вітчизняного конституційного процесу:

І – XVII – початок XIX ст.

Однією з найдавніших пам'яток української правничої думки є «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького», підписані гетьманом Пилипом Орликом 5 квітня 1710 р. в місті Бендери.

Конституція гетьмана Пилипа Орлика – це двосторонній договір про державний та суспільний устрій України, укладений між главою держави – Гетьманом України й козацтвом, яке виступило від імені українського народу.

ІІ – друга половини XIX та початок XX ст.

Цей період представлений конституційними проєктами та науково-публіцистичними працями.

Григорій Андрузький, член Кирило-Мефодіївського братства, представив «Начерки Конституції Республіки», де передбачено, що Україна – суверенне державне утворення в конфедерації слов'янських народів. Оригінальним був проєкт конституційної реформи в Росії, розроблений М. Драгомановим. Свої проєкти конституційного устрою України запропонували професор С. Дністрянський і харківський адвокат М. Міхновський. 1905 р. з власним проєктом конституційної перебудови виступив М. Грушевський.

ІІІ – конституційний процес часів Національної революції початку XX ст.

Прийняття 22 січня 1918 р. IV Універсалу, який проголошував самостійність і незалежність України та став законодавчою основою нової держави.

29 квітня 1918 р. Центральною радою ухвалено основний закон за назвою «Статут про державний устрій, права і вольности УНР», однак він не набрав правової чинності й залишився важливим історико-правовим документом доби Української держави 1917–1918 рр. За Статутом, Україна ставала парламентською республікою з чітким поділом влади між трьома інституціями – законодавчою (Всенародні збори), виконавчою (Рада Міністрів) та судовою (Генеральний суд).

Конституційні акти української держави гетьмана Павла Скоропадського, серед яких – «Грамота до всього українського народу» від 29.04.1918 р., що скасовувала всі акти, прийняті Центральною радою, та конституційний акт «Закони про тимчасовий державний устрій України» від 29.04.1918 р., що передбачав повне зосередження державної влади в руках гетьмана (пост глави держави, пост Верховного воєводи Української армії, право стверджувати закони, виносити помилування й ін.).

Конституційні акти періоду Директорії, серед яких найбільш важливими є Декларація Української Директорії від 26.02.1918 р., Закон про Державну Народну Раду УНР, а також проєкт нової Конституції УНР – «Основний державний закон Української Народної Ради», що проголошував Україну унітарною державою з адміністративно-територіальним розподілом по землях, проголошував принцип розподілу влади на законодавчу (Державна Рада), виконавчу (глава держави; Рада Міністрів) і судову (незалежні суди), закріплював за українською мовою статус державної, установлював принципи місцевого самоврядування та ін.

IV – Конституційний процес в (УРРС) УРСР

На території України за періоду радянської влади прийнято чотири Конституції УРСР – 1919, 1929, 1937, 1978 рр. Вони повністю копіювали союзні конституції й були формальними (декларативними), оскільки не відбивали реального стану справ тогочасного суспільства.

V – Новітній конституційний процес в Україні

Цей етап хронологічно можна поділити **на такі періоди:**

- **перший період** (1990–1996 рр.): прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., прийняття концепції Конституції України 1992 р., прийняття Конституційного договору 8 червня 1995 р.;
- **другий період** (1996–2004 рр.): прийняття Конституції України 28 червня 1996 р., внесення змін до Конституції України 8 грудня 2004 р.;

– **третій період** (2004 – донині): характеризується внесенням змін до Конституції України у 2004, 2011, 2013, 2014, 2016 та 2019 рр.

Конституція України – це єдиний наділений найвищою юридичною силою та гарантований державою й суспільством правовий акт, через який Український народ та Українська держава виражають свою суверенну волю й реалізують легітимні інтереси, утверджуючи основи конституційного ладу України, конституційні основи розвитку громадянського суспільства та його інститутів, загальні засади конституційно-правового статусу людини, принципи й інститути реалізації народовладдя, установлюють систему, організацію та повноваження органів державної влади й органів місцевого самоврядування.

Конституція України складається з таких частин:

1. Преамбула – вступна частина до основного змісту Конституції, яка визначає її походження, мету та цілі;
2. Основна частина (15 розділів) – нормативна частина Конституції, яка встановлює й регулює основи конституційного ладу, права та свободи людини, форми безпосередньої демократії, конституційні засади організації й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб;
3. Прикінцеві (розділ XIV) та перехідні (розділ XV) положення визначають порядок й умови набуття чинності всіма положеннями Конституції та встановлюють державне свято – День Конституції.

Юридичні властивості конституції – це такі її ознаки, що характеризують конституцію як Основний Закон держави та суспільства й відрізняють її від інших нормативно-правових актів.

Серед юридичних властивостей Конституції України найбільш важливими є такі:

1. Нормативність. Як Основний Закон держави Конституція України обов’язкова до виконання всіма суб’єктами права.
2. Установчий характер. Конституція є актом реалізації установчої влади, яка належить народу, де закріплюються найважливіші цінності, принципи та суспільні відносини.

3. Найвища юридична сила (юридичне верховенство). Усі закони й інші нормативно-правові акти повинні відповідати Конституції України.
4. Пряма дія. Відповідно до ст. 8 ч. 3 Конституції України «норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується».
5. Підвищена стабільність. Конституція України належить до жорстких конституцій, порядок внесення змін до яких є ускладненим у порівнянні зі звичайними законами.

Охорона Конституції України – система спеціальних юридичних та інституційних механізмів, що забезпечують захист Конституції України від порушення, утверджують її верховенство як акту найвищої юридичної сили, запобігають спотворенню закріплених нею конституційних цінностей, убезпечують від неправомірних змін її положень або скасування (блокування) дії взагалі.

До основних суб'єктів, що здійснюють правову охорону Конституції України, належать:

1) органи загальної компетенції – здійснюють контроль (нагляд) за конституційною законністю у відповідних сферах суспільного життя: Президент України є гарантом додержання Конституції України; Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади, до повноважень якої належить внесення змін до Конституції України; Кабінет Міністрів України забезпечує виконання Конституції й законів України; центральні та місцеві органи виконавчої влади, суди й органи правопорядку;
2) органи спеціальної компетенції – Конституційний Суд України як орган конституційної юрисдикції. На відміну від інших органів для Конституційного Суду України, функція правової охорони Конституції є визначальною, він створений спеціально для забезпечення верховенства Конституції України в правовій системі держави;

3) у загальному вигляді український народ. Саме народ України є суб'єктом прийняття Конституції України, є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, лише народові належить право визначати й змінювати конституційний лад в Україні.

2. Основи конституційного ладу України

Конституційний лад України – це впорядкована відповідно до Основного Закону система суспільних відносин, пов'язаних із реалізацією конституційних прав і свобод людини, розвитком громадянського суспільства та правової держави й утвердженням інших конституційних цінностей у суспільстві та державі.

Конституційна характеристика України як демократичної та правової держави:

- проголошення України демократичною, правовою державою;
- визначення утвердження й забезпечення прав і свобод людини головним обов'язком держави;
- визнання людини, її життя та здоров'я, честі й гідності, недоторканності та безпеки найвищою соціальною цінністю;
- принцип, за яким права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави;
- принцип поділу державної влади в Україні на законодавчу, виконавчу та судову.

Конституційні засади державної мовної політики

Державна мова – це національна мова, яка визнана Конституцією або окремим законом як основна мова держави і яка є обов'язковою для використання в публічних сферах суспільного життя (у законодавстві, офіційному діловодстві, освіті, судочинстві, інформаційній сфері тощо).

Конституційне закріплення державної мови (ст. 10 Конституції України):

- державною мовою в Україні є українська мова;
- держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України;

- держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування;
- гарантування вільного розвитку, використання й захисту російської, інших мов національних меншин України;
- порядок застосування мов визначається винятково законами України.

Статус української мови як єдиної державної мови в Україні (ст. 1 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»):

- єдиною державною (офіційною) мовою в Україні є українська мова;
- статус української мови як єдиної державної мови зумовлений державотворчим самовизначенням української нації;
- державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави;
- статус української мови як єдиної державної мови в Україні визначається винятково Конституцією України;
- порядок функціонування й застосування державної мови визначається винятково законом;
- навмисне спотворення української мови в офіційних документах і текстах, зокрема навмисне застосування її з порушенням вимог українського правопису й стандартів державної мови, а також створення перешкод та обмежень у застосуванні української мови тягнуть за собою відповідальність, установлену законом;
- статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання на всій території України під час здійснення повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені законом;
- українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності й національної безпеки України.

Державні символи України

Державні символи (символ – від гр. *symbolon* – знак, прикмета – речовий, графічний, звуковий умовний знак або умовна дія щодо якогось явища, поняття ідеї) – Державний Герб, Державний Прапор, Державний Гімн.

Державний Герб (герб – пол. *herb* від нім. *erbe* – спадщина) – закріплений у законодавстві офіційний відмітний знак, який є офіційною емблемою держави.

Державний Герб України

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Прапор – офіційний відмітний знак держави, опис якого встановлюється Конституцією або законом, символ суверенітету держави.

Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього й жовтого кольорів.

Державний Гімн (гімн – від гр. *hymnos* – урочиста, похвальна пісня) – поетично-музичний твір, який прославляє батьківщину, державу, історичні події, їхніх героїв.

Відповідно до ст. 20 Конституції України, державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом, що приймається не менш ніж двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про Державний Гімн України», Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вер-

бицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

«Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Приспів:
Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду».

3. Конституційні основи правової держави та громадянського суспільства в Україні

Україна проголошена в Конституції правовою державою. Зазначимо, що для правової держави характерні такі риси, як верховенство права, закону, Конституції; визнання пріоритету прав і свобод людини й громадянина; взаємна відповідальність держави та громадянина; демократична форма правління; соціальна справедливість і гуманізм тощо.

Інститути громадянського суспільства – громадські об'єднання, релігійні, благодійні організації, творчі спілки, професійні спілки та їх об'єднання, організації роботодавців і їх об'єднання, недержавні засоби масової інформації, легалізовані відповідно до законодавства України (Постанова КМУ «Про створення єдиної системи залучення, використання та моніторингу міжнародної технічної допомоги»).

Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення й захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів (ст. 1 Закону України «Про громадські об'єднання»).

Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.

Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.

Громадська спілка – це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про громадські об'єднання», громадські об'єднання утворюються й діють на принципах:

1) добровільності;
2) самоврядності;
3) вільного вибору території діяльності;
4) рівності перед законом;
5) відсутності майнового інтересу їхніх членів (учасників);
6) прозорості, відкритості та публічності.

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати й поширювати віру та діють відповідно до своєї ієрархічної й інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями).

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління й центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями) (ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»).

Благодійна організація – юридична особа приватного права, установчі документи якої визначають благодійну діяльність в одній чи кількох сферах, визначених цим Законом, як основну мету її діяльності (ст. 1 ч. 1 п. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»).

Благодійним товариством визнається благодійна організація, яка створена не менше ніж двома засновниками та діє на підставі статуту.

Благодійною установою визнається благодійна організація, установчий акт якої визначає активи, які один або кілька засновників передають для досягнення цілей благодійної діяльності за рахунок таких активів й/або доходів від таких активів.

Благодійним фондом визнається благодійна організація, яка діє на підставі статуту, має учасників та управляється учасниками, які не зобов'язані передавати цій організації будь-які активи для досягнення цілей благодійної діяльності (ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»).

Творча спілка – добровільне об'єднання професійних творчих працівників відповідного фахового напряму в галузі культури й мистецтва, яке має фіксоване членство та діє на підставі статуту (ст. 1 абз. 3 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки»).

Творча спілка діє на принципах добровільного об'єднання її членів, які належать до одного фахового напряму культури та мистецтва, самоврядування, взаємодопомоги й співробітництва, невтручання у творчий процес, вільного вибору форм і методів творчої діяльності, визнання авторських прав. У кожному фаховому напрямі може бути створено одне або більше добровільних творчих об'єднань (ст. 3 ч. 1 Закону України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки»).

Професійна спілка (профспілка) – добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їхньої професійної (трудової) діяльності (навчання) (ст. 1 абз. 3 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»).

Професійні спілки створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав й інтересів членів профспілки.

Діяльність профспілок будується на принципах законності та гласності. Інформація щодо їхніх статутних і програмних документів є загальнодоступною (ст. 2 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності»).

Організація роботодавців – неприбуткова громадська організація, яка об'єднує роботодавців. **Об'єднання організацій роботодавців** – неприбуткова громадська організація, яка об'єднує організації робото-

давців, їх об'єднання (ст. 1 абз. 2, 3 Закону України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності»).

Організації роботодавців, їх об'єднання створюються й діють із метою представництва та захисту прав і законних інтересів роботодавців в економічній, соціальній, трудовій та інших сферах, у тому числі в їх відносинах з іншими сторонами соціального діалогу (ст. 5 ч. 1 Закону України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності»).

Медіа (засіб масової інформації) – засіб поширення масової інформації в будь-якій формі, який періодично чи регулярно виходить у світ під редакційним контролем та постійною назвою як індивідуалізуючою ознакою (ст. 1 п. 30 Закону України «Про медіа»).

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про медіа», суб'єктами у сфері медіа є: 1) суб'єкти у сфері аудіовізуальних медіа; 2) суб'єкти у сфері друкованих медіа; 3) суб'єкти у сфері онлайн-медіа; 4) провайдери аудіовізуальних сервісів; 5) провайдери платформ спільного доступу до відео; 6) постачальники електронних комунікаційних послуг для потреб мовлення з використанням радіочастотного спектра.

4. Конституційний статус людини та громадянина в Україні (громадянство, іноземці, особи без громадянства, біженці, закордонні українці, внутрішньо переміщені особи)

Конституційний статус людини та громадянина – це закріплене Конституцією становище людини в її стосунках з іншими учасниками правового спілкування, яке знаходить свій вираз у конституційних правах, свободах й обов'язках.

До структури конституційного статусу людини та громадянина відносять такі елементи:

1) громадянство;
2) правосуб'єктність (уключає правоздатність і дієздатність);
3) основні права й свободи – це закріплені в Конституції та гарантовані державою можливості, які дозволяють кожній людині й громадянину вільно та самостійно обирати вид і міру своєї мож-

ливої поведінки, створювати й користуватися наданими їм соціальними благами як в особистих, так і в суспільних інтересах;

4) основні обов'язки – це встановлені та закріплені на конституційному рівні вид і міра суспільно необхідної поведінки людини й громадянина;
5) принципи правового статусу – це основоположні ідеї, які проголошуються та охороняються державою й покладені в основу здійснення прав, свобод та обов'язків людини й громадянина (рівність; невідчужуваність та непорушність основних прав і свобод; гарантованість основних прав та свобод; загальнодоступність основних прав і свобод тощо);
6) гарантії забезпечення конституційного статусу людини й громадянина – це прийоми, умови, засоби, які спрямовані на забезпечення, охорону та захист прав і свобод людини та громадянина з метою безперешкодного користування ними.

Громадянство України – правовий зв'язок між фізичною особою та Україною, який виявляється в їхніх взаємних правах й обов'язках. **Громадянин України** – особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України (ст. 1 абз. 1, 3 Закону України «Про громадянство України»).

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про громадянство України», законодавство України про громадянство ґрунтується на таких принципах:

1) єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то в правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то в правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;
2) запобігання виникненню випадків без громадянства;

3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;
4) визнання права громадянина України на зміну громадянства;
5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним із подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим із подружжя;
6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку й моменту набуття ними громадянства України;
7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України.

Документами, що підтверджують громадянство України, є паспорт громадянина України; паспорт громадянина України для виїзду за кордон; тимчасове посвідчення громадянина України; дипломатичний паспорт; службовий паспорт; посвідчення особи моряка; посвідчення члена екіпажу; посвідчення особи на повернення в Україну (ст. 5 Закону України «Про громадянство України»).

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про громадянство України», громадянство України набувається:

1) за народженням;
2) за територіальним походженням;
3) унаслідок прийняття до громадянства;
4) унаслідок поновлення в громадянстві;
5) унаслідок усиновлення;
6) унаслідок установлення над дитиною опіки чи піклування, улаштування дитини в заклад охорони здоров’я, заклад освіти або інший дитячий заклад, у дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім’ю;
7) унаслідок установлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
8) у зв’язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;

9) унаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;
10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про громадянство України», громадянство України припиняється:

1) унаслідок виходу з громадянства України;
2) унаслідок утрати громадянства України;
3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Конституційний статус іноземців, осіб без громадянства, біженців, закордонних українців та внутрішньо переміщених осіб.

Іноземець – особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав (ст. 1 ч. 1 п. 6 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»).

Особа без громадянства – особа, яка не розглядається як громадянин будь-якою державою в силу дії її закону (ст. 1 ч. 1 п. 15 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»).

Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» встановлює такі правові режими іноземців та осіб без громадянства:

- іноземці та особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах, – іноземці й особи без громадянства, які в установленому законодавством чи міжнародним договором України порядку в'їхали в Україну та постійно або тимчасово проживають на її території, або тимчасово перебувають в Україні;
- іноземці й особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, – іноземці та особи без громадянства, які отримали посвідку на постійне проживання, якщо інше не встановлено законом;
- іноземці й особи без громадянства, які тимчасово перебувають на території України, – іноземці та особи без громадянства, які перебувають на території України протягом дії візи або на період, установлений законодавством чи міжнародним договором України,

або якщо строк їх перебування на території України продовжено в установленому порядку;

- іноземці й особи без громадянства, які тимчасово проживають в Україні, – іноземці та особи без громадянства, які отримали посвідку на тимчасове проживання, або якщо строк їх тимчасового проживання на території України продовжено в установленому порядку, якщо інше не встановлено законом.

Біженець – особа, яка не є громадянином України та внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності й не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом унаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) та перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань (ст. 1 ч. п. 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»).

Особа, яка потребує додаткового захисту – особа, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 р. й Протоколу щодо статусу біженців 1967 р. та цього Закону, але потребує захисту, оскільки така особа змушена була прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання або загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини й не може чи не бажає повернутися до такої країни внаслідок зазначених побоювань (ст. 1 ч. 1 п. 13 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»).

Особи, які потребують тимчасового захисту – іноземці та особи без громадянства, які масово вимушені шукати захисту в Україні

внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження (ст. 1 ч. 1 п. 14 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»).

Відповідно до Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», особа, яка з наміром бути визнаною біженцем в Україні або особою, яка потребує додаткового захисту, перетнула державний кордон України в порядку, установленому законодавством України, повинна протягом п’яти робочих днів звернутися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту. Особа, яка з наміром бути визнаною біженцем в Україні або особою, яка потребує додаткового захисту, під час в’їзду в Україну незаконно перетнула державний кордон України, повинна без зволікань звернутися до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, котрі потребують додаткового або тимчасового захисту, із заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.

Не може бути визнана біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, особа:

- котра вчинила злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людства й людяності, як їх визначено в міжнародному праві;
- яка вчинила злочин неполітичного характеру за межами України до прибуття в Україну з метою бути визнаною біженцем або особою, котра потребує додаткового захисту, якщо таке діяння відповідно до Кримінального кодексу України належить до тяжких або особливо тяжких злочинів;
- яка винна у вчиненні дій, що суперечать меті та принципам Організації Об’єднаних Націй;

- яка до прибуття в Україну була визнана в іншій країні біженцем або особою, котра потребує додаткового захисту;
- яка до прибуття в Україну з наміром бути визнаною біженцем або особою, котра потребує додаткового захисту, перебувала в третій безпечній країні (ст. 6 ч. 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»).

Закордонний українець – це особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або є походженням з України (ст. 1 ч. 1 Закону України «Про закордонних українців»).

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про закордонних українців», умовами надання особі статусу закордонного українця є:

1) українська національна ідентичність (стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою й народними традиціями (ст. 1 ч. 1 п. 17 Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності»);
2) українське етнічне походження (належність особи або її предків до української нації й визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження (ст. 1 ч. 1 Закону України «Про закордонних українців») або походження з України;
3) письмове звернення щодо бажання мати статус закордонного українця;
4) досягнення особою 16-річного віку;
5) відсутність громадянства України;
6) Українське етнічне походження або походження з України заявник підтверджує відповідними документами або свідченнями громадян України, закордонних українців чи громадських організацій закордонних українців.

Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру (ст. 1 ч. 1 абз. 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»).

Україна вживає всіх можливих заходів, передбачених Конституцією й законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, щодо запобігання виникненню передумов вимушеного внутрішнього переміщення осіб, захисту та дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, створення умов для добровільного повернення таких осіб до покинутого місця проживання або інтеграції за новим місцем проживання в Україні.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», факт внутрішнього переміщення підтверджується довідкою про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Для отримання довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи така особа звертається із заявою до структурного підрозділу з питань соціального захисту населення районних, районних у місті Києві державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад за місцем проживання у порядку, установленому Кабінетом Міністрів України з урахуванням вимог Закону України «Про адміністративну процедуру».

Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», внутрішньо переміщені особи мають широке коло прав і свобод, спрямованих на їхню якнайшвидшу адаптацію в новому середовищі. Це, зокрема:

1) право на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту;

2) виборчі права;
3) право на єдність родини;
4) право на сприяння органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права в пошуку та возз'єднанні членів сімей, які втратили зв'язок унаслідок внутрішнього переміщення;
5) право на інформацію про долю й місцезнаходження зниклих членів сім'ї та близьких родичів;
6) право на безпечні умови життя й здоров'я;
7) право на достовірну інформацію про наявність загрози для життя та здоров'я на території її покинутого місця проживання, а також місця її тимчасового поселення, стану інфраструктури, довкілля, забезпечення її прав і свобод;
8) право на створення належних умов для її постійного чи тимчасового проживання;
9) право на оплату вартості комунальних послуг, електричної та теплової енергії, природного газу в місцях компактного поселення внутрішньо переміщених осіб (містечках зі збірних модулів, гуртожитках, оздоровчих таборах, будинках відпочинку, санаторіях, пансіонатах, готелях тощо) за відповідними тарифами, установленими на такі послуги та товари для населення;
10) право на забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців із моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи; для багатодітних сімей, осіб з інвалідністю, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено;
11) право на сприяння в переміщенні її рухомого майна;
12) право на сприяння в поверненні на попереднє місце проживання;
13) право на забезпечення лікарськими засобами у випадках та порядку, визначених законодавством;

14) право на надання необхідної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я;
15) право на влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади;
16) право на отримання соціальних й адміністративних послуг за місцем перебування;
17) право на проведення державної реєстрації актів цивільного стану, унесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання за місцем перебування;
18) право на безкоштовний проїзд для добровільного повернення до свого покинутого постійного місця проживання у всіх видах громадського транспорту у разі зникнення обставин, що спричинили таке переміщення;
19) право на отримання гуманітарної та благодійної допомоги;
20) інші права, визначені Конституцією й законами України.

Водночас внутрішньо переміщені особи зобов'язані дотримуватися Конституції та законів України, інших актів законодавства; повідомляти про зміну місця проживання структурний підрозділ із питань соціального захисту населення районних, районних у місті Києві державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад за новим місцем проживання протягом 10 днів із дня прибуття до нового місця проживання; у разі виявлення подання внутрішньо переміщеною особою завідомо неправдивих відомостей для отримання довідки про взяття на облік відшкодувати фактичні витрати, понесені за рахунок державного та місцевих бюджетів у результаті реалізації прав, передбачених законом; виконувати інші обов'язки, визначені Конституцією й законами України (ч 2. ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»).

5. Форми безпосередньої демократії в Україні

Основними формами безпосередньої демократії в правовій демократичній державі є вибори та референдум, в організації та проведенні яких беруть активну участь представники громадянського суспільства.

Вибори в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади українським народом (ст. 1 ч. 1 Виборчого кодексу України).

Відповідно до Конституції України, в Україні проводяться такі типи виборів:

1) вибори Президента України;
2) вибори народних депутатів України;
3) місцеві вибори:
   а) вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
   б) вибори депутатів сільської, селищної, міської ради;
   в) вибори сільського, селищного, міського голови;
   г) вибори депутатів районної ради;
   ґ) вибори депутатів обласної ради;
   д) вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні в місті ради).

Виборчі права громадян України – це гарантовані Конституцією України та Виборчим кодексом України їхні права на участь у виборах, які проводяться в Україні (ст. 6 ч. 1 Виборчого кодексу України).

Основні виборчі права громадян України включають:

1) право вільно обирати (право голосу на виборах);
2) право бути обраним.

Конституційні принципи виборчого права:

- принцип вільних виборів означає, що виборець самостійно вирішує питання про те, брати йому участь у виборчому процесі чи ні, і якщо так, то якою мірою;
- принцип загального виборчого права означає, що активне виборче право мають усі громадяни України, які досягли на день проведення виборів 18 років і не обмежені судом у дієздатності;
- принцип рівного виборчого права передбачає, що громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах; кожен виборець має однакову кількість голосів.
- принцип прямого виборчого права означає, що громадяни України обирають депутатів безпосередньо шляхом голосування.

– принцип таємного голосування, передбачає заборону контролю за волевиявленням виборців.

Виборча система – це спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування.

За порядком визначення результатів виборів розрізняють такі виборчі системи:

– мажоритарна;
– пропорційна;
– змішана.

Мажоритарна виборча система означає, що обраними вважаються кандидати, які отримали більшість голосів виборців за виборчим округом, де вони балотуються.

За способом визначення більшості голосів, необхідних для обрання кандидата, **розрізняють:**

– мажоритарну систему абсолютної більшості (кандидату для перемоги потрібно набрати 50 % + 1 голос від загальної кількості поданих в окрузі голосів);
– мажоритарну систему відносної більшості (кандидату для перемоги треба набрати більше голосів, ніж будь-кому з конкурентів, і необов'язково більше ніж половину);
– мажоритарну систему кваліфікованої більшості (переможцю потрібно набрати заздалегідь установлену більшість, яка вища від половини).

Пропорційна виборча система передбачає, що депутатські мандати розподіляються пропорційно кількості голосів виборців, зібраних партіями в межах виборчого округу.

За впливом виборців на розміщення кандидатів у списку для голосування розрізняють такі види пропорційної системи:

– із закритими списками – виборчий список кандидатів формується партією й після його офіційної реєстрації корегуванню не підлягає; депутатські мандати отримують кандидати розташовані у виборчому списку в порядку зростання;

– із відкритими списками (із преференціями) – виборці голосують за виборчий список кандидатів та/або за конкретного кандидата в цьому виборчому списку.

Змішана (комбінована) виборча система – частина депутатських мандатів у представницькому органі публічної влади розподіляється за мажоритарною, а інша – за пропорційною виборчою системою.

Референдум – волевиявлення народу шляхом голосування з важливого державного або суспільного питання (Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua).

В Україні можуть проводитися всеукраїнський та місцеві референдуми.

Всеукраїнський референдум є формою безпосередньої демократії в Україні, способом здійснення влади безпосередньо українським народом, що полягає в прийнятті (затвердженні) громадянами України рішень шляхом голосування у випадках і порядку, установлених Конституцією України та законом (ст. 1 Закону України «Про всеукраїнський референдум»).

Відповідно до ст. 72 Конституції України, «всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією. Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області».

Предметом всеукраїнського референдуму можуть бути питання:

1) затвердження закону про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України;
2) загальнодержавного значення;
3) про зміну території України;
4) про втрату чинності законом України або окремими його положеннями.

Не можуть бути предметом всеукраїнського референдуму питання:

1) що суперечать положенням Конституції України, загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, закріпленим насамперед Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод, протоколами до неї;
2) що скасовують чи обмежують конституційні права та свободи людини й громадянина та гарантії їх реалізації;
3) спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету, територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі;
4) щодо питань податків, бюджету, амністії;
5) віднесені Конституцією України й законами України до відання органів правопорядку, прокуратури чи суду.

На всеукраїнський референдум може виноситися одне питання (ст. 3 Закону України «Про всеукраїнський референдум»).

Всеукраїнський референдум проводиться на основі таких загальних принципів:

1) загального права голосу;
2) рівного права голосу;
3) прямого волевиявлення;
4) вільної участі у всеукраїнському референдумі;
5) добровільної участі у всеукраїнському референдумі;
6) таємного голосування;
7) особистого голосування;
8) однократного голосування;
9) публічності та відкритості процесу всеукраїнського референдуму.

Всеукраїнський референдум не може проводитись одночасно з черговими та позачерговими загальнодержавними виборами, черговими місцевими виборами (ст. 5 Закону України «Про всеукраїнський референдум»).

6. Компетенція органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Конституції України, державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Державна влада – різновид соціальної влади, що реалізовується державою та її органами.

Законодавча влада в Україні реалізується Верховною Радою України, виконавча – Кабінетом Міністрів України та іншими органами виконавчої влади, судова – судами. Президент України є главою держави.

Орган державної влади – це відносно відокремлена частина єдиної системи органів державної влади, побудованої за конституційним принципом розподілу влади, який створюється в певному, визначеному законом порядку й виконує завдання та функції на підставі державно-владних повноважень, власної компетенції.

Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України (ст. 75 Конституції України).

Верховна Рада України – це єдиний виборний колегіальний загальнонаціональний постійнодіючий представницький орган законодавчої влади в Україні.

Відповідно до ст. 76 ч. 1 Конституції України, конституційний склад Верховної Ради України – чотириста п’ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п’ять років.

Основними функціями Верховної Ради України є:

1) законодавча;
2) представницька;
3) установча;
4) функція парламентського контролю;
5) зовнішньополітична.

Основний зміст **законодавчої функції** полягає в тому, що Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю

від її конституційного складу, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Представницька функція є органічною функцією Верховної Ради України, оскільки вона є колегіальним органом, який формується шляхом загальнонародних виборів. Верховна Рада України як загальнонаціональний представницький орган наділена винятковим правом виступати від імені усього Українського народу.

Основними напрямами діяльності Верховної Ради України зі здійснення **установчо**ї функції є:

- участь у формуванні органів виконавчої влади;
- формування органів судової влади та прокуратури;
- створення парламентських структур;
- участь у формуванні інших органів державної влади й державних організацій;
- вирішення питань територіального устрою України та забезпечення формування органів місцевого самоврядування.

Основними напрямами реалізації функції парламентського контролю є:

- усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпічменту);
- затвердження Програми діяльності Кабінету Міністрів України; заслуховування звіту уряду про хід і результати її виконання;
- розгляд питання про відповідальність Кабінету Міністрів України, прийняття за його результатами резолюції недовіри уряду;
- контроль за виконанням Державного бюджету України;
- висловлення недовіри Генеральному прокурору України, що має наслідком його відставку;
- проведення парламентських слухань – із метою вивчення питань, що становлять суспільний інтерес тощо.

Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника й заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх із цих посад (ст. 88 ч. 1 Конституції України).

Відповідно до ст. 89 Конституції України, Верховна Рада України для здійснення законопроєктної роботи, підготовки та попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій відповідно до Конституції України створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників, заступників голів і секретарів цих комітетів. Верховна Рада України в межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки й попереднього розгляду питань. Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, утворює тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувала не менше ніж одна третина від конституційного складу Верховної Ради України.

Народний депутат України – обраний відповідно до закону представник українського народу у Верховній Раді України й уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією України та законами України (ст. 1 Закону України «Про статус народного депутата України»).

Відповідно до ст. 76 ч. 2 і 3 Конституції України, «народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п’яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку».

Згідно зі ст. 78 Конституції України, народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатись іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку. У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, народний депутат України у двадцятиденний строк із дня виникнення таких обставин

припиняє таку діяльність або подає особисту заяву про складення повноважень народного депутата України.

Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання в парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп (ст. 80 Конституції України).

Відповідно до ст. 82 ч. 2 Конституції України, повноваження народного депутата України припиняються достроково в разі:

1) складення повноважень за його особистою заявою;
2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
3) визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
4) припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;
5) якщо протягом двадцяти днів із дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;
6) невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України зі складу такої фракції;
7) його смерті.

Президент України – глава держави. Главою Української держави згідно з ч. 1 ст. 102 Конституції України є Президент України.

Президент (латин. *praesidens* – той, хто сидить попереду) – це глава держави або глава держави й виконавчої влади.

Президент України – це загальнодержавний, представницький, виборний, одноособовий, постійно діючий орган державної влади, який визнається главою держави.

Представницькі функції – права та обов'язки Президента України як глави держави здійснювати загальне представництво держави як у межах державного кордону, так і в зовнішньополітичних відносинах. Наприклад, представляє державу в міжнародних відносинах, виконує

керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; звертається з посланнями до народу й із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішні становище України тощо.

Законодавчі функції – права та обов'язки Президента України у сфері розробки, прийняття й набуття чинності законами України. Наприклад, має право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України; визначає законопроєкти невідкладними, що зумовлює позачерговий їх розгляд Верховною Радою України; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховній Раді України; підписує закони, прийняті Верховною Радою України; на основі та на виконання Конституції й законів України видає укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Установчі функції – права та обов'язки Президента України у сфері утворення, реорганізації й ліквідації інших державних органів. Наприклад, вносить до Верховної Ради України подання про призначення міністра оборони України, міністра закордонних справ України; призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора України; призначає на посади й звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; утворює суди у визначеному законом порядку та інші.

Контрольні функції – права та обов'язки Президента України у сфері нагляду за дотриманням законності в діяльності інших органів державної влади. Наприклад, припиняє повноваження ВРУ у випадках, передбачених Конституцією; скасовує акти Ради Міністрів АРК; пропонує Верховній Раді України розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України й прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України.

Конституція України передбачає можливість і дострокового припинення повноважень Президента в разі:

1) відставки. Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України;
2) неспроможності виконувати свої повноваження за станом здоров'я. Юридичний факт неспроможності виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я як підстава дострокового припинення його повноважень має встановлюватися на засіданні Верховної Ради України в умовах гласності й відкритості. Цей факт повинен підтверджуватися рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу. Підставою для прийняття такого рішення Верховною Радою України є письмове подання Верховного Суду України за зверненням Верховної Ради України й медичний висновок;
3) усунення з поста в порядку імпічменту. Президент України може бути усунений із поста Верховною Радою України в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі. Висновки й пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України. За наявності підстав Верховна Рада України не менше ніж двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України. Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менше ніж трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України й отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування та розгляду справи про імпічмент й отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, у яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину;
4) смерті.

Відповідно до ст. 112 Конституції України, у разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання обов'язків Президента України на період до обрання й вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України.

Органи виконавчої влади – це система вищих, центральних і місцевих, одноособових та колегіальних органів державної виконавчої влади загальної й спеціальної компетенції на чолі з урядом, що, відповідно до Конституції та законів, забезпечують виконання чинного законодавства й формують і реалізовують державну політику в найважливіших сферах суспільного й державного життя.

Систему органів виконавчої влади в Україні утворюють:

- Кабінет Міністрів України, який є вищим органом у системі органів виконавчої влади (ч. 1 ст. 113 Конституції України);
- до системи центральних органів виконавчої влади України входять міністерства, служби, агентства, інспекції, комісії, бюро та центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом;
- виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації (ч. 1 ст. 118 Конституції України) − місцевий або територіальний рівень. Крім того, до цього рівня належать органи спеціальної (галузевої та функціональної компетенції), які безпосередньо підпорядковані і центральним органам виконавчої влади, і відповідним місцевим органам виконавчої влади.

Відповідно до ст. 113 Конституції України, **Кабінет Міністрів України** є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Він відповідальний перед Президентом України й Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених Конституцією України.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією України та законами України, а також указами Президента України, постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції й законів України.

Організацію, повноваження та порядок діяльності Кабінету Міністрів України визначає Закон України «Про Кабінет Міністрів України».

Склад Кабінету Міністрів України: Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, Віцепрем'єр-міністри України, міністри Кабінету Міністрів України, секретаріат Кабінету Міністрів України.

Порядок формування Кабінету Міністрів України. Прем'єр-міністр України призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України. Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховної Ради України, сформованої відповідно до статті 83 КУ, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Міністр оборони України, міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України. Інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Конституційні повноваження Кабінету Міністрів України (ст. 116 Конституції України):

1) забезпечує державний суверенітет й економічну самостійність України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції й законів України, актів Президента України;
2) забезпечує реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;
3) уживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини й громадянина;
4) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки та культури, охорони природи, екологічної безпеки й природокористування;

5) розробляє та здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального й культурного розвитку України;
6) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
7) розробляє проєкт закону про Державний бюджет України й забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;
8) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
9) організовує й забезпечує виконання зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
10) спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;
11) утворює, реорганізовує й ліквідовує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;
12) призначає на посади й звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;
13) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Центральні органи виконавчої влади – це міністерства України та інші органи виконавчої влади України, які утворюються в порядку, визначеному Конституцією та законами України й здійснюють одну чи декілька функцій і повноважень органів державної виконавчої влади в одній або кількох сферах.

Міністерство є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією й законами України (ст. 6 ч. 1 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади»).

Відповідно до ст. 16 ч. 1 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» центральні органи виконавчої влади утворюються для виконання окремих функцій з реалізації державної політики як служби, агентства, інспекції, комісії, бюро.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади становлять функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, центральний орган виконавчої влади утворюється як служба (Державна митна служба, Державна податкова служба, Державна міграційна служба, Державна служба з надзвичайних ситуацій, Державна казначейська служба та ін.).

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади становлять функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління, центральний орган виконавчої влади утворюється як агентство (Державне агентство водних ресурсів, Держлісагенство, Держрезерв, Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури й ін.).

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади становлять контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства, центральний орган виконавчої влади утворюється як інспекція (Державна екологічна інспекція, Державна інспекція енергетичного нагляду й ін.).

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади становлять функції з проведення оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування кримінальних правопорушень, центральний орган виконавчої влади може утворюватися як бюро (Бюро економічної безпеки, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро тощо).

Центральними органами виконавчої влади зі спеціальним статусом є Антимонопольний комітет України; Фонд державного майна України; Державний комітет телебачення і радіомовлення України; Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах

енергетики та комунальних послуг; Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах електронних комунікацій, радіочастотного спектра та надання послуг поштового зв'язку й інші.

Система судоустрою України розглядатиметься в наступних темах.

Виконавчу владу в областях, районах, районах Автономної Республіки Крим, у містах Києві та Севастополі здійснюють обласні, районні, Київська й Севастопольська міські державні адміністрації.

Організацію, повноваження та порядок діяльності місцевих державних адміністрацій визначає Закон України «Про місцеві державні адміністрації».

Місцева державна адміністрація є місцевим органом виконавчої влади і входить до системи органів виконавчої влади.

Місцева державна адміністрація в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізовує повноваження, делеговані їй відповідною радою.

Місцеві державні адміністрації в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечують:

1) виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня;
2) законність і правопорядок, додержання прав та свобод громадян;
3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин − також програм їх національно-культурного розвитку;
4) підготовку та виконання відповідних бюджетів;
5) звіт про виконання відповідних бюджетів і програм;
6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

На територіях, на яких уведено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим ко-

мандуванням запровадження й здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки та порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – **військові адміністрації**. Рішення про утворення військових адміністрацій приймається Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування

Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції й законів України.

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на принципах:

- народовладдя;
- законності;
- гласності;
- колегіальності;
- поєднання місцевих і державних інтересів;
- виборності;
- правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених законами;
- підзвітності й відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб;
- державної підтримки й гарантії місцевого самоврядування;
- судового захисту прав місцевого самоврядування.

Система місцевого самоврядування України – це визначена Конституцією та законами України сукупність суб'єктів місцевого самоврядування, які, відповідно до Конституції та законів України, здійснюють основні функції місцевого самоврядування.

Відповідно до Конституції України (ст. 140), місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ та міст і

безпосередньо, і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також районні й обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Отже, територіальні громади й органи місцевого самоврядування є основними елементами системи місцевого самоврядування в Україні.

Проте система місцевого самоврядування в Україні територіальними громадами й органами місцевого самоврядування не вичерпується. Як окремі елементи цієї системи Закон про місцеве самоврядування називає ще сільського, селищного, міського голову, а також органи самоорганізації населення. Що ж до міст із районним поділом, то там за рішенням територіальної громади міста або міської ради можуть утворюватися ще й районні в місті ради, а ці останні – утворювати свої виконавчі органи.

Територіальна громада – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень є територіальна громада села, селища, міста.

Територіальні громади в порядку, установленому законом, можуть об'єднуватися в одну сільську, селищну, міську територіальну громаду, утворювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати відповідно сільського, селищного, міського голову.

Територіальні громади села, селища, міста, що добровільно об'єдналися в одну територіальну громаду, можуть вийти зі складу об'єднаної територіальної громади в порядку, визначеному законом.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи і посадових осіб – шляхом поєднання прямої й представницької форм демократії.

ТЕМА 6
Цивільні та сімейно-правові основи громадянського суспільства в Україні

І. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

1. Поняття, предмет, засади, система та джерела цивільного права України

Ще з часів римського права існує проблема дуалізму права, тобто необхідність його поділу на публічне й приватне. Так, у Дигестах (латин. *Digestae* – розподіляти, розміщувати в порядку) – зводі систематизованих і тематично об'єднаних уривків із творів римських юристів, Юстиніана знаходимо таке: «вивчення права розпадається на два положення: публічне та приватне (право). Публічне право, яке належить до положення Римської держави, приватне, що стосується користі окремих осіб; існує корисне в суспільному відношенні і корисне у приватному відношенні».

Публічне право – це сукупність правових норм, які регулюють відносини, що побудовані на засадах влади й підпорядкування їх учасників владним інституціям, і пов'язані з державними або суспільними інтересами.

Приватне право – сукупність правових норм, що за допомогою диспозитивного методу забезпечують і регулюють захист відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні й майновій незалежності їх учасників.

Цивільне право як галузь права – це сукупність установлених чи санкціонованих державою цивільно-правових норм, що відображають інтереси окремих осіб як членів цивільного суспільства; сприяють на основі їх волевиявлень досягненню цілей, що не суперечать закону; забезпечують можливості для задоволення матеріальних і духовних потреб, а також захист інтересів, рівності, вільного волевиявлення, майнової їх самостійності. **Предметом цивільного права** (коло відносин, що регулюються нормами цивільного права) є:

1) майнові правовідносини – це відносини з приводу володіння, користування, розпорядження майном;
2) особисті немайнові правовідносини, які поділяються на:
   - особисті права, пов'язані з майновими (наприклад права авторів на результати інтелектуальної праці в галузі науки, літератури, мистецтва тощо);
   - особисті права, не пов'язані з майновими (наприклад права особи на честь, гідність, ім'я, листування тощо).

Ознаками методу цивільно-правового регулювання (**метод цивільно-правового права** – це сукупність правових засобів і прийомів впливу на майнові та особисті немайнові відносини, що відбиваються в цивільно-правових нормах) є:

1) юридична рівність сторін (усі учасники цивільних правовідносин є юридично незалежними, самостійними та непідвладними один одному);
2) диспозитивність суб'єктів – самостійно визначають характер своїх відносин у межах чинного законодавства, здійснюють свої права на власний розсуд, самостійно обираючи найбільш доцільний варіант поведінки;
3) вільне волевиявлення суб'єктів означає самостійну, на власний майновий ризик діяльність, спрямовану на задоволення прав та інтересів суб'єктів;
4) виникнення майнових спорів між учасниками цивільних правовідносин вирішуються в судовому порядку шляхом подавання позовів у відшкодуванні збитків, завдані іншій особі в повному розмірі та майновій (грошовій) формі.

У ст. 1 ЦК України текстуально закріплені принципи – норми цивільного права як галузі права: юридична рівність, майнова самостійність, автономія волі, а ст. 3 передбачає засади (принципи) цивільного законодавства. Оскільки право й законодавства не є тотожними поняттями, то і принципи права, і принципи законодавства відрізняються.

Загальні засади (принципи) цивільного законодавства:

1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, тобто ніхто не має права втручатися в особисте та сімей-

не життя фізичної особи без її згоди, окрім випадків, які прямо передбачені Конституцією України;

2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України та законом, тобто право власності в Україні є непорушним. Цей принцип забезпечує особі гарантію її економічної незалежності й майнової відокремленості від інших учасників цивільних правовідносин;
3) свобода договору, тобто учасники цивільних правовідносин вільні в можливості вступу в договірні відносини, а також у виборі виду договорів, контрагентів та умов договору тощо;
4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом – особи вільні у виборі підприємницької діяльності (винятком можуть бути депутати, посадові та службові особи органів державної влади й органів місцевого самоврядування);
5) судовий захист цивільного права та інтересу, тобто в разі порушення цивільного права чи інтересу, а також у разі створення перешкод щодо їх здійснення особа має гарантовану можливість захистити їх у судовому порядку;
6) справедливість, добросовісність та розуміння. Цей принцип означає, що регулювання й охорона цивільних правовідносин мають відбуватися справедливо, добросовісно та розумно. Він спрямований на ствердження в українській правовій системі принципу верховенства права.

Функції цивільного права – це зумовлені предметом і забезпечувані законодавством цілі правової галузі, певні напрями цивільно-правового впливу на особисті немайнові та майнові відносини.

Система цивільного права – це сукупність окремих частин – підгалузей, інститутів, субінститутів, цивільно-правових норм, що перебувають у внутрішньому логічному зв’язку та залежності між собою. Структура системи цивільного права визначається особливостями тих відносин, що нею регулюються, а її елементами є цивільно-правові норми, інститути, субінститути (субінститут – складова частина цивільно-правового інституту, яка є групою цивільно-правових норм, що

регулюють однорідні відносини в межах певного інституту) й підгалузі.

Цивільне право України поділяється на дві частини **– Загальну та Особливу.**

Загальну частину становлять норми про:

- цивільне право як приватне право, коло цивільних відносин;
- джерела цивільного права;
- учасників цивільних відносин, об'єкти цивільних відносин, підстави виникнення цивільних прав і цивільних обов'язків;
- правочини, представництво й довіреність, строки тощо.

Норми **Загальної частини** застосовуються до всіх цивільних відносин, поширюються на всі підгалузі, інститути та субінститути, що дає змогу не включати в останні правила, які вже містяться в Загальній частині.

Особливу частину цивільного права утворюють норми щодо особистих немайнових прав фізичної особи, права власності та інших речових прав, права інтелектуальної власності, зобов'язального й спадкового права.

Цивільно-правові норми – правові приписи, які регулюють особисті немайнові й майнові відносини їх учасників

Цивільно-правовий інститут – це певні групи цивільно-правових норм, що регулюють однорідні відносини.

Джерелами цивільного права є зовнішні форми виразу правил поведінки учасників цивільних правовідносин, які засвідчують їхню обов'язковість для певного кола осіб.

Цивільний кодекс України відносить до актів цивільного законодавства:

- Конституцію України;
- Цивільний кодекс України;
- інші закони України, які приймаються відповідно до Конституції та Цивільного кодексу;
- акти Президента України;

- постанови Кабінету Міністрів України (далі – КМУ);
- нормативно-правові акти інших органів державної влади України,
- органів влади Автономної Республіки Крим, лише у випадках і в межах, установлених Конституцією та законом (ст. 4).

Відповідно до ст. 4 Цивільного кодексу визначаються загальні положення щодо регулювання цивільних відносин в Україні. Крім того, закріплюється вичерпний перелік основних актів цивільного законодавств.

Джерела цивільного права поділяють за їх походженням:

а) офіційні (державно-юридичні, формально-обов'язкові);

б) неофіційні (фактичні, неформальні, «реально-обов'язкові»).

Офіційними джерелами цивільного права є акти цивільного законодавства, у тому числі чинні міжнародні договори, які згідно зі ст. 9 Конституції України також є складовою частиною національного законодавства.

Акти цивільного законодавства України – система нормативно-правових актів, які регулюють цивільні відносини.

Основу цих актів становить Конституція України, що містить низку норм прямої дії, якими регулюються цивільні відносини. Ідеться передовсім про норми, які встановлюють основні принципи здійснення, охорони й захисту особистих немайнових та майнових прав, загальні засади інституту права приватної власності й власності суб'єктів публічного права тощо.

Конституція України визначає рівність правового регулювання відносин, у тому числі приватноправової сфери. Так, згідно зі ст. 92 Конституції лише на рівні закону визначаються права та обов'язки людини й громадянина; правосуб'єктність громадян; правовий режим власності; правові засади та гарантії підприємництва; засади цивільно-правової відповідальності тощо. Для загальних засад цивільного законодавства принципове значення мають конституційні положення про судовий захист цивільних прав та інтересів.

Основним кодифікованим актом цивільного законодавства є Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р., що набрав чинності 1 січня 2004 р.

ЦК України закріпив основні засади приватно-правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин за участю не тільки фізичних та юридичних осіб, а також суб'єктів публічного права (держави Україна, АРК, територіальних громад).

ЦК України має конструкцію за так званим «книжним» принципом:

- **Книга перша** – «Загальні положення»;
- **Книга друга** – «Особисті немайнові права фізичної особи»;
- **Книга третя** – «Право власності та інші речові права»;
- **Книга четверта** – «Право інтелектуальної власності» стосується особливої сфери цивільних відносин, пов'язаних зі створенням і використанням результатів інтелектуальної, творчої діяльності фізичної особи;
- **Книга п'ята** – «Зобов'язальне право» охоплює широкий спектр цивільних відносин;
- **Книга шоста** – «Спадкове право».

До інших актів нормативного характеру, які регулюють цивільні правовідносини, належать:

1. Міжнародно-правові договори (ст. 9 Конституції України, ст. 10 ЦК України**).** Міжнародні договори набувають чинності для України після надання Верховною Радою України згоди на їх обов'язковість. Міжнародні договори наділені пріоритетом у правозастосуванні у порівнянні з іншими актами цивільного законодавства, у тих випадках, якщо положення останніх суперечать міжнародному договору. Згідно зі ст. 10 ЦК України, якщо в чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, застосовуються правила відповідного міжнародного договору України.

Практика Європейського Суду з прав людини є джерелом цивільного права в частині, яка містить основоположні принципи державного регулювання майнових та немайнових відносин. Застосування практики Європейського Суду з прав людини судами України як джере-

ла права є обов'язковим згідно зі ст. 17. Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини».

2. Джерелами цивільного права є рішення Конституційного Суду України, якими:

а) установлюються формально обов'язкові правила розуміння норм Конституції та законів України, зокрема тих, якими регулюються цивільні відносини;

б) визнається неконституційність певного нормативно-правового акта (ст. 150 Конституції України).

3. Співвідношення актів цивільного законодавства й договору втілене в ст. 6 ЦК України, що свідчить про пріоритетне положення останнього серед цивільно-правових засобів регулювання товарно-грошового обороту. Динаміка товарно-грошового обороту, багатоманітність правових зв'язків між учасниками цивільних відносин виключають можливість їх упорядкованості лише тими чи іншими нормами. Юридична рівність, вільне волевиявлення та майнова самостійність учасників цивільних відносин створюють об'єктивну передумову для вчинення ними дій, що мають юридичне значення, з метою забезпечення саморегулювання їх взаємних відносин

4. До неофіційних (неформальних) джерел належать передовсім різноманітні звичаєві правила. Різновидами таких правил, визнаних у ЦК України, є звичаї ділового обороту, місцеві звичаї, звичаї національних меншин; так звані «вимоги, які звичайно ставляться» тощо. Особливість звичаю як джерела права полягає в тому, що, попри неофіційне походження, звичай офіційно визнається державою як одне з джерел регулювання цивільних відносин (за умови, що він не суперечить договору чи актам цивільного законодавства). Згідно зі ст. 7 ЦК України, звичаєм є правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин.

2. Цивільно-правові відносини

Цивільно-правові відносини – це майнові та особисті немайнові відносини, урегульовані нормами цивільного права, між майново відо-

кремленими, юридично рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних цивільних прав й обов'язків, які виникають, змінюються, припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Види цивільних правовідносин (класифікація)

За підставами виникнення цивільні правовідносини поділяються на регулятивні та охоронні.

За колом зобов'язаних осіб і ступенем їх конкретизації цивільні правовідносини поділяються на абсолютні, загальнорегулятивні та відносні.

Об'єкти цивільних правовідносин – це матеріальні та нематеріальні блага або предмет їх створення, що становить предмет діяльності суб'єкта цивільного права

До об'єктів цивільних правовідносин належать:

- речі, у тому числі гроші й цінні папери;
- інше майно, у тому числі майнові права й обов'язки;
- результати робіт, послуг;
- результати інтелектуальної діяльності;
- інформація;
- інші матеріальні та нематеріальні блага.

Речі, найпоширеніші об'єкти цивільних правовідносин, які поділяються на:

- рухомі та нерухомі (ст. 181 ЦК України);
- подільні та неподільні (ст. 183 ЦК України);
- індивідуально визначені й такі, що визначаються родовими ознаками (ст. 184 ЦК України);
- споживні та неспоживні (ст. 185 ЦК України);
- головні й приналежні (ст. 186 ЦК України).

Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування та соціальне буття фізичної особи.

Отже, предметом цивільного права є особисті немайнові відносини, які регулюються цивільним правом, тісно пов'язані з особою су-

б'єкта й виникають у зв'язку зі здійсненням особою своїх невіддільних прав, які поділяються на два види.

До першого виду належать особисті права на нематеріальні блага / особисті немайнові права, пов'язані з майновими, які можуть зумовлювати можливість одержання особою грошової винагороди чи іншого матеріального блага.

До них належать авторські права (права на твори науки, літератури, мистецтва), права, суміжні з авторськими (права виконавців, виробників фонограм, організацій віщання), право на відкриття, право на винахід, корисну модель, промисловий зразок, знак для товарів і послуг, ін.

До другого виду входять особисті немайнові відносини, об'єктом яких є особисті права на нематеріальні блага, які самі собою не породжують у їх носія право на грошову винагороду чи інше матеріальне благо (право на честь, гідність, ділову репутацію, на ім'я, життя, особисту й сімейну таємницю).

Ця група особистих немайнових прав також захищається в судовому порядку, зазвичай, шляхом їх відновлення.

Відповідно до Цивільного кодексу України, особисті немайнові права поділяються на дві групи за цільовим призначенням:

- які забезпечують природне існування фізичної особи (гл. 21);
- які забезпечують соціальне буття фізичної особи (гл. 22).

Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи:

- право на життя (ст. 281 ЦК України) включає право на власне життя (фізичне існування, фізичну (природну) смерть, на медичні, наукові та інші досліди, на усунення небезпеки, що загрожує життю) і право давати життя іншим (право на стерилізацію, штучне переривання вагітності, штучне запліднення та перенесення зародка в організм жінки);
- право на охорону здоров'я (ст. 283 ЦК України) передбачає право на надання медичної допомоги (у тому числі право повнолітньої

фізичної особи відмовитися від надання їй медичної допомоги), а також право на медичне страхування, на інформацію про стан свого здоров'я, таємницю про стан свого здоров'я, усунення небезпеки, що загрожує здоров'ю;

- право на безпечне довкілля (ст. 293 ЦК України) охоплює право на безпечне для життя та здоров'я довкілля й право на достовірну інформацію про стан довкілля;
- право на свободу та особисту недоторканність (ст. 289 ЦК України) складається з права на свободу (ст. 288 ЦК України) й права на особисту недоторканність;
- право на сім'ю, опіку, піклування та патронатне виховання складається з права на створення сім'ї (ст. 291 ЦК України), опіку, піклування (ст. 292 ЦК України) та патронатне виховання (гл. 20 СК України).

Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне існування фізичної особи:

- право на ім'я (ст. 294–296 ЦК України) – це право на володіння, користування та розпоряджання іменем, право вимагати звертатися до особи по імені, право на псевдонім, право вимагати зупинити незаконне використання свого імені, право на зміну імені;
- право на честь, гідність та ділову репутацію – це право на гідність, честь (ст. 297 ЦК України), повагу до людини, яка померла (ст. 298 ЦК України), на ділову репутацію (ст. 299 ЦК України);
- право на індивідуальність (ст. 300 ЦК України) полягає в тому, що фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, право на вільний вибір форми та способу прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства;
- право на зображення та голос – можливість особи визначати, використовувати й розпоряджатися своїм зображенням, голосом та його записом (ст. 308 ЦК України);

- право на особисте життя і його таємницю (ст. 301 ЦК України): фізична особа сама визначає особисте життя й можливість ознайомлення з ним інших осіб;
- право на особисті папери (ст. 303 ЦК України): документи, фотографії, щоденники, інші записи, особисті архівні матеріали тощо – це власність фізичної особи;
- право на інформацію (ст. 302 ЦК України) – передбачена законом можливість вільно збирати, зберігати, використовувати й поширювати інформацію;
- право на свободу літературної, художньої, наукової та технічної творчості (ст. 309 ЦК України);
- право на вибір виду занять (ст. 312 ЦК України);
- право на місце проживання та недоторканність житла (ст. 310, 311 ЦК України);
- право на свободу пересування (ст. 313 ЦК України) – можливість фізичних осіб вільно пересуватися, вільно визначати місце свого перебування, вибирати способи й засоби пересування;
- право на свободу об'єднання (ст. 314 ЦК України) – можливість фізичних осіб об'єднуватись у політичні партії та громадські організації й ін.

Виходячи з вищесказаного, майновими є суспільні відносини, які виникають із приводу матеріальних благ, які мають економічну цінність, а особистими немайновими є суспільні відносини, у яких відсутній економічний зміст.

Цивільна правоздатність – це здатність фізичної особи мати цивільні права й обов'язки (ст. 25 ЦК) і є рівною для всіх фізичних осіб із моменту народження та припиняється зі смертю. У випадках, установлених законодавством, охороні підлягають інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Здатність мати окремі цивільні права й обов'язки пов'язується з досягненням фізичною особою відповідного віку. Так, відповідно до ч. 1 ст. 1222 ЦК спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути особи, які були зачаті за життя спадкодавця та народжені живими після відкриття спадщини. Крім того, виникнення

цивільної правоздатності в момент народження ще не означає, що фізична особа одночасно набуває можливості бути суб'єктом будь-яких цивільних правовідносин.

Правоздатність характеризується такими ознаками:

1) виникненням у момент народження й припиненням зі смертю;
2) незалежністю від раси, кольору шкіри, національності, віку, статі та інших ознак фізичної особи (ст. 24 Конституції України, ст. 25 ЦК);
3) здатністю мати не тільки права, а й обов'язки (статті 25, 26 ЦК);
4) виникнення правоздатності законом не пов'язується з волею окремих осіб або держави в цілому, невідчуженістю від особистості фізичної особи;
5) можливістю обмеження фізичної особи в правоздатності лише у випадках і в порядку, передбачених законом.

Наприклад, правочин, який обмежує можливість фізичної особи мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є нікчемним. Крім того, згідно зі ст. 27 ЦК правовий акт органу державної влади, органу місцевого самоврядування, а також їх посадових осіб, що обмежує можливість мати не заборонені законом цивільні права та обов'язки, є незаконним. Обмеження правоздатності можливе лише за скоєння адміністративного правопорушення чи злочину. Так, у разі застосування такої міри покарання, як позбавлення волі, особа на певний час позбавляється права вільно, на свій розсуд обирати місце проживання.

Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними.

Цивільна дієздатність фізичної особи – здатність своїми діями набувати для себе та самостійно здійснювати цивільні права, своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, а також їх виконувати й нести відповідальність у разі їх невиконання.

Дієздатність фізичної особи тісно пов'язана з правоздатністю і нею визначається.

Фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років, **має часткову цивільну дієздатність.** Так, малолітня особа здатна самостійно вчиня-

ти дрібні побутові правочини, здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Часткова дієздатність не дає малолітній особі можливості укласти заповіт або самостійно прийняти спадщину, хоча вона може набути права власності як спадкоємець, але не особистими діями, а через дії законних представників: батьків, усиновителів, опікунів.

Неповну цивільну дієздатність фізична особа має у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Її обсяг визначається переліком дій, які можуть бути вчинені неповнолітньою особою самостійно, зокрема це дрібні побутові правочини, розпорядження своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, здійснення права на результати інтелектуальної творчої діяльності, участь (засновник) у діяльності юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами, укладення договору банківського вкладу (рахунка) та розпорядження вкладом, унесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку).

Із досягненням вісімнадцятирічного віку, а також у випадках, передбачених чинним законодавством, дієздатність фізичної особи виникає **в повному обсязі** (ст. 34 ЦК України). У разі реєстрації шлюбу фізичною особою, яка не досягла повноліття, вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту його реєстрації.

Унаслідок психічного захворювання, зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами або токсичними речовинами у фізичної особи може бути порушена здатність до вольових дій. При цьому особливо страждають майнові інтереси такої особи або її сім'ї. Із метою запобігання завданню шкоди майновим інтересам законодавством передбачено можливість **обмеження цивільної дієздатності фізичної особи,** якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо й цим ставить себе чи свою сім'ю, або осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище (ч. 1, 2 ст. 36 ЦК України). При чому зловживанням указаними речовинами є їх систематичне, а не одноразове вживання.

Обмеження дієздатності можливо лише щодо повнолітніх осіб, здійснюється в судовому порядку і вважається такою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це. Над обмеженою в дієздатності фізичною особою встановлюється піклування, самостійно вона може вчиняти лише дрібні побутові правочини. Учинення правочинів, що виходять за межі дрібних побутових, можливо лише за згодою піклувальника. Відмова піклувальника дати згоду на вчинення вказаних правочинів може бути оскаржена особою, цивільна дієздатність якої обмежена, до органів опіки та піклування або до суду. Заробітну плату, пенсію, стипендію, інші доходи такої особи одержує й розпоряджається нею піклувальник. Порядок обмеження цивільної дієздатності фізичної особи визначається цивільним процесуальним законодавством.

Фізична особа може бути визнана судом недієздатною (ст. 39 ЦК України), якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Отже, психічний розлад може бути підставою як для обмеження в дієздатності, так і для визнання фізичної особи недієздатною. Правове значення тут має характер психічного розладу. Суд, за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи (ст. 239 ЦПК України), призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу.

Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка; така особа позбавляється права на вчинення будь-якого правочину, правочини від її імені та в інтересах такої особи вчиняє її опікун. Саме опікун несе відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою.

3. Право інтелектуальної власності

Право власності в суб'єктивному розумінні є суб'єктивним цивільним правом, дозволом для особи діяти своєю владою та у своєму інтересі стосовно свого майна з додержанням певних меж, установлених законом. На сьогодні існує багато визначень права власності. У

ст. 316 ЦК України право власності трактується як право особи на річ, яке вона реалізовує відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі іншої особи.

Типи власності – публічна та приватна. Формами права власності є власність українського народу, державна й комунальна (у рамках публічного типу); юридичних і фізичних осіб (у рамках приватного типу).

Видами власності в рамках кожної з форм є:

- види державної власності – власність держави Україна, іноземних держав, АРК;
- види комунальної власності – власність територіальної громади села, селища, міста, району в місті;
- види приватної власності фізичних осіб – громадян України, іноземних громадян та осіб без громадянства;
- види приватної власності юридичних осіб – товариств й установ. Окремим видом власності є довірча власність.

Правомочностями власника є право володіння, користування та розпоряджання.

Право володіння – право фактичного й фізичного панування особи над річчю. Це право полягає в можливості особи безпосередньо тримати належну їй річ у себе.

Право користування – право на здобуття з речі її корисних властивостей, привласнення плодів та прибутків, що приносяться річчю. Це право невіддільне від правомочності володіння, оскільки для користування річчю потрібно щонайменше нею володіти.

Право розпоряджання – право власника визначити юридичну долю майна, наприклад, установити різні конкретні правовідносини щодо майна, що йому належить, припинити чи обмежити своє право власності.

Отже, суб'єктами права власності є український народ, фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, іноземні держави, державні підприємства, казенні підприємства, державні установи, територіальні громади, комунальні підприємства, комунальні установи.

Інтелектуальна власність є нематеріальним об'єктом, вона означає закріплені законом права на результати інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній і художній сферах.

Творчістю є цілеспрямована розумова робота людини, результатом якої є щось якісно нове, те, що відрізняється неповторністю, оригінальністю, унікальністю. Інтелектуальна діяльність є саме творчою діяльністю, яка буває двох видів – **художня й технічна**.

Результатом художньої творчості є літературні та художні твори, що використовуються в гуманітарній сфері для збагачення внутрішнього світу людини, формування його світогляду.

Результатом же технічної творчості є винаходи, промислові зразки, корисні моделі тощо, які сприяють підвищенню технічного рівня й ефективності суспільного виробництва. Вони забезпечують конкурентоспроможність вироблених товарів і послуг.

Відповідно до статті 422 ЦК України право інтелектуальної власності виникає або набувається з підстав, установлених ЦК, іншим законом чи договором.

Отже, **право інтелектуальної власності** є сукупністю майнових прав і немайнових прав (право на авторство, тощо).

Об'єкти та суб'єкти права інтелектуальної власності

Об'єктом власності є право на результати інтелектуальної діяльності людини. Це право має особливу подвійну природу. Поряд із майновим правом існує моральне (немайнове) право творця на результат творчої праці – так зване право автора. Автор має сукупність особистих немайнових прав (не можуть відчужуватися від їхнього власника внаслідок їхньої природи) і майнових прав (економічне право на результат творчої праці може бути віддільним від творця). Конвенція про створення Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) від 14 липня 1967 р., встановила, що інтелектуальна власність уключає права на:

1) літературні, художні твори й наукові праці;
2) виконавську діяльність артистів, фонограми та радіопередачі;
3) винаходи у всіх галузях людської діяльності;

4) наукові відкриття;
5) промислові зразки;
6) товарні знаки, знаки обслуговування, комерційні найменування й позначення;
7) припинення недобросовісної конкуренції та всі інші права, що є результатом інтелектуальної власності.

Згідно зі ст. 420 ЦК України, **до об'єктів права інтелектуальної власності належать:**

- літературні та художні твори;
- комп'ютерні програми;
- компіляції даних (бази даних);
- фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення;
- виконання;
- винаходи, корисні моделі, промислові зразки;
- наукові відкриття;
- компонування (топографії) інтегральних мікросхем;
- раціоналізаторські пропозиції;
- комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;
- сорти рослин, породи тварин;
- комерційні таємниці.

Наведений вище перелік об'єктів права інтелектуальної власності не є вичерпним.

Суб'єктами права інтелектуальної власності визнаються:

- творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, винахідник, виконавець й ін.);
- інші особи, яким належать за заповітом або за договором особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності.

Суб'єктами права на винаходи, корисні моделі, промислові зразки є автори або фізичні чи юридичні особи, до яких право авторів перейшло за договором або заповітом.

Суб'єктами права на торговельні марки, зазначення походження товарів можуть бути юридичні особи, а також фізичні особи, якщо вони виконують підприємницьку діяльність.

Суб'єктом правовідносин, що виникають у процесі створення й використання сортів рослин, може бути будь-яка юридична чи фізична особа.

Суб'єктом права на раціоналізаторську пропозицію є раціоналізатор, тобто автор раціоналізаторської пропозиції, що створив його своєю творчою працею.

Виходячи з того, що комерційною таємницею, відповідно до чинного законодавства, визнаються здебільшого відомості, що стосуються підприємницької діяльності, суб'єктами права на комерційну таємницю (ноу-хау) є особи, котрі займаються підприємницькою діяльністю, якими можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Авторське право направлене на охорону творів, створених людським інтелектом, зокрема, літературних і художніх творів (письмові твори, музика, твори образотворчого мистецтва, твори, засновані на використанні технологій, зокрема комп'ютерні програми й електронні бази даних). Авторське право не поширюється на ідеї, процеси, методи діяльності або математичні концепції.

Відповідно до ст. 6 ЗУ «Про авторське право і суміжні права» від 13.12.2022 р., об'єктами авторського права є твори у сфері літератури, мистецтва, науки, зокрема:

1) літературні твори белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру (книги, брошури, статті тощо) у письмовій, електронній (цифровій) чи іншій формі;
2) виступи, лекції, промови, проповіді та інші усні твори;
3) музичні твори з текстом і без тексту;
4) драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, музично-світлові шоу, циркові вистави, хореографічні та інші твори, створені для сценічного показу, і їх постановки;
5) театральні постановки, сценічні переробки творів, зазначених у пункті 1 цієї частини, й обробки нематеріальної культурної спадщини, придатні для сценічного показу;

6) аудіовізуальні твори;
7) тексти перекладів для озвучення (у тому числі дублювання), субтитрування аудіовізуальних творів іншими мовами;
8) твори образотворчого мистецтва;
9) фотографічні твори;
10) твори ужиткового мистецтва, у тому числі декоративного ткацтва, кераміки, різьблення, ливарства, з художнього скла, художня ковка, ювелірні вироби тощо;
11) твори архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва й ландшафтних утворень;
12) твори художнього дизайну;
13) похідні твори;
14) збірки творів, збірки обробок нематеріальної культурної спадщини, енциклопедії та антології, збірки звичайних даних, інші складені твори за умови що вони є результатом творчої діяльності за добором або впорядкуванням змісту;
15) ілюстрації, карти, плани, креслення, ескізи, пластичні твори, що стосуються географії, геології, топографії, техніки, будівництва й інших сфер діяльності;
16) комп'ютерні програми;
17) бази даних (компіляції даних), якщо вони за добором або впорядкуванням їх складових частин є результатом інтелектуальної діяльності;
18) інші твори.

Твори, що не є об'єктами авторського права та не охороняються авторським правом згідно зі ст. 8 ЗУ «Про авторське право і суміжні права»:

1) повідомлення про новини або інші факти, що мають характер звичайної пресінформації;
2) вираження народної творчості (фольклор);
3) акти органів державної влади, органів місцевого самоврядування, офіційні документи політичного, законодавчого, адміністративного й судового характеру (закони, укази, постанови, рішення, державні стандарти тощо), а також їх проєкти та офіційні переклади;

4) державні символи, державні нагороди; державні знаки, емблеми, символи й знаки органів державної влади, Збройних сил України та інших військових формувань України, затверджені органами державної влади; символіка територіальних громад України, затверджена відповідними органами місцевого самоврядування;
5) грошові знаки;
6) розклади руху транспортних засобів, розклади телерадіопередач, телефонні довідники та інші аналогічні бази даних, що не відповідають критеріям оригінальності й на які поширюється право особливого роду (sui generis);
7) абревіатури;
8) фотографії, що не мають ознак оригінальності (не є фотографічними творами).

4. Цивільно-правові договори

Договір – одна з центральних категорій цивільного права. Згідно зі ст. 626 ЦК України договір – це домовленість двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Предметом договору завжди є певна дія, але ця дія може бути тільки правомірною. Якщо предметом договору буде неправомірна дія, тобто незаконна, то такий договір визнається недійсним.

Договір вважається дійсним за дотримання таких умов:

1) законної дії;
2) волевиявлення сторін;
3) дотримання встановленої законом форми договору;
4) право та дієздатності сторін.

Головним елементом кожного договору є воля сторін, спрямована на досягнення певної мети, яка не суперечить закону.

Змістом будь-якого договору є права й обов'язки сторін, установлені ним. Відповідно до ст. 638 ЦК України договір вважається укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Договір укладається шляхом пропозиції однієї сторони

укласти договір (оферти) та прийняття пропозиції (акцепту) другою стороною.

Види цивільно-правових договорів

Договори можуть бути класифіковані (поділені, згруповані) за різними критеріями, що мають юридичне значення, на такі **основні види**:

1) **залежно від повноважень кількості суб'єктів, які їх укладають, договори можуть бути:**
   - односторонні (обов'язки покладені на одну сторону без надання їй прав, інша ж сторона, навпаки, наділена тільки правами);
   - двосторонні (обов'язки й права виникають у двох сторін);
   - багатосторонні (договір, у якому сторони є взаємно уповноваженими та взаємно зобов'язаними);
   - на користь третіх осіб (договір, у якому права отримують особи, які не є стороною в договорі).
2) **договори можуть бути:**
   - планові (на основі державного замовлення й державних контрактів відповідно до планових завдань);
   - регульовані (укладають вільно їх суб'єкти);
3) **залежно від інтересів і мети, договори можуть бути:**
   - платними (кожна зі сторін має вигоду з договору);
   - безоплатними (тільки одна сторона має вигоду);
   - казуальними (визначена мета);
   - абстрактними (невизначена мета);
4) **залежно від способу укладання договору, вони можуть бути:**
   - реальні (набувають юридичного значення з моменту фактичної передачі речі контрагенту або вчинення інших дій);
   - консенсуальні (набувають юридичного значення з моменту досягнення згоди щодо всіх істотних умов договору);
5) **договори можуть бути:**
   - законними (дійсними);
   - незаконними (недійсними);

6) **договори за формою можуть бути:**
   - письмовими;
   - усними;
   - нотаріально посвідченими;
   - конклюдентними (коли суб'єкт мовчить, і це визнається виявом його волі укласти договір передбачений законодавством).

Зміст будь-якого договору характеризується його умовами. Змістом будь-якого договору є права й обов'язки сторін, установлені ними.

Цивільним кодексом України передбачені такі **види конкретних договорів:** договір купівлі-продажу, оренди, міни, дарування, поставки, майнового найму, найму житлового приміщення, підряду, перевезення, позики, доручення, комісії, схову, довічного утримання, сумісної діяльності, контрактації сільськогосподарської продукції та інші. Усі ці договори належать до зобов'язального права.

Договір купівлі-продажу

Визначення договору купівлі-продажу містить ст. 224 ЦК України: «За договором купівлі-продажу продавець зобов'язується передати майно у власність покупця, а покупець – прийняти майно й заплатити за нього визначену грошову суму».

Договір купівлі-продажу належить до **оплатних, двосторонніх, консесуальних договорів**. Він є одним із найпоширеніших видів договорів, становлячи юридичну форму, що призначена для обслуговування сфери товарного обігу.

Сторони договору купівлі-продажу – продавець і покупець. Ними можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

Продавець зобов'язується передати майно у власність (або оперативне управління) покупцю й **повинен бути** власником майна, яке продає, або володіти правом оперативного управління чи бути особою, котра уповноважена на передачу майна у власність покупця (останнє має місце під час продажу майна з публічних торгів, комісійних магазинах тощо).

Покупець у результаті договору купівлі-продажу набуває права власності на майно. Якщо покупцем виступає державна організація, то

вона набуває права оперативного управління майном, оскільки його власником є держава.

Предметом договору купівлі-продажу може бути будь-яке майно, що не вилучене з цивільного обороту. Крім того, певне майно може бути предметом договору купівлі-продажу лише за дотримання встановлених вимог (наприклад мисливська зброя). Не може бути предметом договору купівлі-продажу майно, що вилучене з цивільного обороту (наркотичні речовини, дорогоцінні метали в сирому вигляді тощо).

Суттєвою умовою договору купівлі-продажу є ціна. Відповідно до ст. 228 ЦК України майно продають за цінами, які встановлюють за погодженням сторін, якщо інше не передбачено законодавчими актами.

Договір купівлі-продажу може бути укладений за дотримання загальних вимог щодо домовленості в усній або письмовій формі, а також і конклюдентними діями (коли суб'єкт мовчить, і це визнається виявом його волі укласти договір, передбачений законодавством). У випадках, прямо передбачених законом, для його дійсності може бути необхідною нотаріальна форма (наприклад для укладення договору купівлі-продажу житлового будинку).

Основні обов'язки продавця за договором купівлі-продажу такі:

- передати майно у власність покупцю (або в його оперативне управління);
- передати річ належної якості (повинна відповідати умовам договору, а якщо їх нема – вимогам, що звичайно пред'являють до таких речей. Річ, яку продає торгова організація, повинна відповідати державним стандартам, технічним умовам або взірцям).

За загальним правилом, право власності в покупця за договором купівлі-продажу виникає з моменту передачі речі, якщо інше не передбачено законом або договором.

Основними обов'язками покупця є:

- прийняти куплене майно;
- заплатити встановлену ціну.

Умови й порядок прийняття купленої речі та оплати її вартості визначають договором або законом.

За порушення обов'язків за договором купівлі-продажу продавець і покупець несуть взаємну цивільно-правову відповідальність, передбачену законом (ст. ст. 229–32, 234–239 ЦК України).

5. Спадкове право

Спадкове право – це інститут цивільного права, сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку зі спадкуванням.

Відповідно до ст.1216 ЦК України спадкування – це перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Суб'єктами спадкових правовідносин є спадкодавець і спадкоємець.

Спадкодавець – це фізична особа, майно якої після її смерті переходить у спадщину до іншої особи чи до інших осіб.

Спадкодавцем не можуть бути юридичні особи.

Спадкоємці – це особи, які вказані в заповіті або в законі й до яких переходять цивільні права та обов'язки спадкодавця.

Спадкоємство виникає у випадку смерті громадянина чи оголошення його померлим у судовому порядку. Спадкоємцями можуть бути як фізичні особи, так і юридичні, у тому числі держава. Спадкоємцями можуть бути особи, що були в живих на час смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачатті за його життя й народженні після його смерті.

Не мають права бути спадкоємцями:

1) особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя;
2) після смерті дітей батьки, які на момент відкриття спадщини були позбавлені батьківських прав стосовно них;
3) батьки та повнолітні діти, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо це встановлено судом.

Спадщина – це сукупність майнових та деяких особистих немайнових прав й обов'язків, що переходять у порядку спадкування від спадкодавця до спадкоємців.

Спадщина складається з прав та обов'язків спадкодавця. Якщо спадкоємець приймає спадщину, то й приймає всі права й обов'язки по ній. Право спадкоємця – прийняти таку спадщину або відмовитися від неї. Спадкоємцям, які прийняли належну їм за заповітом чи законом спадщину, державна нотаріальна контора за місцем відкриття спадщини видає свідоцтво про право на спадщину. Свідоцтво про право на спадщину видається після закінчення шестимісячного терміну з часу відкриття спадщини.

Право на спадкування з'являється в день відкриття спадщини. Відкриття спадщини – це настання певних обставин (смерть особи або оголошення особи померлою), за яких у відповідних осіб виникає право спадкоємства. Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, із якого її оголошено померлою. Установлення часу відкриття спадщини має важливе значення, оскільки на час відкриття спадщини визначаються коло спадкоємців, склад спадкового майна. Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Місце відкриття спадщини може не збігатися з місцем смерті.

Нормами цивільного законодавства встановлюються **два види спадкування – за законом і за заповітом.** Можливе одночасне спадкування і за заповітом, і за законом (одна частина майна спадкодавцем заповідана, а інша – успадковується за законом).

Спадкування за законом відбувається в таких випадках:

- якщо спадкодавець не залишив заповіту; заповіт визнано недійсним;
- спадкоємці, які вказані в заповіті, померли до відкриття спадщини або відмовилися її прийняти.

Спадкоємці за законом призиваються до спадщини в порядку черги. Згідно зі ст.ст. 1261–1265 ЦК України **встановлено п'ять черг спадкоємців.**

Перша черга:

- діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті;
- подружжя (чоловік або дружина);
- батьки.

Друга черга:

- рідні брати й сестри спадкодавця;
- його баба та дід із боку як батька, так і матері.

Третя черга:

- рідні дядько й тітка спадкодавця.

Четверта черга:

- особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше ніж п'ять років до часу відкриття спадщини.

П'ята черга:

- інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення;
- утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї.

Утриманцем уважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менше ніж п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

У межах однієї черги спадкування розмір частки в спадщини кожного зі спадкоємців за законом є однаковим, тобто частки є рівними.

Спадкування за заповітом відбувається тоді, коли спадкодавець при житті розпоряджається своїм майном так, що воно після його смерті переходить до тих осіб, які визначені в заповіті.

Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті, зроблене у встановленому законом порядку й формі.

До заповіту, який є одностороннім правочином, установлюються такі самі умови його дійсності, як до будь-якого договору, а саме:

- заповіт має бути складений тільки дієздатною особою;
- заповіт повинен бути складений у формі, що визначена законом;
- зміст заповіту має відповідати вимогам чинного законодавства.

Заповіт повинен бути укладений у письмовій формі із зазначенням місця та часу його складання. Заповіт має бути особисто підписаний заповідачем і посвідчений нотаріусом або уповноваженою на це посадовою, службовою особою відповідного органу місцевого самоврядування, якщо в населеному пункті немає нотаріуса. До нотаріального посвідчення прирівнюється посвідчення заповіту (крім секретного) капітаном судна, начальником експедиції, командиром військової частини, головним лікарем закладу охорони здоров'я тощо.

ЦК України проголошує принципи свободи заповіту, відповідно до якого заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності в нього з цими особами сімейних та родинних відносин. Крім того, він може без зазначення будь-яких причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У цьому разі така особа не може одержати право на спадкування.

Але свобода заповіту має певні межі: не можна позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині. Це неповнолітні та непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки. Вони спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Обов'язкова частка в спадщині є певною соціальною гарантією для осіб, які не можуть забезпечувати самостійне існування.

Заповідач може в будь-який час змінити, скасувати або написати новий заповіт.

Чинне цивільне законодавство закріплює **новий різновид заповіту – заповіт подружжя.**

Відповідно до ст. 1243 ЦК України подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності. У разі складання спільного заповіту частка в праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до того, хто його пережив. Отже, спадщина в цьому разі не відкривається й у спадкоємців не виникає право на спадкування. Лише

в разі смерті останнього з подружжя право на спадкування мають особи, зазначені подружжям у заповіті. У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного в заповіті подружжя.

Одним з основних положень спадкового права є таємниця заповіту. Тому нотаріус, інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт, свідки, а також фізична особа, яка підписує заповіт замість заповідача, не мають права до відкриття спадщини розголошувати відомості щодо факту складання заповіту, його змісту, скасування або зміни заповіту. Для більш повного й усебічного захисту інтересів заповідача та збереження таємниці заповіту передбачається можливість складання секретного заповіту, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Цей заповіт оголошується нотаріусом лише після смерті заповідача й відкриття спадщини в присутності заінтересованих осіб та двох свідків.

ІІ. СІМЕЙНЕ ПРАВО

1. Поняття сімейного права та сімейного законодавства України

Сімейне право – це галузь права, сукупність правових норм, які регулюють та охороняють особисті й пов’язані з ними майнові відносини фізичних осіб, що виникають зі шлюбу та належності до сім’ї.

Регулювання сімейних відносин здійснюється з метою:

1) зміцнення сім’ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб;
2) утвердження почуття обов’язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім’ї;
3) побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові й поваги, взаємодопомоги та підтримки;
4) забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного й фізичного розвитку.

Основні принципи сімейного законодавства закріплено в ст.ст. 51, 52 Конституції України: шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки й чоловіка. Кожен з подружжя має рівні права та обов’язки в

шлюбі й сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти повинні піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство та батьківство охороняються державою.

Джерелами сімейного права є Конституція, норми якої є нормами прямої дії (ст. 8).

Особливе значення для регулювання сімейних відносин мають норми другого розділу Конституції, де зафіксовано права, свободи та обов'язки людини й громадянина.

Основні міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною в цій юридичній галузі, такі: Загальна декларація прав людини (1948 р.), у ст. 16 зазначено, що чоловіки й жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознаками раси, національності або релігії одружуватися та засновувати сім'ю; шлюб може укладатися лише в разі вільної й повної згоди сторін, що одружуються; сім'я є природним та основним осередком суспільства й має право на захист із боку суспільства та держави.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права (1996), Європейська Конвенція захисту прав та основних свобод людини (1950)Конвенція про права дитини (1989) та ін. належать до актів сімейного права, а також укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України.

Крім того, низка важливих питань щодо державного захисту сім'ї, материнства, батьківства, дитинства тощо регулюється нормами цивільного, житлового, трудового, пенсійного законодавства й законодавства про освіту, охорону здоров'я тощо.

Основним нормативно-правовим актом у цій галузі є Сімейний кодекс України, який прийнято 10 січня 2002 р. і набрав чинності 1 січня 2004 р.

Сімейний кодекс – надзвичайно важливий законодавчий акт. У суспільстві немає людини, якої б не торкнулися його норми. Сімейний кодекс – це той закон, який надійно захищає новонароджене дитя, забезпечує людині можливість реалізації природних прав на шлюб,

сім'ю, материнство та батьківство, на особисте виховання своїх дітей, спільне проживання з ними, а також сприяє виконанню сім'єю різноманітних соціальних функцій.

СК України складається із 7 розділів, 292 статей і має таку структуру:

- **розділ I – «Загальні положення»** – визначає поняття сім'ї, регулювання сімейних відносин, здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків, захист сімейних прав та інтересів;
- **розділ II – «Шлюб, права та обов'язки подружжя»** – визначає умови й порядок укладання шлюбу, особисті немайнові права та обов'язки подружжя, право власності подружжя, права й обов'язки подружжя зі взаємного утримання, шлюбний договір, порядок припинення шлюбу;
- **розділ III – «Права та обов'язки матері, батька і дитини»** – передбачає підстави виникнення прав та обов'язків батьків і дітей, особисті немайнові права батьків та дітей, права батьків і дітей на майно, обов'язки батьків та дітей із взаємного утримання (аліментні обов'язки);
- **розділ IV – «Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування**» – визначає порядок усиновлення, порядок установлення опіки й піклування, права та обов'язки опікунів і піклувальників, патронат над дітьми;
- **розділ V – «Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів**» – визначає особисті немайнові права й обов'язки інших членів сім'ї та родичів, обов'язки з утримання інших членів сім'ї й родичів;
- **розділ VI – «Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні»** – визначає порядок укладання й розірвання шлюбів громадян України з іноземцями та іноземців в Україні, порядок міжнародного усиновлення;

- **розділ VII – «Прикінцеві положення» –** визначає, що цей кодекс набирає чинності одночасно з набранням чинності Цивільним кодексом України, а також про припинення чинності Кодексу про шлюб та сім'ю 1969 р. й інших законів, які суперечать СК України.

СК України не має зворотної сили. Це означає, що він не може поширюватися на відносини, які виникли до моменту, коли він набрав чинності.

На відміну від цивільних відносин, учасником (суб'єктом) сімейних відносин може бути лише людина, яка в сімейних відносинах має свій додатковий статус – дружини, чоловіка, матері, батька, дитини й т. ін. Називати людей, які є учасниками сімейних відносин, фізичними особами не прийнято. Юридичні особи в сімейних відносинах участі не беруть.

Жоден з учасників сімейних відносин не наділений щодо другого функціями влади, навіть батьки щодо своїх дітей.

Учасниками сімейних відносин є подружжя, тобто особи, шлюб між якими зареєстрований відповідно до закону, а також родичі прямої лінії споріднення (які походять один від одного) та побічної (бокової) лінії споріднення (які мають спільного предка).

СК України не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами й сестрами, тіткою, дядьком і племінницею, племінником та між іншими родичами за походженням.

Сімейні відносини можуть виникати з факту свояцтва, породженого шлюбом. Так, у відносинах свояцтва перебуває дружина та родичі чоловіка, чоловік і родичі дружини. Із-поміж відносин, заснованих на свояцтві, СК України регулює лише відносини між мачухою, вітчимом та пасинком, падчеркою. Відносини з тещею, тестем, свекрухою, свекром і невісткою, зятем, іншими свояками чинне законодавство не регулює. Перебування цих осіб у відносинах свояцтва ні на що не впливає, а отже, не має правового значення.

Сімейні відносини можуть бути врегульовані також за домовленістю (договором) між їхніми учасниками, який має бути укладений у письмовій формі. Такий договір є обов'язковим до виконання, якщо

він не суперечить вимогам чинного законодавства та моральним засадам суспільства.

Як відомо, суспільство виросло із сім'ї. За статистичними даними, в Україні близько 13 мільйонів сімей. Із такою кількістю не може змагатися жоден з інших відомих суспільству осередків. Сім'я виконує важливу соціальну функцію, яку ніхто, крім неї, виконати не може, а саме народження й виховання людини.

Відповідно до ст. 3 СК України, сім'я є первинним та основним осередком суспільства, союз конкретних осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки. Тобто поняття сім'ї дається через формулювання її ознак. Подружжя вважається сім'єю й тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми й через інші поважні причини не проживають спільно. Дитина також належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає.

Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом, і таких, що не суперечать моральним засадам українського суспільства. Отже, в Україні одностатеві пари не вважаються сім'єю, тому що це суперечить моральним засадам суспільства.

Права члена сім'ї має й одинока особа. Особа, яка досягла шлюбного віку, має право на створення сім'ї. Водночас сім'ю може створити особа, яка народила дитину, незалежно від віку.

Особа може бути примусово ізольована від сім'ї лише у випадках і в порядку, установлених законом. Держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї.

Права та обов'язки, яких набуває особа в сім'ї, тобто сімейні права, не можуть бути передані іншій особі. Якщо дитина або особа, котра обмежена в дієздатності, не може самостійно реалізовувати свої права, то ці права здійснюють батьки чи піклувальники.

Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права чи інтересу, а також до органу опіки та піклування.

2. Порядок укладення та припинення шлюбу

У ст. 21 СК України вперше дається законодавче поняття шлюбу, у якому лаконічно сформульовано основні ознаки шлюбу. Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану(ОДРАЦС) .

При цьому слово «сімейний» засвідчує, що шлюб створює сім'ю, а не спрямований на її створення, а слово «союз» підкреслює законодавче визнання теорії договірної природи шлюбу, яка зумовлює його добровільний характер. У шлюбі можуть бути лише жінка та чоловік, тобто особи різної статі. У деяких державах світу сексуальні меншини добилися внесення зміни до законодавства, унаслідок чого шлюб може бути зареєстрований між особами однієї статі. Обґрунтування потреби такого нововведення необхідністю дотримання прав людини засвідчує, що ідею прав людини можна іноді возвеличити до абсурду. Наявність такого «шлюбу» суперечить не тільки християнській моралі та канонам інших релігійних вірувань, а й моральним засадам нашого суспільства.

Необхідною ознакою шлюбу є його реєстрація ОДРАЦС, тому що без такої реєстрації шлюбу як правової категорії немає.

Цивільний шлюб, також громадянський шлюб – шлюб, зареєстрований ОДРАЦС без участі церкви.

Тривалий час існувало дві форми шлюбу – цивільний та церковний, тобто шлюб, що є законним для держави, і шлюб, що є законним для церкви.

У законодавстві України відсутнє офіційне визначення поняття «цивільний шлюб». Мовою закону це так звані «фактичні шлюбні відносини». Незареєстрований шлюб будується винятково на взаємних почуттях, спільних цінностях й усних домовленостях.

Згідно зі ст. 21 Сімейного кодексу України, проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу не є підставою для виникнення в них прав й обов'язків подружжя. Для отримання таких прав та обов'язків наявність фактичного шлюбу потрібно доводити в суді.

Релігійний обряд укладення шлюбу не заборонений, але він не має сьогодні правового значення. Це означає, що релігійний обряд шлюбу

є особистою справою жінки та чоловіка й не створює прав та обов'язків подружжя. Особи, які після вінчання спільно проживають без реєстрації шлюбу, також мають статус сім'ї, але не мають правового статусу подружжя.

Умовами складання шлюбу є:

1. Досягнення особами на день реєстрації шлюбу шлюбного віку.

Законодавець з урахуванням статевої зрілості, завершення фізичного розвитку організму, стану психічного, розумового, морального та соціального розвитку людини установив шлюбний вік для чоловіків і жінок 18 років (ЗУ «Про внесення змін до Сімейного кодексу України»). Щодо підвищення шлюбного віку від 15 березня 2012 р. внесено такі зміни: ч. 1 ст. 22 викласти в такій редакції: «Шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у вісімнадцять років», а в ч. 2 ст. 23 слово «чотирнадцяти» замінено словом «шістнадцяти».

2. Взаємна вільна згода осіб, які одружуються. Термін «вільна згода» охоплює не лише волю до шлюбу з певною особою, а й знання про неї як про особу, яка також діє вільно, не є одруженою, не є родичем, досягла шлюбного віку та має відповідний стан здоров'я.

Сімейний кодекс забороняє примушення до шлюбу в будь-якій формі насильства (фізичного чи психічного), а також погроз зі сторони батьків та інших осіб. Правовою реакцією на укладення шлюбу під примусом може бути визнання цього шлюбу недійсним (ст. 40 СК України).

Потрібно зазначити, що Верховна рада України ратифікувала Стамбульську конвенцію 20 червня 2022 р., а Президент України Володимир Зеленський 21 червня підписав документ про ратифікацію Стамбульської конвенції, якою криміналізовано примус до шлюбу.

Навіть за наявністю вищезазначених умов шлюб **не може бути укладений, якщо** є до того юридичні перешкоди, а саме:

1) перебування в іншому, нерозірваному шлюбі: жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі, тобто вони мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу. Сімейний кодекс не лімітує кількості шлюбів, у

яких протягом життя може бути особа, але закон проти полігамного шлюбу з кількома жінками одночасно, навіть для мусульман, які проживають на території України, тому що це суперечило б ст. 24 Конституції, за якою громадяни України є рівними перед законом, не може бути ні для кого привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних переконань та етнічного походження;

2) родинні відносини. Тобто в шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення. А саме:
   - рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брат та сестра, які мають спільних батьків. Неповнорідні є брат і сестра, які мають спільну матір або спільного батька;
   - двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько й племінник, племінниця (можуть, за умови, що шлюб між ними може бути санований судом);
   - усиновлювач та усиновлена ним дитина (можуть у випадку скасування усиновлення).

Упродовж своєї багатовікової історії людство переконалось у шкідливості шлюбів між особами, які є родичами, насамперед прямої лінії споріднення, а тому заборона таких шлюбів спрямована на запобігання кровозмішанню;

3) недієздатність одного з тих, хто одружується, яка встановлена в судовому порядку.

Шлюб реєструється та засвідчується свідоцтвом про шлюб. Державна реєстрація є обов'язковим елементом шлюбу, тому без неї шлюбу як правової категорії немає. Шлюб – це акт цивільного стану. Державна реєстрація шлюбу засвідчує створення сім'ї, є правоутворюючим юридичним фактом, а також створює презумпцію права спільної сумісної власності на майно, набуте в шлюбі, та презумпцію батьківства щодо дитини, яка була зачата й (або) народжена в шлюбі.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком до будь-якого ОДРАЦСу за їхнім вибором особисто.

Із моменту подання заяви особи вважаються нареченою чи нареченим.

Іноді в житті трапляється так, що навіть після того, як заява в ОДРАЦС уже подана та все ретельно сплановано, попри всі приготування, хтось із наречених приймає рішення скасувати весілля майже напередодні. Причин для такого кроку може бути безліч. Спробуємо розібратися лише у правових наслідках такого рішення.

Важливо пам'ятати, що і Конституція, і Сімейний кодекс України проголошують, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка, а Кримінальний кодекс України визнає злочином примушування особи до вступу в шлюб. Саме тому подача заяви про реєстрацію шлюбу не створює обов'язку для наречених зареєструвати шлюб. Така заява може розглядатися як своєрідне повідомлення органам реєстрації актів цивільного стану про намір зареєструвати шлюб.

Після отримання заяви посадові особи ОДРАЦС в установлені терміни проводять перевірку інформації, заявленої нареченими, щодо відсутності обставин, які перешкоджають реєстрації шлюбу, та готують проведення реєстрації шлюбу в строк, на місці й ураховуючи побажання наречених про урочистість процедури.

Відмова від реєстрації шлюбу когось із наречених у період між подачею заяви до ОДРАЦСу і датою весілля призводить до наслідків майнового характеру. Сімейний кодекс України містить норму, згідно з якою особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля.

У цьому випадку – це витрати на придбання певного майна, оплату робіт чи послуг, пов'язаних із приготуваннями до весільної церемонії. Наприклад, це можуть бути гроші, витрачені на весільне вбрання, замовлення кафе чи ресторану, послуги фотографа тощо.

Зауважимо, що затрати мають бути прямо пов'язаними саме з приготуванням до весільного святкування та бути фактично сплаченими. Також обов'язковою умовою відшкодування витрачених коштів є прямий і безпосередній зв'язок цих витрат із підготовкою до весілля. Іншими словами, очевидним має бути той факт, що якби не весілля, то таких витрат узагалі не було б, а також те, що придбані речі (замовлені

послуги) неможливо в подальшому використати в побуті, господарстві.

У разі відмови однієї зі сторін добровільно відшкодувати кошти сторона, яка понесла витрати, має право звернутися до суду з позовною заявою, до якої треба додати докази всіх сум, що заявляються до відшкодування (чеки, квитанції, договори, інші документи із зазначенням суми, дати, прізвища особи та призначення платежу). Такий позов подається до суду за місцем реєстрації відповідача.

Утім, із кожного правила є винятки. Так, ст. 31 Сімейного кодексу України визначає, що такі затрати не підлягають відшкодуванню в разі, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого чи приховання нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо).

Законом не передбачено відшкодування моральної шкоди у зв'язку з відмовою від укладення шлюбу та весілля. Також потрібно підкреслити, що вказані наслідки не є засобом покарання особи, яка за тих чи інших підстав змінила своє рішення й не бажає вступати в шлюб.

Відповідно до ст. 719 Цивільного кодексу України, дарування рухомих речей, які мають особливу цінність (автомобілі, коштовності, предмети мистецтва тощо), нерухомих речей, майнових прав повинно бути оформлено в письмовому вигляді. А договір дарування валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподатковуваного мінімуму доходів громадян, підлягає нотаріальному посвідченню.

У разі відмови від шлюбу особи, що одержала подарунок саме у зв'язку з майбутнім весіллям, договір дарування може бути розірваний судом за вимогою дарувальника. У разі розірвання договору особа зобов'язана повернути річ, яка була їй подарована, а якщо вона не збереглася – відшкодувати її вартість.

Іншими словами, особа, яка відмовилася від шлюбу, не може претендувати на збереження за собою права на подарунки, оскільки вони пов'язувалися з певною подією – реєстрацією шлюбу.

Зауважимо, що одним із дієвих способів вирішення питань між нареченими щодо їх підготовки до шлюбу й весілля є укладення відповідних договорів. Сторонами в таких договорах можуть бути не лише наречені, але і їхні батьки, родичі – особи, які безпосередньо здійснюватимуть фінансування такого весілля. Такий договір обов'язково потрібно укласти в письмовий формі та нотаріально посвідчити. Предметом таких договорів можуть бути визначення прав й обов'язків наречених із підготовки до весілля, визначення розміру та відповідальних осіб за фінансове забезпечення реєстрації шлюбу й весілля, а також головне – порядок урегулювання суперечок і відповідальність осіб у разі невиконання умов договору.

Під час прийому заяви ОДРАЦС зобов'язаний ознайомити осіб, які бажають одружитися, із порядком й умовами реєстрації шлюбу, роз'яснити їм права та обов'язки як майбутньому подружжю, так і батькам і попередити про відповідальність за приховання перешкод до реєстрації шлюбу. Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, повинні повідомити одна одну про стан свого здоров'я.

Шлюб реєструється по закінченню одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. Присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу є обов'язковою. Якщо наречені або хтось із них не з'явились у день, визначений для реєстрації шлюбу, то це не робить відповідну заяву не чинною й наречені мають право вимагати реєстрацію шлюбу ще протягом двох місяців.

Наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами. Вони мають право приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої. Складання, зазвичай, більше двох прізвищ не допускається.

Час виникнення прав та обов'язків у подружжя виникають із моменту реєстрації шлюбу в ОДРАЦС. Шлюб, зареєстрований за відсутності нареченої й (або) нареченого, вважається неукладеним.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжя, мають право на укладення шлюбного договору. Якщо шлюб реєструється з неповнолітньою особою, на укладення з нею шлюбного

договору потрібна згода батьків або піклувальника. Відмова їх дати згоду на укладення шлюбного договору може бути оскаржена до суду.

Шлюбний договір – це домовленість, що укладена особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також між подружжям для врегулювання їхніх майнових відносин.

СК України містить низку **вимог до змісту і форми шлюбного договору.**

Зміст шлюбного договору включає тільки майнові права й обов'язки подружжя одне до одного та щодо їхніх дітей (правовий режим власності подружжя, користування житлом, право на утримання, можливий розподіл майна й таке інше). Особисті відносини подружжя, а також особисті відносини батьків і дітей не можуть міститись у шлюбному договорі. Не припускаються обмеження прав дитини, а також поставлення одного з подружжя в занадто невигідне матеріальне становище.

Шлюбний договір укладається в письмовій формі й нотаріально посвідчується. Жодна інша службова чи посадова особа посвідчити такий договір в Україні не може.

Якщо шлюбний договір укладений до реєстрації шлюбу, він набирає чинності в день реєстрації шлюбу. Якщо шлюбний договір укладений подружжям, він набирає чинності в день його нотаріального посвідчення. За вимогою одного з подружжя, шлюбний договір може бути змінений, у будь-який час розірваний або визнаний недійсним у судовому порядку.

Під припиненням шлюбу розуміється припинення правовідносин між подружжям, що викликані настанням певних юридичних фактів.

У ст. 104 СК України встановлено **вичерпний перелік підстав для припинення шлюбу:**

Чинним законодавством передбачено такі підстави для припинення шлюбу:

1. Шлюб припиняється через смерть одного з подружжя або оголошення його померлим.
2. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання.

3. Якщо один із подружжя помер до набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу, уважається, що шлюб припинився внаслідок його смерті.
4. Якщо в день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу один із подружжя помер, то вважається, що шлюб припинився внаслідок його розірвання.

Шлюб може розриватися в судовому порядку або через ОДРАЦС.

Припинення шлюбу внаслідок його розірвання через ОДРАЦС:

1. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання за спільною заявою подружжя відповідно до ст. 106 або одного з них відповідно до СК України.
2. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання за спільною заявою подружжя на підставі рішення суду, відповідно до статті 109 СК України.
3. Шлюб припиняється внаслідок його розірвання за позовом одного з подружжя на підставі рішення суду, відповідно до ст. 110 СК України.

У всіх ситуаціях право на розірвання шлюбу виникає з моменту набрання чинності відповідним рішенням суду. Однак наявність цих обставин не є «запрошенням» до розірвання шлюбу. Кожна з них створює лише право, яке особа може здійснити на власний розсуд, тобто особа сама вирішує, скористатися їй цим правом чи ні.

Суд розриває шлюб у таких випадках:

1) розірвання шлюбу за рішенням суду за спільною заявою подружжя, яке має дітей (ст. 109);
2) право на пред'явлення позову про розірвання шлюбу (ст. 110 СК України);
3) заходи суду щодо примирення подружжя (ст. 111 СК України);
4) підстави для розірвання шлюбу за позовом одного з подружжя (ст. 112 СК України).

До заяви має бути поданий письмовий договір про те, із ким із них проживатимуть діти і як у їх утриманні та вихованні братиме участь той із батьків, хто проживатиме окремо;

Під час розгляду справи про розірвання шлюбу суд має встановити дійсні мотиви розлучення, з'ясувати фактичні взаємини подружжя й зобов'язаний вжити заходів щодо їх примирення. Шлюб розривається лише в тому разі, якщо суд дійде до висновку про неможливість подальшого спільного проживання подружжя.

Отже, **рішення суду про розірвання шлюбу, яке набуло чинності –** це акт, що припиняє шлюбне правовідношення, а **свідоцтво про розірвання шлюбу –** це документ єдиної форми, який засвідчує припинення шлюбу.

Загалом, жінка та чоловік, шлюб між якими було розірвано, мають право подати до суду заяву про поновлення їхнього шлюбу за умови, що жоден із них не перебував після цього в повторному шлюбі. Поновлення шлюбу засвідчується виданням нового свідоцтва про шлюб.

3. Особисті немайнові й майнові права та обов'язки подружжя

Подружжя, яке перебуває в зареєстрованому шлюбі, набуває особистих немайнових прав та обов'язків. Особисті немайнові права й обов'язки – це такі, що не мають майнового змісту. В основу регулювання особистих немайнових відносин між подружжям покладено принципи рівності під час набуття та здійсненні особистих немайнових прав й обов'язків.

Згідно зі ст.ст. 49–56 СК України **до особистих немайнових прав подружжя належать:**

1) право на материнство та батьківство.

Мати дітей – природна потреба й природне право жінки та чоловіка. Народження дитини є природною й найважливішою соціальною функцією жінки, яку, крім неї, ніхто здійснити не може. Реалізація права на материнство та права на батьківство є законодавчим визнанням природного права жінки й чоловіка на статеве життя.

Оскільки право дружини на материнство може бути за нормальних обставин реалізоване завдяки статевим стосункам із її чоловіком, небажання чоловіка мати дитину або його нездатність до зачаття дитини може спричинити розірвання шлюбу. Своєю чергою, відмова

дружини від народження дитини або її нездатність до народження дитини також може бути причиною розірвання шлюбу;

1) право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності.
2) Індивідуальність особи – це неповторна своєрідність людини. Чоловік і дружина мають рівне право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок, уподобань. Звичайно, не йдеться про повагу до шкідливих звичок, які можуть завдати шкоди дітям, другому з подружжя та шлюбові взагалі;
3) право дружини й чоловіка на фізичний і духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку;
4) право дружини й чоловіка на зміну прізвища після реєстрації шлюбу. У цьому разі ОДРАЦС видає нове свідоцтво про шлюб;
5) право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї.

Подружжя мають право самостійно розподіляти між собою обов'язки в сім'ї на основі взаємної згоди, повної рівності. Ця правова норма спрямована проти диктатури в сім'ї з боку одного з подружжя, нехтування думкою другого з подружжя, а також сприяє побудові сімейних відносин на засадах шлюбної гармонії;

6) право дружини й чоловіка на особисту свободу. Змістом такого права є право на вибір місця свого проживання; припинення шлюбних відносин; ужиття заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства щодо підтримання шлюбних відносин.

Подружжя зобов'язане:

1) спільно опікуватися побудовою сімейних відносин на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги;
2) спільно піклуватися про матеріальне забезпечення родини;
3) вагітній дружині мають бути створені умови для збереження її здоров'я й народження здорової дитини; а дружині–матері – умови для поєднання материнства зі здійсненням нею інших прав та обов'язків.

Крім особистих немайнових прав й обов'язків, подружжя мають і відповідні майнові права та обов'язки.

Реєстрація шлюбу не припиняє права власності на майно, яке належало дружині й чоловікові до цього моменту.

СК України встановлює два види права власності подружжя – особиста приватна власність дружини та чоловіка й спільна сумісна власність подружжя.

1. Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є:

1) майно, набуте нею, ним до шлюбу;
2) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
3) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто;
4) житло, набуте нею, ним за час шлюбу внаслідок його приватизації відповідно до Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»;
5) земельна ділянка, набута нею, ним за час шлюбу внаслідок приватизації земельної ділянки, що перебувала в її, його користуванні або одержана внаслідок приватизації земельних ділянок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, або одержана із земель державної й комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним кодексом України.

1. **Особистою приватною власністю дружини та чоловіка є** речі індивідуального користування, у тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя.
2. Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є премії, нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги.

Суд може визнати за другим із подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню.

4. Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка їй, йому належала, а також як відшкодування завданої їй, йому моральної шкоди.
5. Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є виплати (страхові виплати та виплати викупних сум), одержані за договорами страхування життя та здоров'я.
6. Суд може визнати особистою приватною власністю дружини, чоловіка майно, набуте нею, ним за час їх окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин.
7. Якщо в придбання майна вкладені, крім спільних коштів, і кошти, що належали одному з подружжя, то частка в цьому майні, відповідно до розміру внеску, є його особистою приватною власністю.

Кожен із подружжя самостійно розпоряджається, володіє й користується належним йому майном, але з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей.

Це означає, що право власності одного з подружжя не є правом, здійснювати яке він може лише відповідно до свого інтересу.

Спільною сумісною власністю вважається майно, набуте подружжям за час шлюбу.

Кожен із подружжя має рівне право щодо такого майна. Подружжя користуються рівними правами на майно, набуте за час шлюбу й у тому разі, коли один із них був зайнятий веденням домашнього господарства, здійснював догляд за дітьми, навчався, хворів чи з інших поважних причин не мав самостійного заробітку (доходу).

Згідно зі ст. 61 СК України **об'єкти права спільної сумісної власності:**

1. Об'єктом права спільної сумісної власності подружжя може бути будь-яке майно, за винятком виключеного з цивільного обороту.
2. Об'єктом права спільної сумісної власності є заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя.
3. Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, у тому числі гонорар, виграш, які були одер-

жані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

4. Речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Майном, нажитим за час шлюбу, подружжя розпоряджається за взаємною згодою.

Розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно, набуте за час шлюбу. І навпаки, незалежно від розірвання шлюбу, колишнє подружжя має право на розподіл спільної власності. Частки подружжя в спільній сумісній власності є рівними, якщо інше не передбачено договором між ними.

Чинним законодавством також передбачені **права та обов'язки подружжя по утриманню один одного**. Зазвичай, цей обов'язок виконується добровільно. У разі невиконання цього обов'язку чоловік або дружина, що потребує матеріальної допомоги, має право по суду вимагати надання утримання (аліментів) від іншого, якщо останній спроможний їх надати. Це право зберігається й після розірвання шлюбу.

Категорії осіб, які мають право на утримання (аліменти):

1) непрацездатні чоловік чи дружина. Непрацездатним вважається той із подружжя, який досяг пенсійного віку, установленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи;
2) чоловік чи дружина, у яких заробітна плата, пенсія та інші доходи нижчі за прожитковий мінімум;
3) дружина під час вагітності й протягом трьох років після народження дитини (якщо дитина має недоліки фізичного чи психічного розвитку – до досягнення дитиною шести років);
4) чоловік, із яким проживає дитина, до досягнення дитиною трьох років (якщо дитина має недоліки фізичного чи психічного розвитку – до досягнення дитиною шести років);
5) чоловік або дружина, із ким проживає дитина-інвалід.

Не має права на утримання той із подружжя, хто негідно поводився в шлюбних відносинах, а також той, хто став непрацездатним у

зв’язку із вчиненням ним умисного злочину, якщо це встановлено судом.

Право на одержання аліментів зберігається й за розведеними чоловіком та жінкою, якщо він або вона стали непрацездатними в шлюбі чи протягом одного року після розірвання шлюбу. Норма ч. 4 ст. 76 СК України вперше передбачила право на аліменти того, хто є працездатним. Працездатні колишня дружина, колишній чоловік мають право на аліменти лише протягом трьох років від дня розірвання шлюбу. Розмір аліментів визначається судом з урахуванням матеріального й сімейного стану обох сторін.

4. Права та обов’язки батьків і дітей, позбавлення батьківських прав

Взаємні права та обов’язки матері, батька й дитини ґрунтуються на походженні дитини від них. Цей юридичний факт засвідчується ОДРАЦС та фіксується у свідоцтві про народження дитини.

Батьки й діти зобов’язані надавати один одному взаємну моральну підтримку та матеріальну допомогу. Батько й мати мають рівні права та обов’язки щодо своїх дітей, незалежно від того, чи перебували вони в шлюбі між собою. Батьки користуються рівними правами та мають рівні обов’язки щодо своїх дітей і у випадках, коли шлюб між ними розірвано.

Права та обов’язки батьків і дітей поділяються на особисті немайнові й майнові.

До особистих немайнових прав та обов’язків належать:

1) обов’язок батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров’я;
2) обов’язок батьків невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини зареєструвати народження дитини в ОДРАЦСу;
3) право й обов’язок батьків визначити ім’я, по батькові та прізвище дитини;
4) право та обов’язок батьків визначити місце проживання дитини;

5) право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб, які їх незаконно утримують;
6) право й обов'язок батьків на представництво від імені дитини;
7) право та обов'язок батьків на особисте виховання й розвиток дитини;
8) право батьків на захист дитини, у тому числі й звернення до суду;
9) обов'язок батьків піклуватися про здоров'я дитини;
10) обов'язок батьків забезпечити отримання дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
11) обов'язок батьків поважати дитину;
12) право батьків та дітей на безперешкодне спілкування;
13) право дитини на захист своїх прав й інтересів;
14) обов'язок дитини (повнолітніх дочки та сина) піклуватися про батьків.

Особисті права та обов'язки учасників батьківських правовідносин переважнотривають до досягнення дітьми повноліття або до часу їх одруження. Достроково ці права та обов'язки можуть припинитися тільки у випадках, передбачених законом.

Майнові права та обов'язки батьків і дітей пов'язані з власністю й матеріальним утриманням.

Подібно майну подружжя майно батьків та дітей може бути сумісним і роздільним. Майном неповнолітніх дітей управляють батьки. Розмежування майна батьків і дітей зумовлює їх особисту відповідальність за своїми боргами: батьки не відповідають за зобов'язання своїх дітей (за винятком неповнолітніх), а діти не відповідають за зобов'язання батьків. Неповнолітні діти мають право самостійно розпоряджатися майном, яке вони придбали на свій заробіток, стипендію чи інший дохід, крім нерухомих речей та транспортних засобів.

Права й обов'язки батьків і дітей із матеріального утримання є взаємними. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей, повнолітніх дітей, які навчаються (до 23 років), та непрацездатних повнолітніх дітей, що потребують матеріальної допомоги. З іншого

боку, повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків, що потребують матеріальної допомоги.

Зазвичай, обов'язки з матеріального утримання виконуються добровільно. У разі ухилення від цього обов'язку і з батьків, і з дітей у судовому порядку можуть стягуватись аліменти.

Під час визначення розміру аліментів суд ураховує:

1) стан здоров'я та матеріальний стан дитини;

2) стан здоров'я й матеріальний стан платника аліментів;

3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;

4) інші суттєві обставини.

Розмір аліментів на одну дитину за жодних обставин не може бути меншим за неоподаткований мінімум заробітної плати. Аліменти підлягають виплаті щомісяця. Крім того, батьки зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину (у разі хвороби, каліцтва, із метою розвитку здібностей дитини й т. ін.).

Батьки можуть бути звільнені від сплати аліментів, якщо дохід дитини набагато перевищує їхні доходи й цілком забезпечує всі потреби дитини. Виплата аліментів може бути припинена за договором про передачу дитині права власності на нерухоме майно.

Повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, якщо вони непрацездатні та потребують матеріальної допомоги. Такий обов'язок не виникає, якщо батьки були позбавлені батьківських прав і не відновлені в батьківських правах.

Ст. 164 СК України передбачає позбавлення батьківських прав, а не батьківства, яке випливає з кровного споріднення, а тому ні відібрати, ні позбавити його неможливо.

Позбавлення батьківських прав – це захід юридичної відповідальності стосовно батьків, які не виконують своїх обов'язків щодо виховання неповнолітніх дітей.

Підстави для позбавлення батьківських прав подані в СК України вичерпно, хоча й із використанням таких понять, як «жорстко», «ухиляються», і які належить оцінити суду. Тому жодні інші обставини,

наприклад ухилення матері чи батька від утримання дитини, не можуть призвести до позбавлення батьківських прав.

Батьки можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вони:

1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини й протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
2) ухиляються від виконання своїх обов'язків щодо виховання дитини;
3) жорстко поводяться з дитиною;
4) є хронічними алкоголіками або наркоманам;
5) удаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
6) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Оскільки батьківські права тривають до повноліття дитини, то позбавлення батьківських прав після його настання закон не допускає.

Позбавлення батьківських прав здійснюється тільки в судовому порядку й можливе лише в цивільному процесі. Ініціатором справи про позбавлення батьківських прав може бути один із батьків, опікун (піклувальник) дитини, органи опіки та піклування, навчальний заклад, прокурор, сама дитина, якщо вона досягла 14 років.

Позбавлення батьківських прав – одне із суттєвих обмежень особистих прав громадян і тому така справа розглядається судом винятково за участю прокурора, а також представника органу опіки й піклування. Якщо батьківських прав позбавляються обидва батьки, дитина передається на піклування органу опіки та піклування. Як свідчить статистика, батьківських прав позбавляються здебільшого матері, переважно ті, які народили дитину не в шлюбі і які зловживають алкоголем.

Батьки, позбавлені батьківських прав, утрачають усі права, що ґрунтуються на факті споріднення з дитиною, у тому числі права вимагати від неї в майбутньому матеріальної допомоги. Водночас позбавлення батьківських прав не означає звільнення від обов'язку щодо утримання дитини. Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може, на вимогу позивача або за власною ініціативною, вирішити питання про стягнення аліментів на дитину.

Згідно зі ст. 169 СК України допускається поновлення в батьківських правах, якщо цього потребують інтереси дитини і якщо дитина не усиновлена. Поновлення в батьківських правах здійснюється в судовому порядку за позовом особи, позбавленої батьківських прав.

5. Опіка, піклування, усиновлення, патронат, прийомна сім'я, будинок сімейного типу

Під опікою й піклуванням потрібно розуміти правовий інститут, тобто сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, пов'язані зі встановленням опіки та піклування, здійсненням функцій опіки й піклування та припиненням опіки й піклування.

Інститут опіки та піклування має комплексний характер. Його норми мають як сімейно-правовий, так і цивільно-правовий характер, а також адміністративно-правовий характер, тобто регулюють відносини між органами опіки й піклування, з одного боку, та опікунами й піклувальниками – з іншого.

У зв'язку з цим загальні положення про опіку та піклування перенесені до Цивільного кодексу України (ст.ст. 55–79). У Сімейному кодексі залишено лише норми про опіку й піклування над дітьми, які позбавлені батьківського піклування (ст.ст. 243–251).

Опіка та піклування – це правові форми захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб, які залишилися без батьківського піклування.

Установлення опіки й піклування здійснюється органами опіки та піклування й в окремих випадках – судом.

Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років (малолітня), а піклування – над дитиною у віці від 14 до 18 років (неповнолітня).

Опікуном чи піклувальником дитини може бути, за її згодою, тільки повнолітня дієздатна особа, переважно з близьких підопічному осіб. Опікуна та піклувальника завжди призначає орган опіки й піклування, навіть тоді, коли опіка чи піклування встановлені судом.

Опікун (піклувальник) має право та зобов'язання виховувати підопічного, піклуватися про його здоров'я, захищати його права й інтереси. Обов'язки з опіки та піклування виконуються без оплати.

Не може бути опікуном, піклувальником особа, яка не досягла 18 років, недієздатна, позбавлена батьківських прав, зловживає спиртними напоями чи наркотичними засобами, а також особа, інтереси якої суперечать інтересам дитини.

Особа може бути звільнена від обов'язків опікуна або піклувальника дитини за особистою заявою, за заявою особи, над якою встановлено піклування та за заявою органу опіки й піклування в разі невиконання нею своїх обов'язків, у разі поміщення підопічного до навчального закладу або закладу охорони здоров'я.

Опіка припиняється:

1) після досягнення підопічним 14 років. У цьому разі опіка автоматично перетворюється в піклування;
2) у разі повернення підопічного на виховання батькам, на підставі рішення органу опіки й піклування;
3) у разі смерті підопічного;
4) у разі смерті опікуна.

Піклування припиняється:

1) після досягнення підопічним 18 років;
2) у разі повернення підопічного на виховання батькам, на підставі рішення органу опіки й піклування;
3) у разі реєстрації шлюбу з підопічною особою.
4) у разі смерті підопічного;
5) у разі смерті піклувальника;

Усиновленням (ст. 207 СК України) є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду, крім випадку, передбаченого ст. 282 цього Кодексу.

Усиновлення дитини провадиться в її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя.

Особи, які можуть бути усиновлювачами (ст. 211 СК України):

1. Усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини.

2. Усиновлювачем може бути особа, яка старша за дитину, котру вона бажає усиновити, не менше як на п’ятнадцять років.

У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років.

3. Усиновлювачами можуть бути подружжя, а також особи, зазначені в частинах п’ятій та шостій цієї статті.

Усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі.

4. Особи, які не перебувають у шлюбі між собою, не можуть усиновити одну й ту саму дитину.

Якщо такі особи проживають однією сім’єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини.

5. Якщо дитина має лише матір, вона не може бути усиновлена чоловіком, із яким її мати не перебуває в шлюбі.

Якщо дитина має лише батька, вона не може бути усиновлена жінкою, із якою він не перебуває в шлюбі.

Якщо такі особи проживають однією сім’єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини.

6. Якщо дитина має лише матір або лише батька, які у зв’язку з усиновленням утрачають правовий зв’язок із нею, усиновлювачем дитини може бути один чоловік або одна жінка.

7. Кількість дітей, яку може усиновити один усиновлювач, не обмежується.

Особи, які не можуть бути усиновлювачами (ст. 212 СК України):

1) обмежені в дієздатності;
2) визнані недієздатними;
3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
4) були усиновлювачами (опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями) іншої дитини, але усиновлення було скасовано чи визнано недійсним (було припинено опіку, пік-

лування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу) з їхньої вини;

5) перебувають на обліку або на лікуванні в психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
7) не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);
8) страждають на хвороби, перелік яких затверджений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я;
9) є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини;
10) були засуджені за кримінальні правопорушення проти життя й здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи й статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, а також за злочини, передбачені статтями 148, 150, 150,164, 166, 167, 169, 181, 187, 324, 442 КК України, або мають непогашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших кримінальних правопорушень.

Крім осіб, не можуть бути усиновлювачами інші особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини.

Усиновлення дитини здійснюється за вільною згодою її батьків. Згода батьків на усиновлення може бути дана ними лише після досягнення дитиною двомісячного віку. Якщо мати чи батько дитини є неповнолітніми, крім їхньої згоди на усиновлення, потрібна згода їхніх батьків. Письмова згода батьків на усиновлення засвідчується нотаріусом. Мати, батько дитини мають право відкликати свою згоду на усиновлення до набрання чинності рішенням суду про усиновлення.

Для усиновлення дитини потрібна її згода, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Згода дитини на її усиновлення дається у формі, яка відповідає її вікові й стану здоров'я.

Дитина має бути проінформована про правові наслідки усиновлення. Усиновлення провадиться без згоди дитини, якщо вона у зв'язку з віком або станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення. Згода дитини на усиновлення не потрібна, якщо вона проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх своїми батьками.

Усиновлення дитини провадиться без згоди батьків, якщо вони:

1) невідомі;
2) визнані безвісно відсутніми;
3) визнані недієздатними;
4) позбавлені батьківських прав щодо дитини, яка усиновлюється;
5) протягом двох місяців після народження дитини не забрали її на виховання до себе в сім'ю та запис про них у Книзі реєстрації народжень учинено відповідно до ст. 135 СК України.

Усиновлення дитини може бути проведено без згоди повнолітніх батьків, якщо судом буде встановлено, що вони, не проживаючи з дитиною понад шість місяців без поважних причин, не проявляють щодо неї батьківської турботи та піклування, не виховують і не утримують її.

Особа, яка бажає усиновити дитину, подає до суду заяву про усиновлення. Подання такої заяви через представника не допускається. Заява про усиновлення може бути відкликана до набрання чинності рішенням суду про усиновлення. Усиновлення вважається здійсненим у день набрання чинності рішенням суду про усиновлення.

Особа має право на таємницю перебування на обліку тих, хто бажає усиновити дитину, пошуку дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення та її розгляду, рішення суду про усиновлення.

Отже, особа, яка була усиновлена, має право після досягнення нею чотирнадцяти років на одержання інформації щодо свого усиновлення.

Ст. 252 «Патронат над дитиною» СК України передбачає й таку форму правового захисту дітей, як патронат.

Патронат над дитиною – це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подо-

лання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин.

Відповідно до ст. 252 сім'я патронатного вихователя – це сім'я, у якій за згоди всіх її членів повнолітня особа, яка пройшла спеціальний курс підготовки, виконує обов'язки патронатного вихователя на професійній основі.

Патронатний вихователь – це особа, яка за участю членів сім'ї надає послуги з догляду, виховання та реабілітації дитини у своїй сім'ї. Патронатним вихователем не можуть бути особи, які зазначені в ст. 212 СК.

До сім'ї патронатного вихователя можуть бути одночасно влаштовані тільки діти, які є між собою рідними братами та сестрами, або діти, які виховувалися в одній сім'ї.

Термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя встановлюється органом опіки та піклування й не може перевищувати трьох місяців. У разі наявності обставин, що обґрунтовують необхідність і доцільність перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя понад зазначений термін, орган опіки та піклування може його продовжити. Загальний термін перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя не може перевищувати шість місяців.

Порядок створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя затверджується Кабінетом Міністрів України.

На відміну від опіки й піклування, що встановлюється органом опіки та піклування, а також судом у встановлених законом випадках, патронат установлюється за договором про патронат, що укладаються між органом опіки й піклування та особою, яка дала згоду взяти дитину на виховання.

Ст. 253 «Договір про патронат над дитиною» СК України дає поняття, що договір про патронат є різновидом сімейного договору. Сторонами договору є, з одного боку, орган опіки й піклування, а з другого – патронатний вихователь. Предметом договору є прийняття у свою сім'ю чужої дитини та забезпечення її сімейним вихованням.

За договором про патронат над дитиною орган опіки й піклування влаштовує дитину, яка перебуває в складних життєвих обставинах, у сім'ю патронатного вихователя.

Договір про патронат над дитиною укладається в письмовій формі як строковий договір – 3 міс., максимум – 6 міс.

Типовий договір про патронат над дитиною затверджується Кабінетом Міністрів України.

Дитина, звичайно, може залишитись і після цього в сім'ї колишнього патронатного вихователя, але вже на іншій правовій підставі.

Договір про патронат не є перешкодою до усиновлення дитини. Своєю чергою, усиновлення дитини є підставою для припинення цього договору.

На патронатного вихователя законодавством покладено коло обов'язків, а саме:

1) забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;
2) створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;
3) співпрацювати з батьками, іншими законними представниками дитини задля подолання складних життєвих обставин у межах та в спосіб, визначені органом опіки й піклування;
4) забезпечити надання чи доступ до послуг, визначених договором про патронат над дитиною;
5) сприяти контактам дитини з батьками, іншими законними представниками, родичами, крім випадків, коли батьки позбавлені батьківських прав або в судовому порядку обмежені в праві спілкування з дитиною.

Договір про патронат над дитиною припиняється в разі прийняття органом опіки та піклування рішення про повернення дитини до її батьків, інших законних представників, її усиновлення, установлення над нею опіки чи піклування, улаштування її на виховання в сім'ю громадян (прийомну сім'ю чи дитячий будинок сімейного типу) або до дитячого закладу, закладу охорони здоров'я, навчального або іншо-

го закладу, а також у разі досягнення дитиною повноліття, смерті дитини чи патронатного вихователя.

Договір про патронат над дитиною може бути розірваний за згодою сторін або за рішенням органу опіки та піклування, суду в разі невиконання патронатним вихователем своїх обов'язків за договором.

Прийомна сім'я є однією з форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Діти, які втратили батьків, або їхні батьки внаслідок різних обставин не можуть виконувати свої обов'язки, потребують родинного тепла й виховання.

Прийомна сім'я – це сім'я або особа, яка не перебуває в шлюбі, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1 до 4 дітей на виховання та спільне проживання.

Порядок прийому дітей у сім'ї встановлено постановою Кабінету Міністрів України № 565 від 26 квітня 2002 р. «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю». Ті, хто взяли дітей у прийомну сім'ю, є прийомними батьками, а влаштовані діти – прийомними дітьми.

Прийомна сім'я як форма виховання дітей, позбавлених батьківського піклування, не є новою для України. Як свідчать історичні дані, у Київській Русі, ще за часів Ярослава Мудрого, існували не лише сім'ї, які можна назвати прийомними, а й необхідні закони та правила, що регулювали ці питання.

Із кожним роком в Україні зростає кількість прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу.

Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, що не перебуває в шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менше ніж 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Загальна кількість дітей у дитячому будинку сімейного типу не повинна перевищувати 10 осіб, ураховуючи рідних дітей.

Порядок створення дитячих будинків сімейного типу та влаштування в них дітей регулюється Постановою Кабінету Міністрів України № 564 від 26 квітня 2002 р. «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу».

ТЕМА 7
Правові основи трудових відносини у громадянському суспільстві

1. Поняття й система трудового права України

Без праці не існувало і не може існувати жодне суспільство. Саме праці люди зобов'язані своїми великими відкриттями й науково-технічними досягненнями. Практично все, чим ми користуємося в повсякденному житті, є результатом трудової діяльності людей, продуктом їх цілеспрямованої праці.

Отже, праця є свідомою, вольовою діяльністю людей, спрямованою на створення матеріальних і духовних благ, а також на надання послуг.

Одне з невід'ємних прав громадян незалежної демократичної держави – це право на працю. Згідно зі ст. 43 Конституції України, кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повної реалізації громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки й перепідготовки кадрів згідно із суспільними потребами.

Громадяни України реалізують конституційне право на працю за допомогою норм трудового права, які конкретизовані в Кодексі законів про працю України. Загалом, трудові відносини нині регулюються більше ніж 500 нормативно-правовими актами та розпорядчими актами.

Усі правові норми, закріплені в цих нормативних актах, створюють єдину за предметом правового регулювання систему правових актів, яка й називається трудовим правом.

Трудове право як галузь права – це сукупність правових норм, що регулюють трудові й тісно пов'язані з ними суспільні відносини, незалежно від форми власності, господарювання чи галузевої підпорядкованості підприємств, установ, організацій.

В Україні вона виражена в трудовому законодавстві.

Трудове законодавство України регулює трудові правовідносини, робочий час, час відпочинку, трудовий (колективний та індивідуальний) договір, контракт, трудові (колективні й індивідуальні) спори, трудова дисципліна, дисциплінарні стягнення, права та обов'язки працівника, право на соціальний захист.

Основними завданнями трудового законодавства є регулювання трудових відносин усіх працівників; сприяння зростанню продуктивності праці та поліпшення якості роботи; підвищення ефективності суспільного виробництва й матеріального та культурного рівня трудящих; зміцнення трудової дисципліни; охорона трудових прав працівників.

Основною функцією трудового права є захист трудових прав працівників, які працюють за наймом. Із цією метою трудове законодавство встановлює систему правових гарантій та правил охорони праці всіх працюючих.

Трудові відносини являють собою врегульовані нормами права відносини щодо застосування праці особи, яка уклала трудовий договір із підприємством, установою, організацією або фізичною особою. Ці відносини регулюються нормами трудового права. Правовідносини – це завжди двосторонній зв'язок конкретно визначених суб'єктів, у якому одна сторона має право, а інша – відповідні обов'язки, виконання яких забезпечується примусовою силою держави**.**

Зміст трудових відносин становлять права й обов'язки їхніх суб'єктів.

Конституція України проголошує, що кожен громадянин має право на працю. Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою праця військова або альтернативна (невійськова), а також робота, яка виконується за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний та надзвичайний стан. Кожен має право на безпечні й здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законодавством (ст. 43).

Той, хто працює, має право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (ст. 44).

Кожен, хто працює, має право на відпочинок (ст. 45).

КЗпП України – це єдиний систематизований законодавчий акт, у якому містяться норми права, що регулюють галузь суспільних трудових відносин працівників і закріплюють суспільну організацію праці.

2. Загальна характеристика кодексу законів про працю України

Основними видами джерел трудового права є Конституція, Кодекс законів про працю та інші закони України, постанови Верховної Ради України, укази й розпорядження Президента України, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України. Особливим джерелом є міжнародні договори. Але найважливішу роль у регулюванні трудових відносин відіграє Кодекс законів про працю України (КЗпП), який є найзмістовнішим нормативно-правовим актом, що регулює трудові відносини працівників.

КЗпП України прийнято 10 грудня 1971 р., а набрав чинності 1 червня 1972 р. Поза сумнівом, він не відображає всіх особливостей розвитку історичних подій, що відбуваються в державі. Тому КЗпП України понад 60 разів змінювали й доповнювали. За роки, що пройшли після його прийняття, він доповнений окремими главами, а також змінено назви глав. Змінено й доповнено майже всі статті Кодексу, а до окремих статей зміни вносили по декілька разів.

Чинний кодекс складається з преамбули та 19 глав:

- Глава I. Загальні положення.
- Глава II. Колективний договір.
- Глава III. Трудовий договір.
- Глава III–А. Забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників.
- Глава III–Б. Спрощений режим регулювання трудових відносин.
- Глава IV. Робочий час.
- Глава V. Час відпочинку.
- Глава VI. Нормування праці.
- Глава VII. Оплата праці.
- Глава VIII. Гарантії і компенсації.

- Глава IX. Гарантії при покладенні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації.
- Глава X. Трудова дисципліна.
- Глава XI. Охорона праці.
- Глава XI–A. Праця домашніх працівників.
- Глава XII. Праця жінок.
- Глава XIII. Праця молоді.
- Глава XIV. Пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням.
- Глава XV. Індивідуальні трудові спори.
- Глава XVI. Професійні спілки. Участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями.
- Глава XVI–A. Трудовий колектив.
- Глава XVII. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення.
- Глава XVIII. Нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю.
- Глава XIX. Прикінцеві положення.

У зв'язку з тим, що значна кількість законодавчих актів про працю залишається поза КЗпП України, можемо зробити висновок, що чинний Кодекс не є зведенням усього законодавства про працю України, а лише зібранням найбільш важливих законодавчих норм, що мають визначальне значення в правовому регулюванні праці.

3. Поняття колективного договору

Колективний договір – це нормативно-правовий договір, що укладається на виробничому рівні між роботодавцем і найманими працівниками з метою регулювання виробничих, трудових та соціально-економічних відносин й узгодження інтересів суб'єктів соціального партнерства**.** Колективний договір традиційно вважається одним з основних інститутів трудового права.

Колективний договір укладається на основі законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань із метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин, та узгодження інтересів працівників і роботодавців.

Колективний договір укладається на підприємстві, в установі, організації, а також із фізичною особою, яка використовує найману працю.

Сторонами колективного договору є:

- сторона роботодавця, суб'єктами якої є власник або уповноважений ним орган (особа) чи фізична особа, що використовує найману працю, і/або її уповноважені представники, зокрема представники відокремлених підрозділів юридичної особи;
- сторона працівників, суб'єктами якої є первинні профспілкові організації, котрі діють на підприємстві, в установі, організації, відокремлених підрозділах юридичної особи, об'єднують працівників фізичної особи, що використовує найману працю, та представляють інтереси працівників, які працюють на підставі трудових договорів на підприємстві, в установі, організації, у фізичної особи, а в разі їх відсутності – вільно обрані працівниками для ведення колективних переговорів представники (представник).

Якщо на підприємстві, в установі, організації або працівниками фізичної особи, яка використовує найману працю, створено кілька первинних профспілкових організацій, вони повинні на засадах пропорційного представництва (згідно з кількістю членів кожної) утворити для ведення переговорів з укладення колективного договору спільний представницький орган шляхом укладення відповідної угоди та письмово повідомити про це власника або уповноважений ним орган, фізичну особу.

Первинна профспілкова організація, що відмовилася від участі в спільному представницькому органі, позбавляється права представляти інтереси працівників під час підписання колективного договору.

Зміст колективного договору визначається сторонами в межах їх компетенції.

У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема:

- зміни в організації виробництва й праці;
- забезпечення продуктивної зайнятості;
- нормування та оплати праці, установлення форм, системи, розмірів заробітної плати й інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.);
- установлення гарантій, компенсацій, пільг;
- участі трудового колективу у формуванні, розподілі й використанні прибутку підприємства, установи, організації (якщо це передбачено статутом);
- режиму роботи, тривалості робочого часу та відпочинку;
- умов й охорони праці;
- забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення та відпочинку працівників;
- гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій працівників;
- умов регулювання фондів оплати праці й установлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці;
- забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;
- заходи, спрямовані на запобігання, протидію та припинення мобінгу (цькування), а також заходи щодо відновлення порушених унаслідок мобінгу (цькування) прав.

Колективний договір може передбачати додаткові, у порівнянні з чинним законодавством й угодами, гарантії, соціально-побутові пільги.

Укладенню колективного договору передують колективні переговори.

Строки, порядок ведення переговорів, вирішення розбіжностей, що виникають під час їх ведення, порядок розробки, укладення та внесення змін і доповнень до колективного договору, відповідальність за його виконання регулюються Законом України «Про колективні договори і угоди».

Колективні договори підлягають повідомній реєстрації місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування.

Порядок реєстрації колективних договорів визначається Кабінетом Міністрів України.

Умови колективного договору, що погіршують, у порівнянні з чинним законодавством й угодами, становище працівників, є недійсними.

Колективний договір набирає чинності з дня його підписання представниками сторін або з дня, зазначеного в договорі.

Після закінчення строку чинності колективний договір продовжує діяти до того часу, поки сторони не укладуть новий або не переглянуть чинний, якщо інше не передбачено договором.

Колективний договір зберігає чинність протягом усього строку проведення ліквідації підприємства, установи, організації, закриття відокремлених підрозділів юридичної особи.

Положення колективного договору поширюються на всіх працівників підприємства, установи, організації, фізичної особи, яка використовує найману працю, незалежно від того, чи є вони членами професійної спілки, і є обов'язковими як для власника або уповноваженого ним органу, фізичної особи, яка використовує найману працю, так і для працівників.

Контроль за виконанням колективного договору здійснює безпосередньо сторонами, які його уклали, у порядку, визначеному цим колективним договором.

Якщо роботодавець порушив умови колективного договору, профспілки, що його уклали, мають право надсилати роботодавцю подання про усунення цих порушень, яке розглядається в тижневий строк. У разі відмови усунути порушення або недосягнення згоди в зазначений строк профспілки мають право оскаржити неправомірні дії або бездіяльність посадових осіб до суду.

Сторони, які підписали колективний договір, щорічно в строки, передбачені колективним договором, звітують про його виконання.

4. Трудовий договір: поняття та порядок укладення. Строковий договір. Контракт

Працівники реалізують право на працю через укладання трудового договору.

Трудовим договором є угода між працівником і роботодавцем (роботодавцем – фізичною особою), за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, а роботодавець (роботодавець – фізична особа) зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату й забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором та угодою сторін.

Трудовим договором можуть установлюватись умови щодо виконання робіт, які вимагають професійної або часткової професійної кваліфікації, а також умови щодо виконання робіт, які не потребують наявності в особи професійної або часткової професійної кваліфікації.

Працівник має право реалізувати свої здібності до продуктивної й творчої праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачено законодавством, колективним договором чи угодою сторін.

Трудовий договір укладається, зазвичай, у письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим:

1) під час організованого набору працівників;
2) під час укладення трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними та геологічними умовами й умовами підвищеного ризику для здоров'я;
3) під час укладення контракту;
4) у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору у письмовій формі;
5) під час укладення трудового договору з неповнолітнім (ст. 187 цього Кодексу);
6) під час укладення трудового договору з фізичною особою;

6-1) під час укладення трудового договору про дистанційну роботу або про надомну роботу;

6-2) під час укладення трудового договору з нефіксованим робочим часом;

6-3) під час укладення трудового договору з домашнім працівником;

7) в інших випадках, передбачених законодавством України.

Під час укладення трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку (за наявності) або відомості про трудову діяльність із реєстру застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я, відповідний військово-обліковий документ та інші документи.

Під час укладення трудового договору громадянин, який уперше приймається на роботу, має право подати вимогу про оформлення трудової книжки.

Працівник не може бути допущений до роботи без укладення трудового договору, оформленого наказом чи розпорядженням роботодавця, та повідомлення центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення формування й реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування про прийняття працівника на роботу в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України.

Особі, запрошеній на роботу в порядку переведення з іншого підприємства, установи, організації за погодженням між керівниками підприємств, установ, організацій, не може бути відмовлено в укладенні трудового договору.

Забороняється укладення трудового договору з громадянином, якому за медичним висновком запропонована робота протипоказана за станом здоров'я.

Під час укладення трудового договору забороняється вимагати від осіб, які поступають на роботу, відомості про їх партійну й національ-

ну приналежність, походження, реєстрацію місця проживання чи перебування та документи, подання яких не передбачено законом.

Трудовий договір може бути:

1) безстроковим, що укладається на невизначений строк;
2) на визначений строк, установлений за погодженням сторін;
3) таким, що укладається на час виконання певної роботи.

На відміну від безстрокових, практика укладення строкових трудових договорів має обмежене застосування.

При цьому строковий трудовий договір укладається у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи, або умов її виконання, або інтересів працівника та в інших випадках, передбачених законодавчими актами (ст. 23). Тому строк у трудовому договорі фіксується шляхом погодження конкретного терміну (дати) або певної події (наприклад повернення на роботу працівниці з відпустки по догляду за дитиною; особи, яка звільнилася з роботи у зв'язку з призовом на строкову військову чи альтернативну службу тощо).

Строковий трудовий договір – це трудовий договір, у якому чітко зафіксовано строк його дії.

До основних ознак строкового трудового договору можна віднести такі:

1) умовою укладення є взаємне волевиявлення сторін;
2) укладається у випадках, передбачених законом;
3) сторони погоджують основні та додаткові умови, у тому числі щодо строку дії;
4) укладається переважно в письмовій формі;
5) зазвичай, укладення оформляється наказом (розпорядженням) про зарахування працівника на роботу;
6) має інші ознаки, притаманні трудовому договору.

Роботодавець зобов'язаний інформувати працівників, які працюють за строковим трудовим договором, про вакансії, що відповідають їхній кваліфікації та передбачають можливість укладення безстроко-

вого трудового договору, а також забезпечити рівні можливості таких працівників для його укладення.

Із 19.08.2022 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність» від 19.07.2022 р. № 2434-IX. Цим Законом, зокрема, уведено спрощений режим регулювання трудових відносин. Цей Закон діє протягом дії воєнного стану й утрачає чинність із дня припинення або скасування воєнного стану.

Спрощений режим регулювання трудових відносин (далі – спрощений режим) застосовується до трудових відносин, що виникають:

- між працівником та роботодавцем, який є суб'єктом малого або середнього підприємництва відповідно до закону із середньою кількістю працівників за звітний період (календарний рік) не більше ніж 250 осіб;
- або між роботодавцем та працівником, розмір заробітної плати якого за місяць становить понад вісім розмірів мінімальної заробітної плати, установленої законом.

В умовах спрощеного режиму та за умови, що це не суперечить іншим положенням цього Кодексу, сторони трудового договору можуть з урахуванням положень глави III цього Кодексу на власний розсуд за взаємною згодою врегулювати свої відносини в частині виникнення й припинення трудових відносин, системи оплати праці, норм праці, розміру заробітної плати з урахуванням установленої законом мінімальної заробітної плати, надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних і гарантійних виплат, норм робочого часу та відпочинку з додержанням нормальної тривалості робочого часу на тиждень, тривалості щотижневого безперервного відпочинку й інших прав і гарантій, визначених цим Кодексом.

Відповідно до вимог ст. 49-6 КЗпП України, регулювання трудових відносин працівників і роботодавців, на яких поширюється спрощений режим, здійснюється трудовим договором.

Спрощений режим може застосовуватись у відносинах між працівниками та роботодавцями винятково на добровільних засадах. Такий режим передбачає можливість установлення індивідуальних умов праці працівника безпосередньо в трудовому договорі.

Трудовий договір в умовах спрощеного режиму регулювання трудових відносин укладається в письмовій формі державною мовою у двох примірниках (по одному примірнику для кожної зі сторін).

За згодою між працівником і роботодавцем трудовий договір може бути укладений у формі електронного документа відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг».

У разі застосування спрощеного режиму регулювання трудових відносин, за взаємною згодою сторін, у трудовому договорі можуть визначатися додаткові права, обов'язки й відповідальність сторін, умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови припинення або дострокового розірвання договору.

Трудовий договір із нефіксованим робочим часом – це особливий вид трудового договору, умовами якого не встановлено конкретний час виконання роботи, обов'язок працівника виконувати яку виникає винятково в разі надання роботодавцем передбаченої цим трудовим договором роботи без гарантування того, що така робота надаватиметься постійно, але з дотриманням умов оплати праці, передбачених ст. 21 1 КЗпП України.

Трудовий договір із нефіксованим робочим часом повинен містити, зокрема, інформацію про:

- спосіб та мінімальний строк повідомлення працівника про початок виконання роботи, який повинен бути достатнім для своєчасного початку виконання працівником своїх обов'язків;
- спосіб і максимальний строк повідомлення від працівника про готовність приступити до роботи або про відмову від її виконання у випадках, передбачених частиною восьмою цієї статті;
- інтервали, під час яких від працівника можуть вимагати працювати (базові години та дні).

Кількість базових годин, під час яких від працівника можуть вимагати працювати, не може перевищувати 40 годин на тиждень, а кількість базових днів не може перевищувати шість днів на тиждень.

Роботодавець не може забороняти або перешкоджати працівникові, який виконує роботу на підставі трудового договору з нефіксованим робочим часом, виконувати роботу за трудовими договорами з іншими роботодавцями. Виконання роботи на умовах нефіксованого робочого часу не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників.

У трудовому договорі з нефіксованим робочим часом можуть установлюватися додаткові підстави для його припинення, які повинні бути пов'язані зі здібностями чи поведінкою працівника або іншими причинами економічного, технологічного, структурного чи аналогічного характеру.

Працівник, який відпрацював на умовах трудового договору з нефіксованим робочим часом понад 12 місяців, має право звертатися до роботодавця з вимогою укладення строкового або безстрокового трудового договору на умовах загальновстановленого в роботодавця графіка роботи з відповідною оплатою праці.

За результатами розгляду зазначеної вимоги роботодавець зобов'язаний протягом 15 календарних днів із дня звернення працівника укласти з ним такий строковий або безстроковий трудовий договір або надати йому в письмовій формі обґрунтовану відповідь про відмову укласти такий трудовий договір.

Основним документом про трудову діяльність працівника є трудова книжка.

Із 10 червня 2021 р. в Україні розпочалася диджиталізація документів, набув чинності Закон України від 05.02.2021 р. № 1217–IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обліку трудової діяльності працівника в електронній формі», який вніс зміни до КЗпП щодо нових правил обліку трудової діяльності працівника. Із цієї дати запроваджено електронний облік трудової діяльності.

Основна суть змін – переведення обліку трудової діяльності працівника з паперової форми (у трудовій книжці) в електронну – у реєстрі застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування (ст. 48 КЗпП).

Тепер роботодавці повинні надавати відомості, що містяться в паперових трудових книжках про трудову діяльність своїх працівників, у відсканованому вигляді для внесення їх до Реєстру застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування. Водночас це можуть робити не тільки роботодавці, а й безпосередньо громадяни, які мають на руках трудову книжку та кваліфікований електронний підпис.

Трудова книжка є основним документом про трудову діяльність працівника.

Трудові книжки ведуться на всіх працівників, які працюють на підприємстві, в установі, організації (далі – підприємство) усіх форм власності або у фізичної особи понад п'ять днів, у тому числі осіб, які є співвласниками (власниками) підприємств, селянських (фермерських) господарств, сезонних і тимчасових працівників, а також позаштатних працівників за умови, якщо вони підлягають державному соціальному страхуванню.

Трудові книжки ведуться на студентів вищих та учнів професійно-технічних навчальних закладів, які здобули професію (кваліфікацію) за освітньо-кваліфікаційним рівнем «кваліфікований робітник», «молодший спеціаліст», «бакалавр», «спеціаліст» і продовжують навчатися на наступному освітньо-кваліфікаційному рівні, які проходять стажування на підприємстві, в установі, організації всіх форм власності.

На осіб, що працюють за сумісництвом, трудові книжки ведуться тільки за місцем основної роботи.

Трудові книжки раніше встановленого зразка обміну не підлягають.

Під час улаштування на роботу працівники зобов'язані подавати трудову книжку, оформлену в установленому порядку.

Особи, які вперше шукають роботу й не мають трудової книжки, повинні пред'явити паспорт, диплом або інший документ про освіту чи професійну підготовку.

До трудової книжки заносяться відомості про роботу, заохочення та нагороди за успіхи в роботі на підприємстві, в установі, організації; відомості про стягнення до неї не заносяться.

На Заході практикується така додаткова умова, як заборона працівнику одночасної роботи на іншого роботодавця, що означає заборону сумісництва. Чинне трудове законодавство України не містить спеціальних обмежень щодо роботи за сумісництвом.

Строк випробування – під час укладення трудового договору може бути обумовлене угодою сторін випробування з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. Умова про випробування повинна бути застережена в наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу.

У період випробування на працівників поширюється законодавство про працю.

Випробування не встановлюється під час прийняття на роботу для:

- осіб, які не досягли вісімнадцяти років;
- молодих робітників після закінчення професійних навчально-виховних закладів; молодих спеціалістів після закінчення вищих закладів освіти;
- осіб, звільнених у запас із військової чи альтернативної (невійськової) служби; осіб з інвалідністю, направлених на роботу відповідно до законодавства;
- осіб, обраних на посаду; переможців конкурсного відбору на заміщення вакантної посади;
- осіб, які пройшли стажування під час прийняття на роботу з відривом від основної роботи; вагітних жінок;
- одиноких матерів, які мають дитину віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю;

- осіб, із якими укладається строковий трудовий договір строком до 12 місяців; осіб на тимчасові та сезонні роботи;
- внутрішньо переміщених осіб.

Випробування не встановлюється також під час прийняття на роботу в іншу місцевість і під час переведення на роботу на інше підприємство, в установу, організацію, а також в інших випадках, якщо це передбачено законодавством.

Строк випробування під час прийняття на роботу, якщо інше не встановлено законодавством України, не може перевищувати трьох місяців, а в окремих випадках, за погодженням із відповідним виборним органом первинної профспілкової організації, – шести місяців.

Строк випробування під час прийняття на роботу робітників не може перевищувати одного місяця.

До строку випробування не зараховуються дні, коли працівник фактично не працював, незалежно від причини.

Коли строк випробування закінчився, а працівник продовжує працювати, то він вважається таким, що витримав випробування, і наступне розірвання трудового договору допускається лише на загальних підставах.

У разі встановлення роботодавцем невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі він має право протягом строку випробування звільнити такого працівника, письмово попередивши його про це за три дні. Розірвання трудового договору з цих підстав може бути оскаржене працівником в порядку, установленому для розгляду трудових спорів у питаннях звільнення.

Особливою формою трудового договору є контракт, у якому строк його дії, права, обов’язки й відповідальність сторін (у тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, у тому числі дострокового, можуть установлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України.

Особливою формою трудового договору є **контракт,** у якому строк його дії, права, обов’язки й відповідальність сторін (у тому числі

матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, у тому числі дострокового, можуть установлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України.

5. Поняття й види робочого часу та часу відпочинку

Робочий час – це норма тривалості часу, протягом якого працівник повинен виконувати трудові обов'язки відповідно до закону й правил внутрішнього розпорядку, обумовлених трудовим договором.

Розрізняють **основний робочий час** – установлена законом або трудовим договором тривалість робочого часу, яку, безумовно, повинен відпрацювати працівник (існує нормальний, скорочений та неповний робочий час); неосновний робочий час – законодавчо закріплене відхилення від основного робочого часу (це надурочні роботи, тривалість робочого часу у вихідні, святкові й неробочі дні).

Нормальний робочий час не може перевищувати 40 годин на тиждень (ст. 50 КЗпП).

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється (ст. 51 КЗпП):

1) для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють у період канікул) – 24 години на тиждень.

Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу, передбаченої в абзаці першому цього пункту для осіб відповідного віку;

2) для працівників, зайнятих на роботах зі шкідливими умовами праці, – не більше ніж 36 годин на тиждень.

Перелік виробництв, цехів, професій і посад зі шкідливими умовами праці, робота в яких дає право на скорочену тривалість робочого часу, затверджується в порядку, установленому законодавством.

Крім того, законодавством установлюється скорочена тривалість робочого часу для окремих категорій працівників (учителів, лікарів та інших).

Скорочена тривалість робочого часу може встановлюватися за рахунок власних коштів підприємств, установ, організацій для працівників, які мають дітей віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю, а також для одиноких матерів і батьків, які виховують дитину без батька (матері), у тому числі в разі тривалого перебування матері в лікарняному закладі.

Тривалість роботи в нічний час (ст. 54 КЗпП):

Під час роботи в нічний час установлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачено скорочення робочого часу (пункт 2 частини першої і частина третя ст. 51).

(У період дії воєнного стану норми частини першої ст. 54 не застосовуються згідно із Законом № 2136–IX від 15.03.2022)

Тривалість нічної роботи зрівнюється з денною в тих випадках, коли це необхідно за умовами виробництва, зокрема в безперервних виробництвах, а також на змінних роботах при шестиденному робочому тижні з одним вихідним днем.

(У період дії воєнного стану норми частини другої ст. 54 не застосовуються згідно із Законом № 2136–IX від 15.03.2022)

Нічним вважається час із 10 години вечора до 6 години ранку.

Забороняється залучення до роботи в нічний час:

1) вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 176 КЗпП України);
2) осіб, молодших вісімнадцяти років (ст. 192 КЗпП);
3) інших категорій працівників, передбачених законодавством.

Робота жінок у нічний час не допускається, за винятком випадків, передбачених ст. 175 КЗпП. Робота осіб з інвалідністю у нічний час допускається лише за їх згодою й за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям (ст. 172 КЗпП).

Оплата праці в цьому випадку проводиться пропорційно відпрацьованому часу.

Неповний робочий час

За угодою між працівником і роботодавцем може встановлюватись як під час прийняття на роботу, так і згодом неповний робочий

день або неповний робочий тиждень. На прохання вагітної жінки, жінки, яка має дитину віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю, у тому числі таку, що перебуває під її опікуванням, або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку, роботодавець зобов'язаний установлювати їй неповний робочий день або неповний робочий тиждень.

Оплата праці в цих випадках провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Робота на умовах неповного робочого часу не тягне за собою будь-яких обмежень обсягу трудових прав працівників.

Робота змінами

Під час змінних робіт працівники чергуються в змінах рівномірно в порядку, установленому правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Перехід з однієї зміни в іншу, зазвичай, повинен відбуватися через кожний робочий тиждень у години, визначені графіками змінності.

Тривалість перерви в роботі між змінами має бути не меншою від подвійної тривалості часу роботи в попередній зміні (уключаючи й час перерви на обід).

Призначення працівника на роботу протягом двох змін підряд забороняється.

Гнучкий режим робочого часу

За письмовим погодженням між працівником і роботодавцем незалежно від форми власності або уповноваженим ним органом для працівника може встановлюватися гнучкий режим робочого часу, що передбачає саморегулювання працівником часу початку, закінчення роботи та тривалості робочого часу впродовж робочого дня, на визначений строк або безстроково, під час прийняття на роботу або пізніше.

Гнучкий режим робочого часу – це форма організації праці, за якою допускається встановлення іншого режиму роботи, ніж визначений правилами внутрішнього трудового розпорядку, за умови дотримання встановленої денної, тижневої чи іншої, установленої на певний обліковий період (тиждень, місяць, квартал, рік тощо), норми тривалості робочого часу.

Гнучкий режим робочого часу передбачає:

1) фіксований час, протягом якого працівник обов'язково повинен бути присутнім на робочому місці та виконувати свої посадові обов'язки. При цьому може передбачатися поділ робочого дня на частини;
2) змінний час, протягом якого працівник на власний розсуд визначає періоди роботи в межах установленої норми тривалості робочого часу;
3) час перерви для відпочинку й харчування.

Гнучкий режим робочого часу, зазвичай, не застосовується на безперервно діючих підприємствах, в установах, організаціях, за багатозмінної організації роботи, а також в інших випадках, обумовлених специфікою діяльності, коли виконання обов'язків працівником потребує його присутності в чітко визначені правилами внутрішнього трудового розпорядку години роботи або коли такий режим є несумісним із вимогами щодо безпечних умов праці.

Надомна робота

Надомна робота – це форма організації праці, за якої робота виконується працівником за місцем його проживання або в інших визначених ним приміщеннях, що характеризуються наявністю закріпленої зони, технічних засобів (основних виробничих і невиробничих фондів, інструменту, приладів, інвентарю) або їх сукупності, необхідних для виробництва продукції, надання послуг, виконання робіт або функцій, передбачених установчими документами, але поза виробничими чи робочими приміщеннями роботодавця.

У разі запровадження надомної роботи робоче місце працівника є фіксованим та не може бути змінено з ініціативи працівника без погодження з роботодавцем у спосіб, визначений трудовим договором про надомну роботу. Рішення роботодавця про відмову в наданні згоди на зміну робочого місця з ініціативи працівника має бути обґрунтованим.

Під час виконання роботи за трудовим договором про надомну роботу на працівників поширюється загальний режим роботи підприємства, установи, організації, якщо інше не передбачено трудовим до-

говором. При цьому тривалість робочого часу не може перевищувати норм, передбачених статтями 50 і 51 КЗпП України.

Виконання надомної роботи не тягне за собою змін у нормуванні, оплаті праці та не впливає на обсяг трудових прав працівників.

Забезпечення засобами виробництва, матеріалами та інструментами, необхідними для виконання працівником надомної роботи, покладається на роботодавця, якщо інше не передбачено трудовим договором.

Надомна робота може бути запроваджена винятково для осіб, які мають практичні навички виконання певних робіт або можуть бути навчені таких навичок.

Вагітні жінки, працівники, які мають дитину віком до трьох років або здійснюють догляд за дитиною відповідно до медичного висновку до досягнення нею шестирічного віку, працівники, які мають двох або більше дітей віком до 15 років або дитину з інвалідністю, батьки особи з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, а також особи, які взяли під опіку дитину або особу з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи, можуть працювати на умовах надомної роботи, якщо це можливо, зважаючи на виконувану роботу, та роботодавець має для цього відповідні ресурси й засоби.

Дистанційна робота

Дистанційна робота – це форма організації праці, за якої робота виконується працівником поза робочими приміщеннями чи територією роботодавця, у будь-якому місці за вибором працівника та з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Укладення трудового договору про дистанційну роботу за наявності небезпечних і шкідливих виробничих (технологічних) факторів забороняється.

У разі запровадження дистанційної роботи працівник самостійно визначає робоче місце та несе відповідальність за забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці на ньому.

Під час дистанційної роботи працівник розподіляє робочий час на власний розсуд, на нього не поширюються правила внутрішнього трудового розпорядку, якщо інше не визначено трудовим договором.

При цьому загальна тривалість робочого часу не може перевищувати норм, передбачених ст.ст. 50 і 51 КЗпП.

За погодженням між працівником та роботодавцем виконання дистанційної роботи може поєднуватися з виконанням працівником роботи на робочому місці в приміщенні чи на території роботодавця. Особливості поєднання дистанційної роботи з роботою на робочому місці в приміщенні чи на території роботодавця встановлюються трудовим договором про дистанційну роботу.

Працівнику, який виконує дистанційну роботу, гарантується період вільного часу для відпочинку (період відключення), під час якого працівник може переривати будь-який інформаційно-телекомунікаційний зв'язок із роботодавцем, і це не вважається порушенням умов трудового договору або трудової дисципліни. Період вільного часу для відпочинку (період відключення) визначається в трудовому договорі про дистанційну роботу.

Працівник може вимагати від роботодавця тимчасове, строком до двох місяців, переведення на дистанційну роботу, якщо на робочому місці стосовно нього були вчинені дії, що містять ознаки дискримінації. При цьому роботодавець може відмовити працівнику в такому переведенні, якщо виконання дистанційної роботи не можливе, зважаючи на трудову функцію працівника, а також якщо працівник не навів фактів, які підтверджують, що дискримінація, сексуальне домагання чи інші форми насильства відбувалися.

Вагітні жінки, працівники, які мають дитину віком до трьох років або здійснюють догляд за дитиною відповідно до медичного висновку до досягнення нею шестирічного віку, працівники, які мають двох або більше дітей віком до 15 років або дитину з інвалідністю, батьки особи з інвалідністю з дитинства підгрупи А I групи, а також особи, які взяли під опіку дитину або особу з інвалідністю з дитинства підгрупи А I групи, можуть працювати на умовах дистанційної роботи, якщо це можливо, зважаючи на виконувану роботу, та роботодавець має для цього відповідні ресурси й засоби.

Час відпочинку

Ст. 45 Конституції України визначає: кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижнявого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, установленням скороченого робочого дня для окремих професій, скорочення тривалості роботи в нічний час.

Трудове право України визначає такі види відпочинку: перерви протягом робочого дня; щоденний відпочинок після роботи; щотижневий безперервний відпочинок (вихідні дні); щорічні (святкові) неробочі дні; щорічні відпустки та ін.

Перерви протягом робочого дня надаються працівникам для відпочинку й харчування (обідня перерва, зазвичай, через 4 год після початку роботи). Перерва не включається в робочий час. Початок і закінчення перерви встановлюються правилами внутрішнього трудового розпорядку.

Працівники використовують час перерви на власний розсуд, на цей час вони можуть піти з роботи. Якщо через умови виробництва перерву встановити неможливо, працівникові має бути надана можливість прийняття їжі протягом робочого часу. Перелік таких робіт і місце обідньої перерви визначаються керівником за погодженням із профспілковим комітетом.

Щоденним відпочинком є перерва в роботі після закінчення робочого дня. Тривалість такого відпочинку залежить від конкретного режиму робочого часу. У всіх випадках мінімальна тривалість щоденного відпочинку разом із часом обідньої перерви має бути не меншою за подвійну тривалість робочого часу в робочий день, що передує відпочинку. Наприклад, за 7-годинного робочого дня й годинної обідньої перерви міжденна перерва в роботі становить 16 годин.

Щотижневий відпочинок. Вихідні дні надаються всім працівникам. Загальним вихідним днем є неділя. Другий день може визначатися графіком роботи організації, погодженим із профспілковим комітетом і, зазвичай, має надаватися підряд із загальним вихідним днем.

Вихідні дні на підприємствах, пов'язаних з обслуговуванням населення (у магазинах, театрах, музеях тощо), установлюються місцевими радами.

Законодавство про працю забороняє роботу у вихідні дні. Залучення до роботи в ці дні допускається лише з дозволу профспілки та лише у виняткових випадках за письмовим наказом керівника.

За поданням релігійних громад інших конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для відзначення їхніз великих свят із відпрацюванням за ці дні (так, іноземні студенти, які навчаються в Україні, відзначають свої національні свята).

У святкові й неробочі дні допускаються роботи, припинення яких неможливе через виробничо-технічні умови. За бажанням працівника, який працював у цей день, йому може бути наданий інший день відпочинку або оплачена робота в подвійному розмірі.

Щорічні відпустки встановлюються відповідно до Закону України «Про відпустки». Право на відпустку мають громадяни України, які перебувають у трудових відносинах із підприємствами, незалежно від форм власності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи. Законом України «Про відпустки» встановлюються такі види щорічних відпусток: основна відпустка; додаткова відпустка за роботу зі шкідливими умовами праці та ін.

Щорічна основна відпустка

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менше ніж 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору.

Особам віком до вісімнадцяти років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день.

Для деяких категорій працівників законодавством України може бути передбачена інша тривалість щорічної основної відпустки.

Щорічні додаткові відпустки

Щорічні додаткові відпустки надаються працівникам:

1) за роботу зі шкідливими й важкими умовами праці;

2) за особливий характер праці;
3) в інших випадках, передбачених законодавством.

Тривалість щорічних додаткових відпусток, умови та порядок їх надання встановлюються нормативно-правовими актами України, а також трудовим та/або колективним договором.

Творча відпустка

Творча відпустка надається працівникам для закінчення дисертаційних робіт, написання підручників та в інших випадках, передбачених законодавством.

Тривалість, порядок, умови надання та оплати творчих відпусток установлюються Кабінетом Міністрів України.

Відпустка для підготовки й участі в змаганнях надається працівникам, які беруть участь у всеукраїнських і міжнародних спортивних змаганнях.

Тривалість, порядок, умови надання та оплати відпустки для підготовки й участі в спортивних змаганнях визначаються трудовим та/або колективним договором.

Додаткова відпустка окремим категоріям громадян та постраждалим учасникам Революції гідності

Учасникам бойових дій, постраждалим учасникам Революції гідності, особам з інвалідністю внаслідок війни, статус яких визначений Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», особам, реабілітованим відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», із числа тих, яких було піддано репресіям у формі (формах) позбавлення волі (ув'язнення) або обмеження волі чи примусового безпідставного поміщення здорової людини до психіатричного закладу за рішенням позасудового або іншого репресивного органу, надається додаткова відпустка зі збереженням заробітної плати тривалістю 14 календарних днів на рік.

Одноразова оплачувана **відпустка під час народження дитини** тривалістю до 14 календарних днів (без урахування святкових і неро-

бочих днів) надається не пізніше трьох місяців з дня народження дитини таким працівникам:

1) чоловіку, дружина якого народила дитину;
2) батьку дитини, який не перебуває в зареєстрованому шлюбі з матір'ю дитини, за умови що вони спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, що підтверджується заявою матері дитини й свідоцтвом про народження дитини, у якому зазначена відповідна інформація про батька дитини;
3) одній із таких осіб: бабі або діду, або іншому повнолітньому родичу дитини, які фактично здійснюють догляд за дитиною, мати (батько) якої є одинокою матір'ю (одиноким батьком), на підставі заяви одинокої матері (одинокого батька) дитини.

Відпустка під час народження дитини надається лише одній з осіб, зазначених у частині першій цієї статті.

Відпустка під час народження дитини надається в порядку, установленому Законом України «Про відпустки».

Відпустка без збереження заробітної плати за бажанням працівника надається в обов'язковому порядку:

1) матері або батьку, який виховує дітей без матері (у тому числі й у разі тривалого перебування матері в лікувальному закладі), що має двох і більше дітей віком до 15 років або дитину з інвалідністю, – тривалістю до 14 календарних днів щорічно;
2) чоловікові, дружина якого перебуває в післяпологовій відпустці, – тривалістю до 14 календарних днів;
3) матері або іншим особам, зазначеним у частині третій ст. 18 та частині першій ст. 19 цього Закону, у разі, якщо дитина потребує домашнього догляду, – тривалістю, визначеною в медичному висновку, але не більше ніж до досягнення дитиною шестирічного віку, а якщо дитина хвора на цукровий діабет I типу (інсулінозалежний) або якщо дитина, якій не встановлено інвалідність, хвора на тяжке перинатальне ураження нервової системи, тяжку вроджену ваду розвитку, рідкісне орфанне захворювання, онкологічне, онкогематологічне захворювання, дитячий церебральний параліч,

тяжкий психічний розлад, гостре або хронічне захворювання нирок IV ступеня, – не більше ніж до досягнення дитиною шістнадцятирічного віку, а якщо дитині встановлено категорію «дитина з інвалідністю підгрупи А» або дитина, якій не встановлено інвалідність, отримала тяжку травму, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги – до досягнення дитиною вісімнадцятирічного віку.

Перелік тяжких захворювань, розладів, травм, станів тощо, що дає право працівнику на отримання відпустки без збереження заробітної плати на дитину, якій не встановлена інвалідність, затверджується Кабінетом Міністрів України;

3-1) матері або іншій особі, зазначеній у частині третій для догляду за дитиною віком до 14 років на період оголошення карантину на відповідній території;

4) учасникам війни, членам сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членам сімей загиблих (померлих) захисників і захисниць України – тривалістю до 14 календарних днів щорічно.

5) Особам, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, статус яких установлений відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», – тривалістю до 21 календарного дня щорічно;

6) особам, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, – тривалістю до 21 календарного дня щорічно;

7) пенсіонерам за віком та особам з інвалідністю III групи – тривалістю до 30 календарних днів щорічно;

8) особам з інвалідністю I й II груп – тривалістю до 60 календарних днів щорічно;

9) особам, які одружуються, – тривалістю до 10 календарних днів;

10) працівникам у разі смерті рідних по крові або по шлюбу: чоловіка (дружини), батьків (вітчима, мачухи), дитини (пасинка, падчірки), братів, сестер – тривалістю до семи календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця поховання та назад;

інших рідних – тривалістю до трьох календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця поховання й назад;

11) працівникам для догляду за хворим рідним по крові або по шлюбу, який за висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, – тривалістю, визначеною в медичному висновку, але не більше 30 календарних днів;
12) працівникам для завершення санаторно-курортного лікування – тривалістю, визначеною в медичному висновку;
13) працівникам, допущеним до вступних іспитів у вищі навчальні заклади, – тривалістю 15 календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місцезнаходження навчального закладу та назад;
14) працівникам, допущеним до складання вступних іспитів в аспірантуру з відривом або без відриву від виробництва, а також працівникам, які навчаються без відриву від виробництва в аспірантурі й успішно виконують індивідуальний план підготовки, – тривалістю, необхідною для проїзду до місцезнаходження вищого навчального закладу або закладу науки й назад;
15) сумісникам – на термін до закінчення відпустки за основним місцем роботи;
16) ветеранам праці – тривалістю до 14 календарних днів щорічно;
17) працівникам, які не використали за попереднім місцем роботи щорічну основну та додаткові відпустки повністю або частково й одержали за них грошову компенсацію, – тривалістю до 24 календарних днів у перший рік роботи на цьому підприємстві до настання шестимісячного терміну безперервної роботи;
18) працівникам, діти яких у віці до 18 років вступають до навчальних закладів, розміщених в іншій місцевості, – тривалістю 12 календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місцезнаходження навчального закладу та у зворотному напрямі.

За наявності двох або більше дітей зазначеного віку така відпустка надається окремо для супроводження кожної дитини;

19) працівникам, які є членами пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони не менше року, – тривалістю до п’яти календарних днів щороку, а членам добровільних формувань цивільного захисту – тривалістю до п’яти календарних днів у рік їх залучення до виконання завдань із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій у складі добровільних формувань цивільного захисту;
20) працівникам, які приступили до роботи після звільнення з військової служби у зв’язку із закінченням особливого періоду або оголошенням демобілізації, – тривалістю до 60 календарних днів.

Працівникам, які навчаються без відриву від виробництва в аспірантурі, протягом четвертого року навчання надається за їх бажанням один вільний від роботи день на тиждень без збереження заробітної плати.

За сімейними обставинами та з інших причин працівнику може надаватися **відпустка без збереження заробітної плати** на термін, обумовлений угодою між працівником і власником або уповноваженим ним органом, але не більше 30 календарних днів на рік.

На час загрози поширення епідемії, пандемії, необхідності самоізоляції працівника у випадках, установлених законодавством, та/або в разі виникнення загрози збройної агресії проти України, надзвичайної ситуації техногенного, природного чи іншого характеру роботодавець на прохання працівника може надавати йому відпустку без збереження заробітної плати без обмеження строку, визначеного частиною першою цієї статті. Тривалість такої відпустки визначається угодою сторін.

6. Трудова дисципліна. Дисциплінарна та матеріальна відповідальність

Трудова дисципліна полягає в точному, неухильному й сумлінному виконанні кожним працівником покладених на нього трудових обов’язків. Це правила поведінки працівників, із яких складається внутрішній трудовий розпорядок підприємств.

Трудова дисципліна передбачає взаємні зобов'язання двох сторін трудового договору: обов'язок роботодавця – створювати працівнику умови праці, необхідні для найбільш ефективного виконання трудової функції; обов'язок працівника – неухильно дотримуватися правил поведінки, установлених законодавчими актами.

Загальні обов'язки працівника визначені в ст. 139 КЗпП України.

Методи забезпечення трудової дисципліни. Трудова дисципліна забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної продуктивної праці методами переконання, виховання, а також заохочення за сумлінну працю. До окремих несумлінних працівників вживаються заходи дисциплінарного й громадського впливу.

Заохочення для сумлінних працівників (своєрідна форма позитивної оцінки результатів праці): оголошення подяки, нагородження цінним подарунком або грошовою премією тощо.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано один із видів дисциплінарного стягнення – догана або звільнення. Керівник має право вимагати письмового пояснення. Стягнення оголошується в наказі й повідомляється працівникові під розписку. Якщо протягом року з дня накладення стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не має дисциплінарного стягнення. Протягом строку дії стягнення заохочення не застосовуються.

Матеріальна відповідальність працівника за шкоду, заподіяну з його вини підприємству

Юридична відповідальність полягає в обов'язку суб'єктів трудових правовідносин відповідати за недотримання трудової дисципліни (наприклад поява на роботі працівника в нетверезому стані, учинення працівником прогулу тощо). Залежно від негативних наслідків трудового правопорушення – наявності чи відсутності майнової шкоди – застосовуються санкції дисциплінарної або матеріальної відповідальності.

За одне й те саме трудове правопорушення може бути застосоване лише одне стягнення в межах одного виду юридичної відповідальності.

Матеріальна відповідальність полягає в обов'язку кожної зі сторін трудових правовідносин відшкодовувати шкоду, заподіяну іншій стороні внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі та порядку.

Правила матеріальної відповідальності містяться в ст. 130–138 КЗпП України. Матеріальна відповідальність за трудовим законодавством настає тільки за пряму дійсну шкоду, під якою потрібно розуміти втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства здійснити затрати на відновлення, придбання майна чи інших цінностей або провести зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків грошові виплати. Приклади прямої шкоди – це недостача й знищення цінностей; зіпсоване чи знищене майно роботодавця (обладнання, транспортні засоби тощо), недобір грошових сум, тобто неповне отримання роботодавцем грошових надходжень, які йому належали, внаслідок недбалого ставлення працівника до своїх обов'язків; знецінення документів унаслідок пропуску строку позовної давності та неможливості у зв'язку з цим стягнення за документами, які підтверджують наявність заборгованості.

Трудове законодавство передбачає обставини, які виключають матеріальну відповідальність працівника. Так, якщо шкода була завдана роботодавцю діями працівника в результаті нормального виробничо-господарського ризику, крайньої необхідності чи необхідної оборони, правовідносини матеріальної відповідальності не виникають.

Працівник може добровільно відшкодувати шкоду (повністю або частково) чи за згодою роботодавця передати рівноцінне майно або полагодити пошкоджене.

Обмежена матеріальна відповідальність настає за шкоду, заподіяну під час виконання трудових обов'язків. Працівники, із вини яких заподіяно шкоду, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої

дійсної шкоди, але не більшу від свого середнього місячного заробітку. Якщо дійсна шкода перевищує заробіток працівника, відповідальність настане в межах заробітку.

Повна матеріальна відповідальність працівника полягає в покладенні на нього обов'язку відшкодувати пряму дійсну шкоду в повному обсязі без будь-яких обмежень. Ст. 134 КЗпП установлює вичерпний перелік підстав повної матеріальної відповідальності працівника:

Відповідно до законодавства, працівники несуть матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної з їх вини підприємству, установі, організації, у випадках, коли:

1) між працівником і підприємством, установою, організацією відповідно до ст. 135^{-1} КЗпП укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;
2) майно й інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;
3) шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;
4) шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані;
5) шкоди завдано недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), у тому числі під час їх виготовлення, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;
6) відповідно до законодавства, на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації під час виконання трудових обов'язків;
7) шкоди завдано не під час виконання трудових обов'язків;
8) службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;

9) керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності, винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення строків її виплати, і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством;
10) шкоди завдано недостачею, знищенням або пошкодженням обладнання й засобів, наданих у користування працівнику для виконання роботи за трудовим договором про дистанційну роботу або про надомну роботу. У разі звільнення працівника та неповернення наданих йому в користування обладнання й засобів із нього може бути стягнута балансова вартість такого обладнання в порядку, визначеному КЗпП.

На працівника покладається повна матеріальна відповідальність за шкоду, завдану ним не під час виконання трудових обов'язків, наприклад унаслідок самовільного виконання роботи працівником в особистих цілях та всупереч інтересам роботодавця; використання майна роботодавця (автомобіля, устаткування) у власних цілях.

Матеріальна відповідальність підприємства настає за шкоду, заподіяну працівникам каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням ними трудових обов'язків.

Відшкодування шкоди полягає у виплаті грошових сум у розмірі заробітку (або відповідної його частини), якого працівник позбувся внаслідок утрати працездатності або її зниження. Нараховується пенсія по інвалідності у зв'язку з трудовим каліцтвом, а також компенсація на додаткові витрати, викликані ушкодженням здоров'я.

Потерпілого за його згодою можуть тимчасово перевести на більш легку нижче оплачувану роботу. Йому виплачується різниця між попереднім і новим заробітком до відновлення працездатності або встановлення довготривалої й постійної працездатності. Якщо керівник у цей період не надає відповідної роботи, потерпілий має право на відшкодування шкоди в розмірі середньомісячного заробітку, який він отримував до настання трудового каліцтва.

Якщо трудове каліцтво настало не тільки з вини організації, а й унаслідок грубої необережності потерпілого, розмір відшкодування має бути зменшений залежно від ступеня вини потерпілого.

7. Поняття індивідуальних та колективних трудових спорів

У трудовому процесі можуть виникати конфліктні ситуації між суб'єктами трудового процесу, так звані трудові спори. Вони можуть відбуватися між окремими індивідами й між цілими трудовими колективами.

Трудові спори – розбіжності між працівником і роботодавцем із приводу застосування трудового законодавства або встановлення чи зміни умов праці, які не вдалося врегулювати під час взаємних переговорів.

Відповідно до ст. 124 Конституції України, звернутися безпосередньо до суду за розглядом індивідуального трудового спору можуть працівники, які вважають, що їхні трудові права було порушено, незалежно від того, чи розглядається їхній трудовий спір комісією з трудових спорів (КТС). Для вирішення трудових спорів законом існує певний порядок: процедура їх вирішення, строки подання заяв та прийняття щодо них рішення і їх виконання.

Виокремлюють дві стадії вирішення розбіжностей між працівником і роботодавцем. **Перша стадія** – безпосередні переговори сторін за участю чи без участі виборних профспілкових органів щодо врегулювання розбіжностей між сторонами трудового договору. **Друга стадія** – вирішення в установленому законом порядку розбіжностей трудового спору, не врегульованих шляхом безпосередніх переговорів.

Індивідуальний трудовий спір – неврегульовані розбіжності між роботодавцем і працівником щодо застосування законів та інших нормативно-правових актів про працю, угоди, колективного договору, трудового договору (у тому числі про встановлення або зміну індивідуальних умов праці), про які заявлено в орган, що розглядає індивідуальні трудові спори.

Індивідуальними трудовими спорами визнаються також такі спори:

- між роботодавцем й особами, які раніше перебували в трудових відносинах із цим роботодавцем;
- між роботодавцем та особами, котрі виявили бажання укласти трудовий договір (спори з питань укладання такого договору).

Моментом виникнення індивідуального трудового спору є звернення працівника із заявою до органу з вирішення трудового спору. Зазначимо, що в разі звернення до суду з позовом за вимогами, які випливають із трудових відносин, працівників звільняють від сплати мита й судових витрат.

Колективний трудовий спір (конфлікт) – це розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудових відносин.

Колективні трудові спори (конфлікти) виникають щодо:

- установлення нових або зміни наявних соціально-економічних умов праці та виробничого побуту;
- укладення чи зміни колективного договору, угоди;
- виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень;
- невиконання вимог законодавства про працю.

Зазначимо, що порядок вирішення індивідуального й колективного трудового спору різний. Трудове законодавство забезпечує захист прав працівників та роботодавця за допомогою як суду, так і досудових органів, що створюються для вирішення саме трудових спорів.

Причиною виникнення індивідуального та колективного трудового спору може бути недостатня обізнаність працівника з чинним законодавством про працю. Причини трудових спорів – це, зазвичай, зневажливе ставлення роботодавця до виконання закону, умов колективного договору й угод, трудового договору з працівником та ін. Об’єктивними факторами й обставинами, через які виникають трудові спори, можуть бути недоліки в організації виробництва та праці; окремі неточності й прогалини в чинному законодавстві про працю. Умовами виникнення спору є обставини, що впливають на трудові від-

носини та викликають неврегульовані розбіжності між працівниками й роботодавцями.

Причини виникнення трудового спору – юридичні факти, які безпосередньо викликали розбіжності між працівником (працівниками) та роботодавцем. Наприклад, несвоєчасна виплата заробітної плати. Отже, причиною трудового спору є порушення тих чи інших прав працівників або невиконання працівниками зобов'язань перед роботодавцем.

Трудові спори класифікуються за суб'єктивним складом, характером, а також за змістом. Трудові спори поділяються також залежно від того, із яких правовідносин вони виникли. Наприклад, зайнятості й працевлаштування, безпосередньо з трудових відносин, матеріальної відповідальності, організаційно-трудових відносин тощо.

Суб'єкти індивідуального трудового спору – працівник і роботодавець. Предметом спору є вимога працівника щодо визнання права або поновлення тих чи інших трудових прав, які, на думку працівника, повинні йому належати на підставі чинного законодавства чи умов трудового договору. Індивідуальні трудові спори, що виникають у зв'язку із застосуванням і тлумаченням чинних правових норм, називаються конфліктами права.

Колективні трудові спори виникають із приводу встановлення, зміни умов праці, укладення, виконання колективного договору чи угоди. Предметом колективного трудового спору можуть бути вимоги працівників стосовно режиму робочого часу й часу відпочинку; оплати праці; охорони праці тощо. Колективні трудові спори стосуються колективних інтересів працівників, окремих їх категорій, професійних груп. В основу предмету колективного трудового спору покладено конфлікт інтересів.

Індивідуальні трудові спори виникають переважно з трудових правовідносин. Колективні трудові спори виникають із похідних від трудових правовідносин: правовідносин між працівниками та роботодавцем щодо ведення колективних переговорів й укладення колективного договору; правовідносин профспілкового органу з роботодавцем і, зазвичай, за участі органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування.

За характером вирізняють позовні та непозовні трудові спори. Індивідуальні трудові спори позовного характеру виникають у зв'язку з поданням позову до суду з приводу застосування нормативних актів, договорів, угод. Наприклад, спори про поновлення на роботі, щодо права на щорічну відпустку. Спори непозовного характеру пов'язані зі встановленням та зміною умов трудового договору і є, зазвичай, колективними трудовими спорами.

Порядок вирішення трудового спору залежить від його виду та характеру. Індивідуальні трудові спори позовного характеру (конфлікти права) вирішуються в порядку, установленому КЗпП, якщо працівник не врегулював розбіжності (конфлікт) шляхом безпосередніх переговорів з роботодавцем. Інший порядок установлено для вирішення спору непозовного характеру – колективного трудового спору (конфлікту інтересів). Тільки угода, досягнута сторонами в процесі вирішення колективного трудового спору, має для сторін обов'язкову силу. Недосягнення сторонами колективного трудового спору угоди шляхом примирних процедур може призвести до страйку працівників. Під час страйку сторони зобов'язані проводити примирні процедури. Зазначимо, що чинний порядок вирішення колективних трудових спорів спрямований на сприяння досягненню угоди між сторонами шляхом можливого компромісу, взаємних поступок, виконання взятих зобов'язань, урахування взаємних інтересів його сторін.

За змістом трудові спори поділяються на спори про встановлення умов праці й спори про застосування встановлених умов праці. Умови праці визначаються за допомогою законів, інших нормативних правових актів (у тому числі угод, колективних договорів, інших локальних актів). Установлені в такий спосіб умови праці мають загальний характер і поширюються на всіх працівників або на певні категорії працівників (наприклад, законом установлено розміри мінімальної заробітної плати й мінімальної щорічної відпустки). Індивідуальні умови праці встановлюються трудовим договором працівника з роботодавцем. Застосування встановлених умов праці – це використання загальних умов в індивідуальних трудових відносинах на підставі наказу (розпорядження) роботодавця.

Стадії вирішення трудового спору – це процес застосування права за послідовністю дій правозастосовчого органу, що дає змогу виокремити такі стадії вирішення трудового спору:

- установлення фактичних обставин у справі;
- вибір й аналіз норм права (установлення юридичних фактів для вирішення трудового спору);
- вирішення трудового спору.

На першій стадії потрібно встановити факти, що мають значення для вирішення трудового спору. Факти повинні бути достовірними.

Достовірність фактів – цілковита відповідність відомостей про фактичні обставини, які є в правозастосовчого органу, цим обставинам. Установлені факти мають бути підтверджені необхідними доказами. Згідно зі ст. 27 ЦПК України, доказами в цивільній справі є фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку суд установлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги й заперечення сторін, а також інші обставини, які мають значення для правильного вирішення справи. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі. Коли щодо витребування доказів для сторін й інших осіб, які беруть участь у справі, існують труднощі, суд, за їх клопотаннями, сприяє у витребуванні таких доказів.

Наступна стадія вирішення трудового спору – пошук нормативних актів, вибір відповідних норм права, що відповідають обставинам справи, норм права, які відповідають обставинам справи, визначення чинності норми права та її тлумачення. Студент повинен уміти використовувати різні способи тлумачення норм трудового права (філологічне, логічне, систематичне, історичне, буквальне й ін.).

Індивідуальні трудові спори щодо застосування установлених умов праці **вирішують КТС організації та місцеві суди** (ст. 221 КЗпП). Індивідуальні трудові спори суддів, прокурорсько-слідчих працівників, а також працівників навчальних, наукових та інших установ

прокуратури, які мають класні чини, установлюється законодавством (ст. 222 КЗпП).

Колективні трудові спори щодо питань установлення нових чи застосування наявних умов праці, укладення, зміни або виконання колективного договору вирішуються примирною комісією та трудовим арбітражем.

Комісія по трудових спорах – це орган досудового розгляду спорів, який обирається загальними зборами чи конференцією трудового колективу підприємства з числом працюючих не менше ніж 15 осіб. Працівник має звернутися до комісії в тримісячний строк із дня, коли дізнався про порушення своїх прав. Комісія розглядає спір у десятиденний строк із дня подання заяви в присутності працівника й приймає відповідне рішення. Якщо працівник чи роботодавець не згоден із рішенням комісії, то може звернутися до суду. Працівник може звернутися до суду й не звертаючись до комісії.

Страйк застосовується як крайній захід, коли всі інші можливості вирішення колективного трудового спору вичерпано.

Страйк – це тимчасове, колективне, добровільне припинення роботи працівниками на підприємстві з метою вирішення трудового спору. Право на страйк – це конституційне право громадян, закріплене в ст. 44 Конституції України.

І нарешті, кожен працівник має право на соціальний захист, який гарантований Конституцією України (ст. 46).

ТЕМА 8
Адміністративно-правові основи громадянського суспільства та правової держави в Україні

1. Адміністративне право як галузь, наука та навчальна дисципліна. Джерела адміністративного права

У формі однорідної, відособленої в системі юриспруденції правової матерії адміністративне право характеризується як галузь права, наука, навчальна дисципліна.

Адміністративне право з урахуванням особливостей державно-управлінської діяльності як правової форми реалізації публічної влади охоплює своїм регулятивним впливом надзвичайно широке коло суспільних відносин управлінського типу.

Адміністративне право як галузь права – це сукупність юридичних норм, які врегульовують однорідні суспільні відносини щодо надання адміністративних послуг і виконання виконавчо-розпорядчої діяльності, що реалізовується суб'єктами публічної адміністрації.

Предметом науки адміністративного права є адміністративно-правові норми та правовідносини в публічному управлінні, різних його сферах та галузях. Наука адміністративного права виробляє конкретні шляхи оптимізації публічного управління, усього механізму адміністративно-правового регулювання.

Отже, **адміністративне право як наука** – це система наукових уявлень, теоретичних положень і методологічних основ, які забезпечують процес, дослідження засад й ефективності інститутів адміністративного права.

Адміністративне право як навчальна дисципліна є важливою складовою частиною професійної підготовки здобувачів освіти вищих навчальних закладів.

Метою викладання адміністративного права в юридичних та інших навчальних закладах є засвоєння комплексу теоретичних і науково-прикладних знань про основні поняття та закономірності,

організаційно-правові засади державного управління в усіх сферах суспільного життя, а також набуття й вироблення практичних навичок та вмінь стосовно сфери реалізації функцій публічної влади.

Отже, адміністративне право як навчальна дисципліна – це систематизований відповідно до навчальної та робочої програм курс, що викладається в навчальних юридичних закладах.

Система адміністративного права – це внутрішня єдність (будова) галузі адміністративного права України, що відображає послідовне розміщення й взаємозв'язок її структурних елементів (частин) – адміністративно-правових інститутів і підгалузей адміністративного права, які складаються з певних сукупностей однорідних адміністративно-правових норм.

Джерела адміністративного права

Джерела адміністративного права – це форми зовнішнього вираження змісту загальнообов'язкових формально-визначених правил поведінки учасників адміністративно-правових відносин.

До джерел адміністративного права відносять:

- національні джерела адміністративного права (Конституція України, законодавчі акти, підзаконні нормативні акти);
- міжнародні джерела адміністративного права (міжнародні договори, акти органів міжнародних організацій та юридичні акти «м'якого права»);
- рішення судових органів (практика Європейського Суду з прав людини, рішення Конституційного Суду України та висновки Верховного Суду України щодо застосування норм права).

Основними національними джерелами права є Конституція України й Кодекс України про адміністративні правопорушення.

КУпАП – це кодифікований нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, що регламентує суспільні відносини щодо притягнення до адміністративної відповідальності, який набрав чинності 7 грудня 1984 р. Особливістю його є те, що він об'єднує в собі норми як матеріального, так і процесуального права.

КУпАП складається з п’яти розділів: Загальні положення; Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність; Органи, уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення; Провадження в справах про адміністративні правопорушення; Виконання постанов про накладення адміністративних стягнень.

У **Загальних положеннях** визначені завданням КУпАП, система законодавства про адміністративні правопорушення, принципи дії Закону в часі та просторі й ін.

Своєю чергою, **другий розділ** уключає дві частини – Загальну, у якій визначено підстави й засади притягнення до адміністративної відповідальності, та Особливу, що містить перелік діянь, які є адміністративними проступками й установлює можливі вид і міру покарання за них.

Загальна частина включає такі глави:

- Адміністративне правопорушення та адміністративна відповідальність;
- Адміністративне стягнення;
- Накладення адміністративного стягнення.

Особлива частина містить такі глави:

- Адміністративні правопорушення в галузі охорони праці й здоров’я населення;
- Адміністративні правопорушення, що посягають на власність;
- Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини;
- Адміністративні правопорушення в промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів;
- Адміністративні правопорушення в сільському господарстві. Порушення ветеринарно-санітарних правил;
- Адміністративні правопорушення на транспорті, у галузі шляхового господарства й зв’язку;
- Адміністративні правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;

- Адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, у галузі фінансів і в підприємницькій діяльності;
- Адміністративні правопорушення в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та технічного регулювання;
- Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією;
- Військові адміністративні правопорушення;
- Адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;
- Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління;
- Адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення.

Третій розділ установлює перелік органів, уповноважених розглядати справи про адміністративні правопорушення. У ньому містяться такі глави:

- Основні положення;
- Підвідомчість справ про адміністративні правопорушення.

Четвертий розділ визначає механізм притягнення до адміністративної відповідальності й складається з таких глав:

- Основні положення;
- Протокол про адміністративне правопорушення;
- Заходи забезпечення провадження у справах про адміністративне правопорушення;
- Особи, які беруть участь у провадженні в справі про адміністративне правопорушення;
- Розгляд справ про адміністративне правопорушення;
- Постанова по справі про адміністративне правопорушення;
- Оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення;
- Перегляд постанови по справі про адміністративне правопорушення у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрис-

дикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

П'ятий розділ установлює механізм реалізації забезпечення виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення. До його складу входять такі глави:

- Основні положення;
- Провадження по виконанню постанови про винесення попередження;
- Провадження по виконанню постанови про накладення штрафу;
- Провадження по виконанню постанови про оплатне вилучення предмета;
- Провадження по виконанню постанови про конфіскацію предмета, грошей;
- Провадження по виконанню постанови про позбавлення спеціального права;
- Провадження про виконання постанови про застосування громадських робіт;
- Провадження по виконанню постанови про застосування виправних робіт;
- Провадження про виконання постанови про застосування суспільно корисних робіт;
- Провадження по виконанню постанови про застосування адміністративного арешту та арешту з утриманням на гауптвахті;
- Провадження по виконанню постанови в частині відшкодування майнової шкоди.

2. Адміністративне право як складова частина публічного права

Призначення (мета й завдання) адміністративного права

Адміністративне право наповнює всю правову матерію суспільства. Практично неможливо знайти важливі суспільні відносини, які б не врегульовувалися, певною мірою, нормами адміністративного права.

Відповідно, одним із перших питань, на яке треба дати відповідь, є визначення ролі адміністративного права в правовій системі. На це питання найбільш слушно дати відповідь через розкриття категорій «мета» й «завдання» адміністративного права.

Метою адміністративного права є врегулювання відносин між суб'єктами публічної адміністрації та приватними особами.

Суб'єкт публічної адміністрації – це суб'єкт владних повноважень, який здійснює публічне адміністрування: надає адміністративні послуги чи виконує виконавчо-розпорядчу адміністративну діяльність. Це насамперед орган або посадова особа суб'єктів, для яких публічне адміністрування є основним видом діяльності – органи виконавчої влади та суб'єкти місцевого самоврядування.

Приватна особа в адміністративному праві – це фізична або юридична особа, що діє від себе особисто, неофіційно й не має будь-яких владних повноважень.

Основними галузевими завданнями адміністративного права є забезпечення того, щоб:

1) публічна адміністрація якісно та своєчасно надавала адміністративні послуги;
2) публічна адміністрація ефективно виконувала виконавчо-розпорядчу діяльність;
3) було мінімізовано корупційні й інші випадки зловживань у діяльності публічної адміністрації.

Завдання адміністративного права України мають своїм підґрунтям положення теорії природного права та Конституції України, відповідно до яких «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Виходячи з таких позицій, **основними завданнями адміністративного права на сучасному етапі є:**

– **конкретизація прав і свобод приватних осіб,** які мають забезпечуватися суб'єктами публічної адміністрації, як реалізація конституційної формули щодо утвердження прав та свобод людини. Це здійснюється в законах України й підзаконних нормативно-правових актах, які визначають обов'язки / повноваження суб'єктів публічної адміністрації.

Приклад: у Законі «Про Національну поліцію» конкретизовано, що завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах забезпечення публічної безпеки й порядку, охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства та держави, протидії злочинності;

– **формування ефективних адміністративних інструментів** реалізації прав і свобод у сфері публічного адміністрування як реалізація конституційної формули щодо забезпечення прав та свобод людини;

4) **підвищення ефективності функціонування публічних інститутів** держави й суспільства, наприклад через створення за вимогою громадянського суспільства державою нових антикорупційних органів – Національного антикорупційного бюро й Національного агентства із запобігання корупції;
5) **уніфікація та закріплення на законодавчому рівні процедур адміністративної діяльності** публічної адміністрації. Наприклад, Верховна Рада Україна через відповідний Закон закріпила адміністративну процедуру щодо стратегічного екологічного оцінювання;
6) **оптимізація публічного контролю** з боку інституцій громадянського суспільства за діяльністю суб'єктів публічної адміністрації. Наприклад, громадські ради центральних і місцевих органів виконавчої влади здійснюють громадський контроль за врахуванням органом пропозицій та зауважень громадськості, забезпечення ним прозорості й відкритості своєї діяльності, доступу до публічної інформації;
7) удосконалення інституту юридичної відповідальності**.**

Приклад: 2014 р. чинний КУпАП доповнено главою 13-А «Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією», суб'єктом адміністративного проступку яких визначено спеціальні суб'єкти публічної адміністрації.

Динамічний розвиток суспільних відносин в Україні щодо адаптації як суспільного життя, так і правової практики до інституцій ЄС, призводить до уточнення, доповнення та зміни завдань адміністративного права.

Предмет адміністративного права

Правові відносини виникають винятково між людьми як різновид найбільш важливих суспільних відносини. Ці відносини можуть бути як публічними, так і приватно-правовими.

Основною приватно-правових відносин є цивільне право, а публічно-правових – адміністративне право.

Предметний обсяг адміністративного права України окреслюється такими його складовими частинами:

1) відносинами, що виникають у зв'язку із забезпеченням публічною адміністрацією прав і свобод та законних інтересів приватних осіб у процесі надання адміністративних послуг;
2) адміністративною діяльністю публічної адміністрації щодо здійснення виконавчо-розпорядчої (публічної управлінської) діяльності:
   2.1) у процесі виконавчої діяльності публічна адміністрація забезпечує публічне виконання законів на території всієї держави;
   2.2) розпорядча діяльність полягає в ухваленні суб'єктами публічної адміністрації підзаконних нормативно-правових актів на основі та з виконання законів.

Отже, предметом адміністративного права України є суспільні відносини, які виникають між суб'єктами публічної адміністрації й приватними особами. За змістом предмет адміністративного права складається з надання адміністративних послуг і виконання виконавчо-розпорядчої діяльності (публічного управління) адміністрацією.

3. Адміністративно-правові відносини

У будь-якому суспільстві існують різноманітні відносини між окремими особами та різними об'єднаннями людей. Усі вони до певної міри упорядковані, організовані, значна частина з них регулюється нормами права. Головне призначення норм права – бути регулятором суспільних відносин. Регулюючи певні відносини, воно надає їм правового характеру, правової, юридичної форми. У результаті цього вони й стають правовими. Тобто вони є наслідком дії права. Але правові відносини з'являються не лише тому, що діють правові норми, а й тому, що певні суспільні відносини об'єктивно потребують правової регламентації, не можуть нормально розвиватися без неї.

Адміністративно-правові відносини відбивають вплив адміністративних правових норм на поведінку суб'єктів та об'єктів публічного управління, через що між ними виникають сталі правові зв'язки публічного владного характеру.

Отже, адміністративно-правові відносини у вузькому розумінні – це суспільні відносини, урегульовані нормами адміністративного права.

Структура адміністративно-правових відносин характеризується взаємопов'язаністю всіх її складових компонентів, якими є суб'єкти, об'єкти, зміст правовідносин та юридичні факти.

Суб'єкти адміністративно-правових відносин – це учасники адміністративно-правових відносин, які мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки й наділені специфічними юридичними властивостями. **Об'єкти адміністративно-правових відносин** – це те, на що спрямовано інтереси суб'єктів, із приводу чого ті вступають в адміністративно-правові відносини. Ці елементи нерозривно пов'язані.

Суб'єкти адміністративно-правових відносин вступають у них із метою задоволення своїх інтересів і потреб, які опосередковують об'єкти адміністративно-правових відносин. Виникнення в суб'єктів взаємних прав та обов'язків можливе лише на підставі настання певних юридичних умов і юридичних фактів, закріплених у гіпотезах адміністративно-правових норм.

Об'єкти адміністративно-правових відносин – це блага матеріальні або нематеріальні, а також певні дії, заради яких суб'єкти вступають у такі відносини. Об'єктом адміністративно-правових відносин може бути все, що здатне слугувати здійсненню публічних інтересів. У цій ролі можуть бути права людини й громадянина, право власності та послуги інших осіб. Права людини й громадянина стають об'єктом адміністративного права, оскільки є природними; законодавець через Конституцію України та інші закони їх установлює й визначає межі, у яких ними можна беззаперечно користуватися. Таким чином об'єктами адміністративного права стає вся палітра прав, визначених у розділі першому та другому Конституції України. Наприклад, це право людини на життя, здоров'я, честь, гідність, особисту недоторканність, свободу пересування, свободу слова, зібрань, право особисто й разом з іншими володіти, користуватись і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї творчої інтелектуальної діяльності, право займатися підприємницькою діяльністю.

Об'єкти адміністративного права поділяються на:

1) нематеріальні особисті блага людини – життя й здоров'я, честь та гідність, недоторканність, безпеку, свободу пересування й ін.;
2) матеріальні – предмети матеріального світу, створені природою чи людиною.
3) дії суб'єктів адміністративно-правових відносин, коли суб'єкт чи об'єкт публічного управління має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання певних дій.

Приклад: наряд патрульної поліції має право перевіряти в осіб за наявності підозри у вчиненні правопорушень документи, що посвідчують їх особу, а громадянин (іноземець) має право вимагати від поліцейського надати йому допомогу та зареєструвати заяву про скоєне правопорушення.

Отже, об'єктами адміністративно-правових відносин можуть бути різноманітні матеріальні та нематеріальні блага, які становлять публічну цінність, а також діяння суб'єктів адміністративного права, пов'язані з цими благами.

Як бачимо, крім суб'єктів та об'єктів, до складу адміністративно-правових відносин входять їхні юридичні обов'язки й суб'єктивні права (останні в значенні правоможності суб'єктів). У юридичній літературі це отримало назву «зміст адміністративно-правових відносин».

Зміст адміністративно-правових відносин – це сукупність суб'єктивних публічних прав (публічної правоможності) та юридичних обов'язків суб'єктів адміністративного права, коли кожному суб'єктивному праву одного суб'єкта адміністративно-правових відносин відповідає (кореспондується) юридичний обов'язок іншого суб'єкта й навпаки.

Виходячи з того, що адміністративно-правові відносини є поєднанням фактичних суспільних відносин та адміністративно-правових норм, які надають фактичним суспільним відносинам адміністративно-правової форми, розрізняють фактичний і юридичний зміст аналізованих відносин.

Фактичний зміст адміністративно-правових відносин – це фактичні соціальні, економічні, культурні, політичні й інші відносини, які отримали через опосередкування адміністративно-правових норм свою юридичну форму. Вони зберегли фактичний зміст, але, завдяки адміністративним правовим нормам, набули нових якостей.

Юридичний зміст адміністративно-правових відносин – це взаємозв'язок зафіксованих в адміністративному праві суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників адміністративно-правових відносин.

Суб'єктивне право – це передбачені для уповноваженої особи вид і міра можливої або дозволеної поведінки, забезпечені відповідними юридичними обов'язками інших (зобов'язаних) осіб. Проте в адміністративному праві діє не суто суб'єктивне право, а «суб'єктивне публічне право».

Суб'єктивні права громадянина обов'язково характеризуються ознакою публічності, що означає можливість впливати на управлінські процеси, брати участь у державній і суспільно-політичній діяльності, користуватися передбаченими Конституцією правами й свободами,

оскаржувати дії, рішення чи бездіяльність органів влади та їхніх посадових осіб до суду. Діяльність громадян у публічно-правовій сфері здійснюється в рамках створених публічно-правових інституцій. Ці правовідносини характерні тим, що, з одного боку, суб'єкт владних повноважень зобов'язаний сприяти реалізації прав і свобод громадян, а з іншого – громадянин у разі порушення його конституційних гарантій має право звертатися зі скаргою чи позовом до суду на дії органів публічної влади або до управлінських органів у порядку ієрархічної вертикалі.

У змісті адміністративно-правових відносин залежно від спрямування діяльності публічної адміністрації виникають певні комбінації:

- **по-перше,** коли правовідносини виникають за ініціативою приватної особи, – це сукупність суб'єктивних прав приватної особи та адміністративних обов'язків суб'єкта публічної адміністрації;
- **по-друге,** коли адміністративно-правові відносини виникають за законною ініціативою суб'єкта публічної адміністрації, – це сукупність адміністративних прав суб'єкта публічної адміністрації і юридичних обов'язків приватної особи;
- **по-третє,** коли беруть участь два суб'єкти публічної адміністрації, – це сукупність в адміністративно-правових відносинах адміністративних прав і публічних обов'язків суб'єктів публічної адміністрації.

Юридичний обов'язок – це передбачені для зобов'язаної особи та забезпечені можливістю державного примусу вид і міра необхідної поведінки, які потрібно виконувати в інтересах уповноваженої особи, що має відповідні публічні суб'єктивні права.

Юридичний обов'язок в адміністративному праві нараховує чотири основні компоненти:

1) обов'язок виконувати певні дії чи утримуватися від них (наприклад водії транспортних засобів зобов'язані дотримуватися правил дорожнього руху);
2) обов'язок відреагувати на законні вимоги уповноваженого суб'єкта;

3) обов'язок нести відповідальність за невиконання цих вимог;
4) обов'язок не перешкоджати уповноваженому суб'єкту користуватися тим благом, на яке він має право (наприклад публічна адміністрація не має права втручатися в корпоративне управління суб'єкта господарювання).

Юридичні обов'язки в адміністративному праві забезпечують публічні інтереси людини й громадянина, суспільства та держави і є гарантіями суб'єктивних публічних прав.

Юридичний факт – це конкретна життєва обставина, із якою норма адміністративного права пов'язує виникнення, зміну або припинення адміністративно-правових відносин.

Головне призначення юридичних фактів у процесі публічного адміністрування – забезпечити виникнення, зміну чи припинення адміністративно-правових відносин. Юридичні факти забезпечують перехід від загальної моделі поведінки, закріпленої в адміністративно-правовій нормі, до конкретних адміністративно-правових відносин.

Отже, адміністративно-правові відносини в широкому розумінні – це форма соціальної взаємодії публічної адміністрації та приватних осіб, що виникає на підставі адміністративно-правових норм із метою забезпечення прав і свобод людини й громадянина, нормального функціонування громадянського суспільства та держави, учасники якої мають суб'єктивні права й несуть юридичні обов'язки.

4. Адміністративне правопорушення та його ознаки

Порушення норм адміністративного права є адміністративним правопорушенням. Кожне правопорушення як явище реальної дійсності чиниться конкретною особою, у певному місці та часі, порушує чинну норму права, характеризується точно визначеними ознаками.

Законодавче визначення поняття адміністративного правопорушення викладено в ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка

посягає на громадський порядок, власність, права й свободи громадян, на встановлений порядок управління та за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Із такого законодавчого визначення можна зробити висновок, що законодавець ототожнює поняття «правопорушення» й «проступок». Хоча в теорії права є інші думки з цього приводу. В. К. Колпаков стверджує, що поняття адміністративного проступку пов'язано з трансформаційними процесами у сфері кримінального права – поступовим виділенням із кримінальних правопорушень (злочинів) особливої групи діянь, які кваліфікувалися як малозначущі проступки або кримінальні проступки. Проступки (малозначні злочини) за своєю правовою природою є діяннями кримінального характеру, але історично отримують назву адміністративних проступків (деліктів), як такі, що були підвідомчі органам адміністративної влади.

У визначенні адміністративного правопорушення (проступку), закріпленого в ст. 9 КУпАП акцентовано на об'єкти адміністративного правопорушення – громадський порядок, власність, права й свободи громадян, установлений порядок управління.

Із цього визначення також можна виокремити такі **ознаки адміністративного правопорушення:**

– **діяння.** Ідеться про те, що лише усвідомлювані особою акти поведінки, виражені як у діях (а не в думках, бажаннях чи інших подібних проявах психічної діяльності людей), так і в бездіяльності, можуть уважатись адміністративним правопорушенням.

Як приклад дій, що є адміністративними правопорушеннями, можна навести приклад керування транспортними засобами, особами, які перебувають у стані сп'яніння (ст. 130 КУпАП), або дрібне хуліганство (ст. 173 КУпАП). Прикладами вчинення адміністративного правопорушення у формі бездіяльності можуть бути ухилення особи від відбування адміністративного стягнення у вигляді суспільно корисних робіт (ст. 183 КУпАП) чи невиконання законних вимог посадових осіб Національного антикорупційного бюро України (ст. 185-13 КУпАП).

– **суспільна шкідливість** (цю ознаку дехто ототожнює з антигромадською спрямованістю або суспільною небезпекою). Адміністративне правопорушення заподіює або створює загрозу громадському порядку, власності, правам і свободам громадян, установленому порядку управління;
– **протиправність.** Подібне діяння завжди посягає на загальнообов'язкові правила, установлені тим чи іншим нормативним актом. Протиправність – це внутрішня властивість адміністративного проступку. Ознака протиправності адміністративного правопорушення випливає з факту його заборонності законом як такого, що спричиняє шкоду або створює загрозу спричинення такої шкоди.

Протиправність виділяє адміністративне правопорушення як юридичний факт, із низки інших, нехай і неправомірних дій (або бездіяльності), на вчинення яких закон не встановив ніяких правових заборон.

Поняття «протиправність» охоплює як проступки шкідливі, тобто такі, що спричиняють шкоду охоронюваним правом відносинам, правам та законним інтересам особи, так і посягання небезпечні, що включають у себе лише небезпеку, можливість, загрозу спричинення шкоди;

– **винність** – діяння може бути адміністративним правопорушенням лише тоді, коли існує вина у формі умислу чи необережності. Лише вольове й свідоме діяння можуть визнаватись адміністративними правопорушеннями. Під час учинення адміністративного проступку вина може проявлятися як у формі умислу, так і у формі необережності (ст.ст. 10, 11 КУпАП). Діючи умисно, правопорушник усвідомлює протиправний характер свого діяння, передбачає й бажає (прямий умисел) або свідомо допускає (непрямий умисел) настання шкідливих наслідків.

Адміністративне правопорушення може бути вчинене також із необережності. Необережність проявляється у вигляді самовпевненості або недбалості. Самовпевненість полягає в тому, що особа передбачає настання протиправного, шкідливого наслідку, але легковажно роз-

раховує на його відвернення. Недбалість полягає в тому, що особа не передбачає можливості настання протиправних наслідків, хоча за цих обставин повинна була й могла їх передбачити.

Отже, наявність вини правопорушника в тій чи іншій формі є важливою та необхідною ознакою адміністративного правопорушення;

– **адміністративна караність** – подібне протиправне, винне діяння буде визнане адміністративним проступком тільки тоді, коли за його вчинення законодавством передбачено адміністративну відповідальність.

Крім того, адміністративним правопорушенням властива ще ціла низка характерних ознак, які утворюють їх юридичні склади. Зауважимо, що залежно від юридичних властивостей розрізняють ознаки як такі, що мають юридичне значення і які такого значення не мають. Своєю чергою, юридично значущі ознаки можуть входити до юридичного складу правопорушення (так звані конструктивні ознаки), інші ж із них до такого складу не входять (наприклад обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність, тощо).

Чинне адміністративне законодавство України, визначаючи поняття адміністративного правопорушення, розкриває його матеріальний зміст і юридичну природу, соціальну суть та тим самим визначає об'єктивні й суб'єктивні ознаки проступку.

Склад адміністративного правопорушення – це сукупність установлених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, що характеризують діяння як адміністративне правопорушення (проступок).

Ці ознаки традиційно об'єднуються в чотири групи – ознаки, які характеризують:

- об'єкт проступку;
- об'єктивну сторону:
- суб'єкт проступку;
- суб'єктивну сторону.

Відсутність хоча б одного з елементів складу виключає правову відповідальність.

Об'єктом адміністративного проступку є суспільні відносини, тобто відносини, які складаються в різних галузях діяльності людей.

Об'єктивна сторона адміністративного проступку – це сукупність зовнішніх ознак проступку, які визначають акт зовнішньої поведінки правопорушника. Це система передбачених нормою адміністративного права ознак, які характеризують зовнішній бік правопорушення. Вона дає характеристику суспільної шкідливості проступку, його спрямованості, містить низку ознак, які прийнято поділяти на основні та факультативні.

Виокремлюють основні та факультативні ознаки об'єктивної сторони. До основних належить адміністративно-правове діяння (дія або бездіяльність). До факультативних – а) шкідливі наслідки діяння; б) причинний зв'язок між протиправним діянням і наслідками; в) час: г) місце; ґ) умови; д) способи та знаряддя вчинення проступку.

Суб'єктом проступку є фізичні, осудні особи – громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які вчинили ті чи інші проступки і які досягли встановленого законодавством віку адміністративної відповідальності. Згідно зі ст. 12 КУпАП, адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент скоєння правопорушення 16-річного віку.

Для неповнолітніх вік, із якого може настати адміністративна відповідальність, визначається **не в день народження особи, а з нуля годин наступної за днем народження доби.** Якщо точну дату дня народження встановити неможливо, то проводиться судово-медична експертиза, яка й визначає рік народження. У цьому випадку днем народження винного вважається останній день року. Якщо вік визначений мінімальною та максимальною кількістю років, потрібно виходити з мінімального віку, який визначається експертизою.

Також **суб'єктом може бути і юридична особа**. Адміністративну відповідальність за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксовані в автоматичному режимі, несуть юридичні особи, за якими зареєстровано транспортний засіб.

Суб'єктивна сторона – це психічна діяльність особи, пов'язана із вчиненням суспільно шкідливого діяння. Суб'єктивна сторона – це внутрішній бік проступку, це психічні процеси, які відбуваються у свідомості суб'єкта, що характеризують його волю, викривають думки, наміри. Суб'єктивна сторона включає вину (основна ознака), мету вчинення проступку, мотив.

Вина виражається в психічному ставленні особи до вчиненого проступку і його наслідків. Вина може мати дві форми – умисну або необережну.

Мотив – усвідомлене особою внутрішнє спонукання, яким вона керувалася під час учинення проступку.

Мета – це наслідок, результат, якого прагне досягти особа, учиняючи адміністративне правопорушення.

5. Загальні засади адміністративної відповідальності (адміністративно-деліктне право)

Адміністративна відповідальність як різновид юридичної відповідальності розглядається винятково як ретроспективна або ж негативна відповідальність.

Чинне законодавство України не дає визначення поняття адміністративної відповідальності й тому в теорії адміністративного права існує численна кількість думок стосовно цього соціально-правового явища.

Вашій увазі пропонується таке визначення.

Адміністративна відповідальність – це специфічна форма негативного реагування з боку держави в особі її компетентних органів на відповідну категорію протиправних проявів (передусім адміністративних проступків), згідно з якою особи, що скоїли ці правопорушення, повинні дати відповідь перед повноважним державним органом за свої неправомірні дії й понести за це адміністративні стягнення в установлених законом формах і порядку.

Основні риси адміністративної відповідальності виявляються в тому, що:

1) підставою для її настання є адміністративний проступок;

2) вона реалізується за умов службової непідлеглості;
3) існує велика кількість уповноважених органів (посадових осіб), що накладають адміністративні стягнення;
4) порядок накладання адміністративних стягнень визначається нормами адміністративного права.

Законодавче регулювання адміністративної відповідальності здійснюється на підставі Кодексу України про адміністративні правопорушення, Митного кодексу України, Податкового кодексу, а також інших законодавчих актів.

Під підставою адміністративної відповідальності потрібно розуміти умови, за наявності яких можливе притягнення особи до адміністративної відповідальності.

Теорія адміністративного права виокремлює такі види підстав:

- нормативні (юридичні) підстави;
- фактичні підстави;
- документальні підстави.

Нормативні (юридичні) підстави утворюють норми, за якими діяння визнається адміністративним проступком (правопорушенням), визначаються заходи примусу за виконання складу проступку, суб'єкти відповідальності і юрисдикції, правила, за якими накладаються й виконуються стягнення, забезпечується законність, права учасників провадження тощо.

До фактичних підстав відносять юридичні факти, пов'язані з проступком. Насамперед це факт учинення проступку. Крім того, до них належать факти затримання, огляду, подання звернень, визнання доказами фактичних даних тощо.

До документальних підстав належить наявність документів, оформлених відповідно до встановлених вимог. Передусім, це протокол про адміністративне правопорушення й постанова по справі про адміністративне правопорушення. Крім того, до них відносять акти, довідки, звернення, облікові документи тощо.

Не завжди вищезазначені підстави збігаються між собою. Так, якщо неповнолітня особа у віці до 16 років або неосудна особа вчиняє

адміністративний проступок, який має всі передбачені законодавством ознаки (протиправність, винність, адміністративну караність, суспільну шкідливість) – фактичні підстави адміністративної відповідальності, та якщо є підстави для затримання зазначених осіб для припинення протиправної поведінки, складено всі необхідні процесуальні документи (тобто документальні), то притягнути цих правопорушників до адміністративної відповідальності, не порушуючи законності, не є можливим, тому що в першому випадку адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли 16 років (тобто відсутній один з елементів юридичного складу правопорушення – суб'єкт – стаття 12 КУпАП), у другому – учинення правопорушення неосудною особою виключає адміністративну відповідальність (стаття 20 КУпАП). Тобто відсутні нормативні (юридичні) підстави.

Обставини, що виключають адміністративну відповідальність.

Обставини, що виключають адміністративну відповідальність, визначені в ст. 17 КУпАП. У ній зазначено, що особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, необхідної оборони або яка була в стані неосудності, не підлягає адміністративній відповідальності.

Крайня необхідність (ст. 18 КУпАП)

Не є адміністративним правопорушенням дія, яка, хоч і передбачена КУпАП або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, яка загрожує державному або громадському порядку, власності, правам і свободам громадян, установленому порядку управління, якщо ця небезпека за таких обставин не могла бути усунута іншими засобами і якщо заподіяна шкода є менш значною, ніж відвернена шкода.

Стан крайньої необхідності обов'язково повинен містити всі три ознаки!

Необхідна оборона (ст. 19 КУпАП)

Не є адміністративним правопорушенням дія, яка, хоч і передбачена КУпАП або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані необхідної

оборони, тобто під час захисту державного або громадського порядку, власності, прав і свобод громадян, установленого порядку управління від протиправного посягання шляхом заподіяння посягаючому шкоди, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Перевищенням меж необхідної оборони визнається явна невідповідність захисту характерові й суспільній шкідливості посягання.

Неосудність (ст. 20 КУпАП)

Не підлягає адміністративній відповідальності особа, яка під час учинення протиправної дії чи бездіяльності була в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану.

Неосудність визначається за допомогою двох критеріїв:

1. Медичний критерій неосудності характеризується наявністю в особи одного з чотирьох видів захворювань, зазначених у ст. 20 КУпАП.

Хронічна душевна хвороба – це важко виліковне психічне захворювання, що має тривалий характер і тенденцію до наростання хворобливих явищ (шизофренія, епілепсія, прогресуючий параліч та ін.).

Тимчасовий розлад душевної діяльності – це психічне захворювання, яке характеризується раптовим початком, швидким розвитком, відносно нетривалим протіканням і, зазвичай, закінчується повним одужанням особи (гострий алкогольний психоз, реактивний стан (хворобливий розлад унаслідок тяжкого душевного потрясіння), так звані виняткові стани (патологічне сп’яніння, патологічний ефект, тощо)).

Слабоумство – це вроджений чи набутий у ранньому дитинстві або ж такий, що розвинувся внаслідок іншого психічного захворювання, хворобливий стан психіки, який характеризується неповноцінністю розумової діяльності (ідіотія, імбецильність, дебільність).

Інший хворобливий стан – це важкі форми психопатії, душевні розлади, викликані інфекційними захворюваннями, аномалії психіки в глухонімих та ін.

Передбачені цією статтею альтернативні ознаки медичного критерію охоплюють основні випадки хворобливого розладу психічної діяльності людини. Медичний критерій документується в медичному діагнозі, однак самого медичного висновку недостатньо для визнання особи неосудною. Для цього й потрібен другий, юридичний критерій.

2. Юридичний критерій неосудності включає в себе інтелектуальну та вольову ознаки.

Інтелектуальна ознака вказує на нездатність особи усвідомлювати протиправний характер своєї дії (бездіяльності) на момент учинення нею конкретного протиправного діяння.

Вольова ознака полягає в нездатності особи керувати своїми діями (бездіяльністю), передбаченими законом про адміністративну відповідальність як правопорушення.

Для визнання особи неосудною потрібно довести наявність одного з чотирьох елементів медичного критерію й одного з двох елементів юридичного критерію.

Звільнення від адміністративної відповідальності можливе й у випадках, якщо вчинене діяння було **малозначним** і не нанесло значну суспільну шкоду. У разі малозначності вчиненого адміністративного правопорушення орган (посадова особа), уповноважений вирішувати справу, може звільнити порушника від адміністративної відповідальності й обмежитись усним зауваженням (ст. 22 КУпАП).

Положення цієї статті не застосовуються до правопорушень, передбачених частинами третьою і четвертою ст. 51, частиною четвертою ст. 121, частиною п’ятою ст. 122, ст.ст. 122-2, 122-4, частиною третьою ст. 123, частинами другою–п’ятою ст. 126, ст.ст. 130 та 161-1 КУпАП.

6. Поняття адміністративних стягнень та їх класифікація

Сутність адміністративної відповідальності виявляється в накладенні адміністративних стягнень на осіб, які вчинили протиправні дії або бездіяльність.

Адміністративне стягнення – це визначена в законі міра покарання у вигляді певних несприятливих заходів морального, матеріального

або фізичного характеру, яка застосовується щодо суб'єкта адміністративного проступку за його протиправне діяння.

Метою адміністративного стягнення, як зазначено в ст. 23 КУпАП, є виховання особи, яка вчинила адміністративний проступок, у дусі додержання законів, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами. Крім того, вони мають за мету захист громадської безпеки, власності, установленого порядку управління та інших суспільних відносин.

Кожне адміністративне стягнення – це несприятливі юридичні наслідки, це покарання за шкоду, завдану проступком суспільним відносинам.

У ст. 24 КУпАП визначено **види адміністративних стягнень.** До них належать:

1. Попередження (ст. 26 КУпАП);
2. Штраф (ст. 27 КУпАП);
3. Оплатне вилучення предмета, який став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст. 28 КУпАП);
4. Конфіскація предмета, який став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних унаслідок учинення адміністративного правопорушення (ст. 29 КУпАП);
5. Позбавлення спеціального права, наданого цьому громадянинові (права керування транспортними засобами, права полювання); *позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю* (ст. 30 КУпАП);
6. Громадські роботи (ст. 30-1 КУпАП);
7. Виправні роботи (ст. 31 КУпАП);
8. Суспільно корисні роботи (ст. 31-1 КУпАП);
9. Адміністративний арешт (ст. 32 КУпАП);
10. Арешт з утриманням на гауптвахті (ст. 32-1 КУпАП).

До іноземців та осіб без громадянства за вчинення адміністративних правопорушень, які грубо порушують правопорядок, може бути застосовано (крім передбачених у ст. 24 КУпАП) адміністративне видворення за межі України.

Законами України може бути встановлено й інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень.

Попередження як захід адміністративного стягнення **виноситься в письмовій формі.** У передбачених законом випадках попередження фіксується іншим установленим способом.

Штраф є грошовим стягненням, що накладається на громадян, посадових та юридичних осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, установлених цим Кодексом та іншими законами України.

Оплатне вилучення предмета, який став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в його примусовому вилученні за рішенням суду й наступній реалізації з передачею виручені суми колишньому власникові з відрахуванням витрат із реалізації вилученого предмета.

Конфіскація предмета, який став знаряддям учинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, *полягає в примусовій безоплатній передачі цього предмета у власність держави за рішенням суду.* Конфісковано може бути лише предмет, який є в приватній власності порушника, якщо інше не передбачено законами України.

Конфіскація вогнепальної зброї, інших знарядь полювання й бойових припасів не може застосовуватися до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування.

Позбавлення наданого цьому громадянинові права полювання *застосовується на строк до трьох років* за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом.

Позбавлення наданого цьому громадянинові права керування транспортними засобами застосовується на строк до трьох років за грубе або повторне порушення порядку користування цим правом або

на строк до десяти років за систематичне порушення порядку користування цим правом. Якщо особою, позбавленою права керування транспортним засобом, до закінчення строку дії такого стягнення вчинено нове адміністративне правопорушення, за яке застосовано стягнення у вигляді позбавлення права керування транспортним засобом, до стягнення за вчинення нового адміністративного правопорушення приєднується невідбута частина стягнення. При цьому загальний строк позбавлення права керування транспортним засобом **може** перевищувати гранично допустимий строк, передбачений частиною другою цієї статті.

Позбавлення права керування засобами транспорту **не може застосовуватися** до осіб, які користуються цими засобами у зв'язку з інвалідністю, за винятком випадків керування в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції, а також у разі невиконання вимоги поліцейського про зупинку транспортного засобу, залишення на порушення вимог установлених правил місця дорожньо-транспортної пригоди, учасниками якої вони є, ухилення від огляду на наявність алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їхню увагу та швидкість реакції.

Позбавлення права полювання **не може застосовуватися** до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю призначається судом *на строк від шести місяців до одного року*, незалежно від того, чи передбачене воно в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КУпАП, коли з урахуванням характеру адміністративного правопорушення, учиненого за посадою, особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, та інших обставин справи суд визнає за неможливе збереження за нею права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю призначається судом **строком на один рік**, **коли його**

спеціально передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КУпАП.

Громадські роботи полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час **безоплатних суспільно корисних робіт**, вид яких визначають органи місцевого самоврядування.

Громадські роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від двадцяти до шістдесяти годин і відбуваються не більше ніж чотири години на день.

Громадські роботи не призначаються особам з інвалідністю першої або другої групи, вагітним жінкам, жінкам віком понад 55 років та чоловікам віком понад 60 років.

Виправні роботи застосовуються **на строк до двох місяців** із відбуванням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, і **з відрахуванням до 20 % її заробітку** в дохід держави. Виправні роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею).

Суспільно корисні роботи полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, ***оплачуваних робіт***, вид яких та перелік об'єктів, на яких порушники повинні виконувати ці роботи, визначає відповідний орган місцевого самоврядування.

Суспільно корисні роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) **на строк від 120 до 360 годин і виконуються не більше восьми годин, а неповнолітніми – не більше двох годин на день.**

Суспільно корисні роботи не призначаються особам з інвалідністю першої або другої групи, вагітним жінкам, жінкам віком понад 55 років та чоловікам віком понад 60 років.

Адміністративний арешт установлюється й застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень **на строк до п'ятнадцяти діб.** Адміністративний арешт призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею).

Адміністративний арешт **не може застосовуватися** до вагітних жінок; жінок, які мають дітей віком до дванадцяти років; до осіб, які не досягли вісімнадцяти років; до осіб з інвалідністю першої й другої груп.

Арешт з утриманням на гауптвахті встановлюється та застосовується лише у виняткових випадках за окремі види військових адміністративних правопорушень **на строк до п'ятнадцяти діб**. Арешт з утриманням на гауптвахті призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею).

Арешт з утриманням на гауптвахті не може застосовуватися до військовослужбовців-жінок.

Основні й додаткові адміністративні стягнення

Зазначимо, що КУпАП передбачено основні й додаткові адміністративні стягнення.

Згідно зі статтею 25 КУпАП, оплатне вилучення, конфіскація предметів та позбавлення права керування транспортними засобами **можуть застосовуватися як основні, так і додаткові адміністративні стягнення**:

- позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – **тільки як додаткове**;
- інші адміністративні стягнення **можуть застосовуватися тільки як основні**.

За одне адміністративне правопорушення може бути накладено основне або основне й додаткове стягнення.

Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх осіб за вчинення адміністративних правопорушень

Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент учинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку.

До осіб віком **від шістнадцяти до вісімнадцяти років**, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені ст. 24-1 КУпАП.

До них належать:

- зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого;
- попередження;
- догана або сувора догана;
- передання неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їхнє прохання.

Зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого (п. 1 ч. 1 ст. 24-1 КУпАП) є найменш суворим заходом впливу. Воно застосовується органом публічної адміністрації в тих випадках, коли він дійшов висновку, що неповнолітній усвідомив неправомірність своєї поведінки, суспільну шкідливість учиненого діяння й покаявся в цьому.

Попередження (п. 2 ч. 1 ст. 24-1 КУпАП) – більш суворий захід виховного впливу, що полягає в усному оголошенні органом публічної адміністрації офіційного, від імені держави, осуду неповнолітнього правопорушника та його поведінки, що виявилося в учиненні адміністративного правопорушення, яке не становить великої суспільної небезпеки.

Догана або сувора догана (п. 3 ч. 1 ст. 24-1 КУпАП) – захід морально-психологічного впливу, який застосовується до неповнолітніх правопорушників у разі систематичного невиконання встановлених правил поведінки й учинення правопорушень, що свідчать про формування антигромадської установки. Догана чи сувора догана вважаються більш жорсткими заходами стягнення, ніж попередження. Вони супроводжуються офіційним, від імені держави, суворим осудом неповнолітнього правопорушника та вчиненого ним діяння.

Передання неповнолітнього під нагляд педагогічному або трудовому колективу (п. 4 ч. 1 ст. 24-1 КУпАП) являє собою покладання публічним органом на відповідний колектив із його (колективу) згоди обов'язку щодо здійснення виховного впливу на неповнолітнього й контролю за його поведінкою. Таким колективом може бути, напри-

клад, педагогічний колектив школи, у якій навчається неповнолітній, або трудовий колектив підприємства, де він працює. При цьому орган публічної влади (сьогодні це суд, суддя), що розглядає справу про правопорушення неповнолітнього, має бути упевненим у можливостях позитивного впливу такого колективу на неповнолітнього правопорушника, що передається колективу під нагляд.

Передання неповнолітнього під нагляд окремим громадянам на їхнє прохання (п. 4 ч. 1 ст. 24-1 КУпАП) визначається в покладанні на них обов'язків щодо виховання піднаглядного й контролю за його поведінкою. Воно застосовується тільки на прохання громадян, яким передається неповнолітній і які добре зарекомендували себе на педагогічній роботі чи в іншій сфері суспільно корисної діяльності.

Неприпустимо передавати неповнолітнього батькові чи матері, позбавленим батьківських прав, а також батькам або іншим особам, що за рівнем культури й характером своєї поведінки не здатні позитивно впливати на нього.

7. Засади накладення адміністративного стягнення

У КУпАП також визначено положення, за якими повинні накладатися адміністративні стягнення.

Так, під час накладення стягнення враховуються характер учиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан, обставини, що пом'якшують та обтяжують відповідальність, **крім випадків** накладення стягнення за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, у тому числі зафіксовані в автоматичному режимі, безпеки на автомобільному транспорті, зафіксовані за допомогою засобів фото- й кінозйомки, відеозапису, у тому числі в автоматичному режимі, справ про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 132-2 КУпАП, та за порушення правил зупинки, стоянки, паркування транспортних засобів, зафіксовані в режимі фотозйомки (відеозапису).

У разі вчинення однією особою двох або більше адміністративних правопорушень адміністративне стягнення накладається за кожне правопорушення окремо.

Якщо особа вчинила кілька адміністративних правопорушень, справи про які одночасно розглядаються одним і тим самим органом (посадовою особою), стягнення накладається в межах санкції, установленої за більш серйозне правопорушення з числа вчинених. До основного стягнення в цьому разі може бути приєднано одне з додаткових стягнень, передбачених статтями про відповідальність за будь-яке з учинених правопорушень.

Адміністративне стягнення може бути накладено **не пізніше ніж через два місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні – не пізніше ніж через два місяці з дня його виявлення**, за винятком випадків, коли справи про адміністративні правопорушення підвідомчі суду (судді).

Якщо справи про адміністративні правопорушення підвідомчі суду (судді), стягнення може бути накладено не пізніше ніж через три місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні – не пізніше ніж через три місяці з дня його виявлення.

У КУпАП визначено низку адмінправопорушень, за вчинення яких адміністративне стягнення може бути накладено протягом шести місяців із дня його виявлення, але не пізніше двох років із дня його вчинення (ч. 3–6 ст. 164-14, правопорушень, пов’язаних із корупцією, а також правопорушень, передбачених ст. 51 та ст.ст. 212-15, 212-21 КУпАП).

Адміністративне стягнення за вчинення правопорушень, передбачених ст.ст. 204-1 і 204-2 КУпАП, може бути накладено протягом трьох місяців з дня їх виявлення, але не пізніше року з дня їх учинення, а в разі вчинення таких правопорушень іноземцями або особами без громадянства, стосовно яких у встановленому законом порядку прийнято рішення про примусове повернення чи примусове видворення з України – протягом часу, потрібного для їх виїзду з України, але не пізніше строку, визначеного законом для виїзду цих осіб з України чи забезпечення їх примусового видворення з України.

Адміністративне стягнення за вчинення правопорушень, передбачених ст. 130 КУпАП, може бути накладено протягом одного року з дня його вчинення.

Адміністративне стягнення за вчинення в особливий період правопорушень, передбачених ст.ст. 210, 210-1 КУпАП, може бути накладено протягом трьох місяців із дня його виявлення, але не пізніше одного року з дня його вчинення.

У разі закриття кримінального провадження, але за наявності в діях порушника ознак адміністративного правопорушення, адміністративне стягнення може бути накладено не пізніше ніж через три місяці з дня прийняття рішення про закриття кримінального провадження.

Якщо особа, піддана адміністративному стягненню, **протягом року з дня закінчення виконання стягнення** не вчинила нового адміністративного правопорушення, то ця особа вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню.

Обставини, що пом'якшують відповідальність

Обставинами, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення, визнаються:

1) щире розкаяння винного;
2) відвернення винним шкідливих наслідків правопорушення, добровільне відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди;
3) учинення правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання або за збігу тяжких особистих чи сімейних обставин;
4) учинення правопорушення неповнолітнім;
5) учинення правопорушення вагітною жінкою або жінкою, яка має дитину віком до одного року.

Законами України може бути передбачено й інші обставини, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення. Орган (посадова особа), який вирішує справу про адміністративне правопорушення, може визнати пом'якшуючими й обставини, не зазначені в законі.

Обставин, що обтяжують відповідальність

Ст. 35 КУпАП містить **виключний** перелік обставин, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення. Ними визнаються:

1) продовження протиправної поведінки, незважаючи на вимогу уповноважених на те осіб припинити її;

2) повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню; учинення правопорушення особою, яка раніше вчинила кримінальне правопорушення;
3) утягнення неповнолітнього в правопорушення;
4) учинення правопорушення групою осіб;
5) учинення правопорушення в умовах стихійного лиха або за інших надзвичайних обставин;
6) учинення правопорушення в стані сп’яніння. Орган (посадова особа), який накладає адміністративне стягнення, залежно від характеру адміністративного правопорушення може не визнати цю обставину обтяжуючою.

ТЕМА 9
Кримінально-правові основи правової держави та громадянського суспільства в Україні

1. Поняття кримінального права України

Поняття «кримінальне право», зазвичай, у теорії розглядається в чотирьох його значеннях:

1) кримінальне право як галузь законодавства, що виявляється в єдиному законодавчому акті – Кримінальному кодексі України;
2) кримінальне право як галузь юридичної науки;
3) кримінальне право як галузь права;
4) кримінальне право як навчальна дисципліна.

Кримінальне право як галузь законодавства – це сукупність кримінально-правових норм, сформульованих та ухвалених Верховною Радою України як законів, що визначають підстави й принципи кримінальної відповідальності, а також те, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями; які покарання слід застосовувати до осіб, котрі їх учинили, та якими є умови й підстави звільнення від кримінальної відповідальності та покарання. Предметом кримінального законодавства є нормативно-правовий акт, що регламентує злочин, покарання й інші заходи кримінально-правового впливу, обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, підстави та умови звільнення від кримінальної відповідальності й покарання.

Кримінальне право як галузь юридичної науки – це система поглядів, ідей, концепцій і теорій щодо сутності кримінального правопорушення, покарання, їх взаємного співвідношення, чинного кримінального закону й практики його застосування, перспектив розвитку, а також історії національного кримінального права та права зарубіжних країн.

Предметом цієї науки є дослідження чинного кримінального права *(de lege lata)* і практики його застосування, а також положень майбутнього кримінального закону *(de lege ferenda).*

Кримінальне право як галузь права – це галузь права, яка об'єднує правові норми, що встановлюють, які діяння є кримінальними правопорушеннями та які заходи покарання й інші заходи кримінально-правового впливу повинні застосовуватися до осіб, які їх учинили.

Кримінальне право як галузь, **підсистема системи права** – поняття більш широке, ніж кримінальне законодавство. Кримінальне право як галузь права охоплює кримінальне законодавство й кримінально-правові відносини, пов'язані із законотворчістю та правозастосуванням.

Кримінальне право як навчальна дисципліна – це предмет, що викладається в навчальних закладах освіти й передбачає засвоєння не лише змісту кримінального права та чинного кримінального законодавства, а й практики його застосування.

Предмет кримінального права становлять суспільні відносини, які виникають під час учинення кримінального правопорушення між особою, котра його вчинила, та державою, від імені якої виступають відповідні правоохоронні органи. Унаслідок урегулювання нормами кримінального права вони набирають форми правовідносин.

Предмет кримінального права значною мірою визначає завдання кримінального права, які визначено в ст. 1 КК України, а саме:

1. Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини й громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру й безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням.
2. Для виконання цього завдання Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх учинили.

   Кримінальне право виконує декілька важливих **функцій,** а саме:

   - охоронну;
   - регулятивну;

- виховну;
- профілактичну.

Соціальні цінності, створені багатовіковою діяльністю людей, кримінальне право (разом з іншими соціально-правовими регуляторами) охороняє від потенційних (можливих) кримінальних правопорушень і кримінально протиправних посягань. У цьому й виявляється охоронна функція кримінального права.

Охоронна функція кримінального закону здійснюється через регулювання кримінально-правових відносин, які виникли під час учинення кримінального правопорушення, та застосування відповідного покарання до особи, що вчинила кримінальне правопорушення. Тут регулювальна дія кримінального закону є формою вияву його охоронного завдання. Водночас кримінальний закон набуває прояву й у забороні вчинення кримінально протиправного діяння (профілактична функція) та загрозі покарання тим, хто може вчинити таке діяння (загальна превенція), і в застосуванні покарання до особи, що вчинила кримінальне правопорушення (спеціальна превенція).

Отож охоронна функція кримінального закону здійснюється через регулювання кримінально-правових відносин і за допомогою загальної та спеціальної превенцій (попередження кримінальних правопорушень).

Потрібно зазначити, що деякі норми кримінального права виконують регулятивні функції. Це норми про необхідну оборону (ст. 36), про завдання шкоди особі, що вчинила кримінальне правопорушення (ст. 38), про крайню необхідність (ст. 39) тощо.

Закон про кримінальну відповідальність виконує також виховну функцію. Наприклад, звільнення неповнолітнього від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру на підставі ч. 1 ст. 105 КК можливе у разі вчинення ним кримінального проступку або нетяжкого злочину. Неповнолітній може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

Водночас кримінальний закон набуває прояву й у забороні вчинення кримінально протиправного діяння (профілактична функція) та загрозі покарання тим, хто може вчинити таке діяння (загальна превенція), і в застосуванні покарання до особи, що вчинила кримінальне правопорушення (спеціальна превенція).

Отже, охоронна функція кримінального закону здійснюється через регулювання кримінально-правових відносин і за допомогою загальної та спеціальної превенцій (попередження кримінальних правопорушень).

Природно, що зазначені функції нерівнозначні з погляду умовно очікуваного соціального результату їх реалізації. Одна з них (регулятивна) вирішує, передусім, тактичні завдання, інша (охоронна) розрахована на далеку перспективу Однак, діючи разом, взаємопов'язано, вони становлять суть механізму кримінально-правового регулювання.

Виходячи із загальнотеоретичного постулату, утворення окремих галузей права можна пояснити й обґрунтувати, насамперед, специфікою предмета регулювання.

Вищевказане дає підстави визначити, що **кримінальне право** – це система юридичних норм, установлених вищими органами державної влади, що визначають кримінальну протиправність і караність діяння, підстави кримінальної відповідальності, види покарань та інших заходів кримінально-правового впливу, загальні засади й умови їх призначення, а також звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Основними джерелами кримінального права є:

– Конституція України;
– законодавство України про кримінальну відповідальність;
– Кримінальний кодекс України;
– міжнародні договори та міжнародні угоди;
– рішення Конституційного Суду України;
– практика Європейського Суду з прав людини;
– постанови Пленуму Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (після судової реформи 2017 р.

– Касаційний кримінальний суд Верховного Суду);
– нормативно-правові акти регулятивного законодавства;
– правова доктрина.

2. Поняття закону про кримінальну відповідальність

Закон про кримінальну відповідальність (кримінальний закон) – це ухвалений Верховною Радою України письмовий нормативно-правовий акт, який установлює підстави кримінальної відповідальності та звільнення від неї, визначає суспільно небезпечні діяння, що визнаються кримінальними правопорушеннями, установлює покарання, які застосовуються до осіб, що їх вчинили, а також регламентує випадки звільнення від покарання та його відбування.

Закон про кримінальну відповідальність – це нормативно-правовий акт, ухвалений Верховною Радою України, який містить взаємопов'язані юридичні норми, одні з яких, ґрунтуючись на Конституції України й загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, закріплюють підстави та принципи кримінальної відповідальності й містять загальні положення кримінального законодавства, а інші – визначають, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями, та встановлюють, які покарання можуть бути застосовані до осіб, що їх учинили, або ж називають підстави й умови звільнення їх від кримінальної відповідальності.

Законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який прийнятий 05.04.2001 р. і набрав чинності з 01.09.2001 р. (із наступними змінами й доповненнями) та ґрунтується на Конституції України й загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права.

Закони України про кримінальну відповідальність, ухвалені після набрання чинності КК України, уключаються до нього після набрання ними чинності. Закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Закон про кримінальну відповідальність (Кримінальний кодекс України) складається із Загальної й Особливої частин, кожна з яких, своєю чергою, складається з розділів, а розділи – зі статей.

Статті Загальної частини КК України містять норми, що встановлюють принципи та загальні положення кримінального права й чинність кримінального закону в просторі та часі, визначають поняття кримінального правопорушення, стадії вчинення умисного кримінального правопорушення, ознаки суб'єкта кримінального правопорушення, зміст вини, поняття співучасті, види множинності кримінальних правопорушень, обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння, підстави звільнення від кримінальної відповідальності й від покарання та його відбування, загальні засади призначення покарання тощо.

Загальна частина:

- Розділ I. Загальні положення.
- Розділ II. Закон про кримінальну відповідальність.
- Розділ III. Кримінальне правопорушення, його види та стадії.
- Розділ IV. Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення).
- Розділ V. Вина та її форми.
- Розділ VI. Співучасть у кримінальному правопорушенні.
- Розділ VII. Повторність, сукупність та рецидив кримінальних правопорушень.
- Розділ VIII. Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння.
- Розділ IX. Звільнення від кримінальної відповідальності.
- Розділ X. Покарання та його види.
- Розділ XI. Призначення покарання.
- Розділ XII. Звільнення від покарання та його відбування.
- Розділ XIII. Судимість.
- Розділ XIII¯. Обмежувальні заходи.
- Розділ XIV. Інші заходи кримінально-правового характеру.

- Розділ XIV¯. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.
- Розділ XV. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Особлива частина:

- Розділ I. Злочини проти основ національної безпеки України.
- Розділ II. Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи.
- Розділ III. Кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи.
- Розділ IV. Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.
- Розділ V. Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина.
- Розділ VI. Кримінальні правопорушення проти власності.
- Розділ VII. Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності.
- Розділ VIII. Кримінальні правопорушення проти довкілля.
- Розділ IX. Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки.
- Розділ X. Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва.
- Розділ XI. Кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту.
- Розділ XII. Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності.
- Розділ XIII. Кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення.
- Розділ XIV. Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації.
- Розділ XV. Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів.

- Розділ XVI. Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку.
- Розділ XVII. Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.
- Розділ XVIII. Кримінальні правопорушення проти правосуддя.
- Розділ XIX. Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення).
- Розділ XX. Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.
- Прикінцеві та перехідні положення.

Єдність Загальної й Особливої частин кримінального права забезпечує внутрішню узгодженість його інститутів і норм та, у підсумку – визначає ефективність їх застосування.

3. Поняття та підстави кримінальної відповідальності

Для точного й правильного з'ясування змісту кримінальної відповідальності потрібно пам'ятати, вона є різновидом юридичної, а тому їй притаманні такі характерні ознаки:

– кримінальна відповідальність являє собою реальну взаємодію спеціальних органів держави та особи, визнаної винуватою в здійсненні кримінального правопорушення (кримінального проступку або злочину), унаслідок чого така особа піддається певним обмеженням;
– кримінальна відповідальність – це вид державного примусу, який відображається насамперед в осуді особи, котра вчинила кримінальне правопорушення, та її діяння обвинувальним вироком суду, що набрав законної чинності, а також у накладенні на винну особу додаткових позбавлень й обмежень;
– вид і міра обмежень особистого, майнового й іншого характеру встановлюються винятково законом про кримінальну відповідальність;

– зазнавання таких обмежень завжди має вимушений, а не добровільний характер, оскільки їх застосування є обов'язком спеціально уповноважених органів держави;
– кримінальна відповідальність може застосовуватися лише в разі здійснення суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого Особливою частиною КК України, та є основою такої відповідальності;
– кримінально-процесуальним законом передбачено спеціальний порядок накладення кримінальної відповідальності;
– кримінальна відповідальність має особистий характер, тобто накладається лише на фізичну осудну особу, яка здійснила кримінальне правопорушення у віці, із якого може наставати кримінальна відповідальність;
– кримінальна відповідальність має власний механізм реалізації, який складається з певних елементів і в роботі якого беруть участь норми кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого законодавства.

Отже, під кримінальною відповідальністю потрібно розуміти вид юридичної відповідальності, що полягає у вимушеному зазнаванні особою, яка вчинила кримінальне правопорушення, державного осуду, а також передбачених КК України обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду й покладаються на винного спеціальними органами держави.

Відповідно до частини 1 ст. 2 КК України підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим кодексом. У цьому положенні міститься вказівка на фактичну та юридичну підстави кримінальної відповідальності.

Безумовно, притягатися до кримінальної відповідальності особа може лише у зв'язку із вчиненням нею реального, фактичного суспільно небезпечного діяння, а тому фактичною підставою кримінальної відповідальності є вчинення в реальній дійсності кримінального правопорушення.

Однак не кожне суспільно небезпечне діяння визнається кримінальним правопорушенням, а лише таке, що містить усі ознаки, описані в кримінальному законі. Тому єдиною та достатньою юридичною підставою кримінальної відповідальності визнається наявність у суспільно небезпечному діянні особи ознак конкретного складу кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України.

4. Поняття кримінального правопорушення

Кримінальним правопорушенням є передбачене Кримінальним кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), учинене суб'єктом кримінального правопорушення.

Не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально й містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого Кримінальним кодексом України, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла та не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

Ознаки кримінального правопорушення:

- кримінальним правопорушенням є лише діяння (дія або бездіяльність);
- це діяння має бути вчинене суб'єктом кримінального правопорушення;
- воно має бути винним;
- указане діяння має бути суспільно небезпечним;
- відповідне діяння повинно бути передбачене чинним Кримінальним кодексом України.
- за це діяння передбачена кримінальна караність.

Класифікація кримінальних правопорушень

Кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки й злочини.

Кримінальним проступком є передбачене КК України діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у

виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Злочини поділяються на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі (ст. 12 ККУ).

Нетяжким злочином є передбачене Кримінальним кодексом України діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачено основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п’яти років.

За вчинення **тяжкого злочину** передбачено основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п’яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років.

За вчинення **особливо тяжкого злочину** передбачено основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п’ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

Ступінь тяжкості злочину, за вчинення якого передбачено одночасно основне покарання у виді штрафу та позбавлення волі, визначається, виходячи зі строку покарання у виді позбавлення волі, передбаченого за відповідний злочин.

Чинний КК України не містить загального поняття складу кримінального правопорушення. Таке поняття дається в доктрині кримінального права.

Склад кримінального правопорушення – це сукупність установлених у кримінальному законі юридичних ознак (об’єктивних і суб’єктивних), що визначають учинене суспільно небезпечне діяння як кримінальне протиправне. Відсутність хоча б однієї з цих ознак свідчить про відсутність складу кримінального правопорушення в цілому, що відповідно до кримінального процесуального законодавства України усуває можливість настання кримінальної відповідальності.

Склад кримінального правопорушення виконує такі функції:

1) фундаментальна – він є передбаченою законом єдиною, необхідною й достатньою підставою кримінальної відповідальності. Точне встановлення складу **кримінального правопорушення** є гарантією забезпечення законності та дотримання прав людини;
2) розмежувальна (кваліфікаційна) – саме за допомогою складу кримінального правопорушення кримінального правопорушення відмежовується кримінальна протиправна поведінка від правомірної, кримінального правопорушення від інших правопорушень, а один склад кримінального правопорушення від іншого;
3) процесуальна – установлення складу кримінального правопорушення визначає межі кримінального провадження. Факти, які не стосуються складу кримінального правопорушення, зазвичай, не підлягають доведенню.

Складом кримінального правопорушення визнається сукупність закріплених у кримінальному законі ознак, за наявності яких реально вчинене суспільне небезпечне діяння визнається кримінальним правопорушенням.

Елементи складу кримінального правопорушення:

– об’єкт кримінального правопорушення;
– об’єктивна сторона кримінального правопорушення;
– суб’єкт кримінального правопорушення;
– суб’єктивна сторона кримінального правопорушення.

1. **Об’єкт кримінального правопорушення** – це охоронювані кримінально-правовими нормами суспільні відносини та соціальні блага, на які посягає кримінальне правопорушення.
2. **Об’єктивна сторона кримінального правопорушення** – це зовнішній акт суспільно небезпечного посягання на охоронюваний законом об’єкт, яким цьому об’єкту заподіюється шкода або створюється загроза її заподіяння.

Основними ознаками об’єктивної сторони кримінального правопорушення є:

1) суспільне небезпечне (кримінально протиправне) діяння;
2) його наслідки;

3) причинний зв'язок між діянням і наслідками.

3. **Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення** відображає процеси, які відбуваються у свідомості особи у зв'язку з учиненням нею кримінального правопорушення й свідчать про спрямування її волі та про її ставлення до суспільно небезпечного діяння і його наслідків.

   Ознаками суб'єктивної сторони кримінального правопорушення є:

   1) вина;
   2) мотив кримінального правопорушення;
   3) мета кримінального правопорушення.

4. **Суб'єктом кримінального правопорушення** є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, із якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність (ч.1 ст. 18 КК України).

   За формою вини кримінальні правопорушення бувають:

   - учинені умисно;
   - учинені з необережності.

Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

Умисел поділяється на прямий і непрямий.

Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки й бажала їх настання.

Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Необережність поділяється на кримінальну протиправну самовпевненість та кримінальну протиправну недбалість.

Необережність є кримінально протиправною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

Необережність є кримінально протиправною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити.

Стадії вчинення кримінального правопорушення – це етапи підготовки та вчинення умисного кримінального правопорушення від моменту задуму до моменту реалізації кримінально протиправного наміру, які розрізняються між собою за характером учинених діянь, степенем їх суспільної небезпеки й моментом припинення.

Стадії вчинення кримінального правопорушення впливають на кримінальну відповідальність та на кваліфікацію кримінального правопорушення.

Усі кримінальні правопорушення поділяються на закінчені й незакінчені.

Кримінальне правопорушення слід вважати закінченим, якщо діяння має об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого відповідною нормою Особливої частини кримінального законодавства, на здійснення якого спрямовано умисел винного (ч. 1 ст. 13). Закінченим кримінальним правопорушенням визнається діяння, яке містить усі ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК України. При закінченому кримінальному правопорушенні існує єдність об'єктивної й суб'єктивної сторін кримінально протиправного діяння. Винний повною мірою реалізував умисел, завершив діяння, виконав усі дії, що утворюють об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення, а також заподіяв шкоду об'єкту.

У КК України закріплено три стадії вчинення кримінального правопорушення, що є кримінально протиправними та караними:

1) підготовка до кримінального правопорушення (ст. 14 КК);
2) замах на кримінальне правопорушення (ст. 15 КК);
3) закінчене кримінальне правопорушення (ч. 1 ст. 13 КК).

Підготовкою до кримінального правопорушення є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників

або змова на вчинення кримінального правопорушення, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення кримінального правопорушення.

Замахом на кримінальне правопорушення є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення кримінального правопорушення, якщо при цьому кримінальне правопорушення не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

Ознаки підготовки до кримінального правопорушення й замаху на кримінальне правопорушення передбачені, відповідно, у ст. 14 і ст. 15, а закінчених кримінальних правопорушень – у диспозиціях статей Особливої частини КК України.

Незакінченим кримінальним правопорушенням вважається умисне суспільно небезпечне діяння, яке не містить усіх ознак, передбаченого відповідною диспозицією статті Особливої частини КК України у зв'язку з тим, що кримінальне правопорушення не було доведене до кінця з причин, не залежних від волі винного, або ж є лише підготовкою до нього. У незакінченому кримінальному правопорушенні умисел винного повністю не реалізовано, об'єктивну сторону не розвинено, не виконано, шкоду об'єкту не спричинено.

Незакінченим кримінальним правопорушенням є підготовка до кримінального правопорушення та замах на кримінальне правопорушення.

Співучасть у кримінальному правопорушенні

Співучастю в кримінальному правопорушенні є умисна спільна участь декількох суб'єктів (двох і більше осіб) кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення.

Форми співучасті – це об'єднання співучасників, які розрізняються між собою за характером виконуваних ролей та за стійкістю суб'єктивних зв'язків між ними відносно вчинюваного кримінального правопорушення. Виходячи з тієї ролі, яку виконують співучасники в кримінальному правопорушенні, співучасть поділяється на дві форми – просту й складну.

Проста форма співучасті (або співвиконавство) передбачає таке об'єднання зусиль співучасників, за якого кожен із них учиняє тотожні або однорідні за їх юридичною характеристикою діяння, описані в диспозиції статті Особливої частини КК України, і розглядається як виконавець учиненого кримінального правопорушення.

Складна форма співучасті передбачає вчинення кожним зі співучасників діянь, різнорідних за характером, обсягом, змістом і правовою оцінкою.

За складної форми співучасті дії (бездіяльність) учасників виходять за рамки співвиконавства й утворюють різні види співучасників (фактично утворюють різнорідні їх ролі). Тобто поряд із виконавцем є й інші співучасники – організатор, підбурювач, пособник, при цьому абсолютно не обов'язково, щоб співучасники під час учинення певного кримінального правопорушення виконували всі зазначені ролі. Достатньо існування поруч із виконавцем хоча б одного із зазначених (виконавець й організатор, виконавець і підбурювач тощо).

Кримінальний кодекс України виділяє такі види співучасників:

- **виконавець** − особа, яка безпосередньо вчинила кримінальне правопорушення;
- **організатор** − особа, яка організувала вчинення кримінального правопорушення або керувала його підготовкою чи вчиненням;
- **підбурювач** − особа, що умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення кримінального правопорушення;
- **пособник** − особа, яка сприяла вчиненню кримінального правопорушення іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла сприяти приховуванню кримінального правопорушення.

Запам'ятай, не плутай: завідомо не обіцяне переховування речей, здобутих кримінально протиправним шляхом і недонесення про кримінальне правопорушення, що готується або вчинене – це не співучасть, а окремі види кримінальних правопорушень, оскільки вони прямо передбачені в Особливій частині КК України.

Ступінь і характер участі кожного зі співучасників у вчиненні кримінального правопорушення повинні враховуватися судом під час призначення покарання.

5. Кримінальне покарання, його види

Покарання – це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав та свобод засудженого.

Ознаки покарання:

1) є найсуворішим заходом державного примусу, який установлюється тільки законом і застосовується до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення;
2) застосовується до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення;
3) може бути застосовано лише за обвинувальним вироком суду від імені держави, що надає йому публічного характеру (ч. 2 ст. 2 КК України);
4) полягає в обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК України);
5) у ньому знаходять своє вираження засудження, негативна оцінка з боку держави як учиненого кримінального правопорушення, так і особи, яка його вчинила;
6) має особистий характер;
7) покарання є юридичним наслідком кримінального правопорушення. Кожен вид покарання має кількісні межі та визначений зміст, спосіб впливу на засудженого, чітко регламентований кримінальним законом, і ніхто не має права виходити за межі кількісних та якісних характеристик покарання, установлених законом;
8) тягне за собою судимість (ст. 88 КК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 50 КК України покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчинен-

ню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами.

Згідно з ч. 1 ст. 50 КК України, до осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані такі **види покарань:**

1) штраф;

2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;

2^1) позбавлення державної нагороди України;

3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;

4) громадські роботи;

5) виправні роботи;

6) службові обмеження для військовослужбовців;

7) конфіскація майна;

7^1) пробаційний нагляд;

8) арешт;

9) обмеження волі;

10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;

11) позбавлення волі на певний строк;

12) довічне позбавлення волі.

Кримінальним законодавством передбачена чітко визначена **система покарань** – це встановлений кримінальним законом обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань, розміщених у відповідному порядку залежно від їх тяжкості – від найлегших до найтяжчих.

Ознаки системи покарань:

1) це певний перелік покарань, які встановлюються кримінальним законом. Жодне покарання не може визначатися довільно, його вид, розміри, порядок і підстави застосування можуть бути зазначені тільки в законі;
2) перелік покарань, що утворюють систему, обов'язковий для суду;
3) перелік покарань, що утворюють систему, є вичерпним (ст. 51 КК України);

4) система покарань передбачає їх розміщення в певному порядку за ступенем їх суворості – від менш суворих до більш суворого;
5) за ухилення від відбування цих покарань настає кримінальна відповідальність.

За порядком призначення покарання поділяються на три групи:

1) основні покарання;
2) додаткові покарання;
3) покарання, що можуть застосовуватися і як основні, і як додаткові.

Основними визнаються ті покарання, які застосовуються самостійно. До основних покарань належать громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, пробаційний нагляд, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. За одне кримінальне правопорушення може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України (ч. 4 ст. 52 КК України).

До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань у випадках та порядку, передбачених КК України. Додатковими визнаються покарання, які не можуть застосовуватися самостійно, а застосовуються лише в сукупності з одним з основних покарань. Додаткові покарання – позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення державної нагороди України, конфіскація майна. Кримінальний закон передбачає можливість приєднання до основного покарання двох і більше додаткових покарань, звичайно за умови, що всі вони передбачені санкцією відповідної норми Особливої частини КК України (ч. 2 ст. 52 КК України)

До третьої групи покарань, які можуть застосовуватись і як основні, і як додаткові, належать штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 3 ст. 52 КК України).

6. Поняття осудності (ч. 2 ст. 19, ст. 20 КК України)

Осудність − психічний стан особи, за яким особа в момент учинення кримінального правопорушення здатна усвідомлювати свої дії та керувати ними. Спроможність особи під час учинення кримінального правопорушення усвідомлювати свої дії (бездіяльність) означає правильне розуміння фактичних об'єктивних ознак злочину (об'єкта, суспільно небезпечного діяння, обстановки, часу й місця, способу його вчинення, його суспільно небезпечних наслідків). Здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) повинна бути пов'язана зі спроможністю контролювати, свої вчинки, керувати ними. Питання про осудність особи виникає тільки у зв'язку з учиненням нею кримінального правопорушення. Саме щодо нього потрібно з'ясувати, чи здатна особа правильно оцінювати суспільне небезпечний характер учиненого діяння, його суспільно небезпечні наслідки та керувати своїми діями (бездіяльністю).

Стан осудності – це норма, типовий стан психіки людини, характерний для її певного віку. На практиці питання про встановлення осудності виникає тільки за наявності сумнівів у психічній повноцінності особи, яка вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння.

У ч. 1 ст. 20 КК України передбачено, що підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час учинення кримінального правопорушення, через наявний у неї психічний розлад, не була спроможна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними.

Ознаки обмеженої осудності:

1) пов'язана з наявністю в суб'єкта певного психічного розладу;
2) унаслідок цього особа не повною мірою здатна усвідомлювати свої дії й керувати ними. Однак, на відміну від неосудної особи, спроможність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними не виключається;
3) обмежена осудність не виключає осудності як обов'язкової ознаки суб'єкта, а отже, не виключає й кримінальної відповідальності за вчинене;

4) ураховується судом під час призначення покарання і є підставою для застосування примусових заходів медичного характеру.

Осудність − одна з умов настання кримінальної відповідальності, тому неосудність – це нездатність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення в стані неосудності, не підлягає кримінальній відповідальності. До неї застосовуються засоби медичного характеру:

7. Кримінальна відповідальність та покарання неповнолітніх

Кримінальний кодекс України закріпив принцип пільгового ставлення до неповнолітніх у випадку порушення ними кримінально-правових норм.

Кримінальна відповідальність неповнолітніх настає з 16 років, а за окремі тяжкі та особливо тяжкі злочини, як-от умисне вбивство, розбій, грабіж, зґвалтування та ін., − із 14 років (вичерпний перелік кримінально протиправних діянь за які настає кримінальна відповідальність із 14 років, закріплений у ч. 2 ст. 22 КК України).

Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх стосуються таких положень:

1) звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності (ст. 97, ч. 2 ст. 106);
2) види покарання, що застосовуються до неповнолітнього (ст. ст. 98–102);
3) призначення покарання (ст. 103);
4) звільнення від покарання та його відбування (ст. ст. 104–107);
5) погашення та зняття судимості (ст. 108).

До неповнолітніх судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

1) штраф;
2) громадські роботи;
3) виправні роботи;

4) пробаційний нагляд;
5) позбавлення волі на певний строк.

Можуть бути застосовані додаткові покарання у вигляді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Неповнолітній, який учинив кримінальний проступок чи нетяжкий злочин, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння й подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання.

У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру:

1) застереження;
2) обмеження дозвілля та встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
4) покладення на неповнолітнього, який досяг п’ятнадцятирічного віку й має майно, кошти або заробіток, обов’язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом.

За своїм характером звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру є умовним. Відповідно до ч. 3 ст. 97 КК України, у разі ухилення неповнолітнього, який учинив кримінальне правопорушення, від застосування до нього примусових заходів виховного характеру ці заходи скасовуються і він притягається до кримінальної відповідальності.

Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності у зв’язку із закінченням строків давності передбачаються в

ч. 1 і ч. 2 ст. 106 КК України. Умовами такого звільнення є вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення у віці до вісімнадцяти років

Підставами звільнення є завершення встановлених у ч. 2 ст. 106 КК України строків із дня вчинення неповнолітнім кримінального правопорушення.

Більшість строків давності притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх є скороченими у порівнянні зі строками, установленими для осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в повнолітньому віці:

1) два роки – у разі засудження до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, а також за засудження до покарання за кримінальний проступок;
2) п'ять років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі за нетяжкий злочин, а також під час засудження до покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше ніж п'ять років за тяжкий злочин;
3) сім років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад п'ять років за тяжкий злочин;
4) десять років – у разі засудження до покарання у вигляді позбавлення волі за особливо тяжкий злочин.

ТЕМА 10
Судові, правоохоронні та правозахисні органи в правовій державі в Україні

1. Судові органи України

Поняття та функції судової влади

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Конституції України, державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними й безсторонніми судами, утвореними законом.

Судова влада в Україні – це самостійна та незалежна гілка державної влади представлена системою сформованих у визначеному Конституцією та законами України порядку судів, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі та які наділені винятковим (монопольним) правом на здійснення правосуддя відповідно до встановлених законом процедур.

Судову владу реалізовують судді й, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя в рамках відповідних судових процедур.

На судову владу покладається здійснення функції правосуддя. Як зазначено в статті 124 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р., правосуддя в Україні здійснюється винятково судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства.

Функції судової влади – це основні напрями й види діяльності судових органів. Судова влада вирішує юридично значущі справи, що мають правові наслідки. Лише судові органи та судді як носії судової влади мають повноваження щодо юридичної оцінки правовідносин, що виникають у сфері застосування норми права.

Функції судової влади:

- функція здійснення правосуддя;

– функція судового контролю, що включає реалізацію конституційного контролю й контролю за додержанням законності та обґрунтованості рішень і дій державних та посадових осіб;
– функція тлумачення.

Суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд і повагу до інших прав та свобод, гарантованих Конституцією й законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Засади організації судової влади

Суди України утворюють єдину систему. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Засадами організації судової влади в Україні є:

– єдність судової системи;
– здійснення правосуддя винятково судами й відповідно до визначених законом процедур судочинства;
– незалежність судів;
– забезпечення права на справедливий суд;
– забезпечення права на повноважний суд;
– рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
– забезпечення права на професійну правничу допомогу під час реалізації права на справедливий суд;
– гласність та відкритість судового процесу;
– здійснення судочинства й діловодства державною мовою;
– обов'язковість судових рішень;
– забезпечення права на перегляд справи та оскарження судового рішення.

Єдність системи судоустрою забезпечується:

1) єдиними засадами організації й діяльності судів;
2) єдиним статусом суддів;
3) обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом;

4) єдністю судової практики;
5) обов'язковістю виконання на території України судових рішень;
6) єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів;
7) фінансуванням судів винятково з Державного бюджету України;
8) вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування.

Організаційні основи судоустрою в Україні

Судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. Найвищим судом у системі судоустрою є Верховний Суд.

Суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Систему судоустрою становлять:

1) місцеві суди;
2) апеляційні суди;
3) Верховний Суд.

Для розгляду окремих категорій справ відповідно до цього Закону в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди.

1. **Місцеві суди.** Місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або в місті, або в районі (районах) і місті (містах). Місцевими господарськими судами є окружні господарські суди. Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом. Місцевий суд складається із суддів місцевого суду, із числа яких призначається голова суду та, у визначених законом випадках, заступник або заступники голови суду.
2. **Апеляційні суди** діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суди першої інстанції, із розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ,

а також справ про адміністративні правопорушення є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах. Апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди й апеляційні адміністративні суди, що утворюються у відповідних апеляційних округах.

3. **Верховний Суд** є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики в порядку й спосіб, визначені процесуальним законом.

Верховний Суд:

1. Здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суд першої або апеляційної інстанції, у порядку, установленому процесуальним законом;
2. Здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;
3. Надає висновки щодо проєктів законодавчих актів, що стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов’язаних із функціонуванням системи судоустрою;
4. Надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить, за зверненням Верховної Ради України, письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров’я;
5. Звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;
6. Забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та в спосіб, визначені процесуальним законом;
7. Забезпечує апеляційні й місцеві суди методичною інформацією з питань правозастосування;
8. Здійснює управління об’єктами державної власності, що належать до сфери його управління;
9. Здійснює інші повноваження, визначені законом.

Ст. 37 Закону «Про судоустрій і статус суддів» визначає склад та структуру Верховного Суду.

У складі Верховного Суду діють:

1. Велика Палата Верховного Суду;
2. Касаційний адміністративний суд;
3. Касаційний господарський суд;
4. Касаційний кримінальний суд;
5. Касаційний цивільний суд.

У системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої та апеляційної інстанцій із розгляду окремих категорій справ.

Вищими спеціалізованими судами є:

1. Вищий суд з питань інтелектуальної власності – формально створений 29 вересня 2017 р. відповідно до судової реформи 2016 р. для професійного й стабільного захисту прав інтелектуальної власності. Конкретні терміни початку його роботи не визначені. Відповідно до проєкту Закону України «Про Вищий Суд з питань інтелектуальної власності», завданням суду є здійснення правосуддя відповідно до визначених законом засад і процедур судочинства з метою захисту порушених чи оспорюваних прав та законних інтересів у сфері інтелектуальної власності, гарантованих Конституцією України, законами України, а також міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

2. Вищий антикорупційний суд є постійно діючим вищим спеціалізованим судом у системі судоустрою України.

Вищий антикорупційний суд:

1. Здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанцій у кримінальних провадженнях щодо корупційних кримінальних правопорушень, віднесених до його юрисдикції (підсудності) процесуальним законом, а також шляхом здійснення у випадках і порядку, визначених процесуальним законом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у таких кримінальних провадженнях; здійснює правосуддя як суд першої й апеляційної інстанцій у справах про визнання необґрунтованими активів та їх

стягнення в дохід держави в порядку цивільного судочинства; здійснює правосуддя як суд першої й апеляційної інстанції в справах про застосування санкції, передбаченої пунктом 1-1 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції», у порядку адміністративного судочинства.

2. Аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику в кримінальних й інших провадженнях, віднесених до його підсудності, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд та надає йому пропозиції до висновків щодо проєктів законодавчих актів, які стосуються організації й діяльності Вищого антикорупційного суду, спеціальних вимог до суддів цього суду та гарантій їхньої діяльності, а також оприлюднює їх на своєму офіційному вебсайті.

Вимоги до кандидатів на посаду судді:

На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п’яти років, який має вищу юридичну освіту й стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п’ять років, є компетентним, доброчесним та володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови.

Не може бути призначений суддею громадянин, який:

1) визнаний судом обмежено дієздатним або недієздатним;
2) має хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню функцій зі здійснення правосуддя;
3) має незняту чи непогашену судимість.

Не може претендувати на посаду судді особа, до якої згідно із законом застосовується заборона обіймати відповідну посаду.

Не може претендувати на посаду судді особа, яка обіймає посаду члена Вищої ради правосуддя, члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, протягом часу перебування на відповідній посаді та протягом одного року після звільнення або припинення повноважень.

Не може претендувати на посаду судді особа, яку було звільнено з посади судді за вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе

чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді, порушення вимог щодо несумісності, порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна або у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком стосовно такої особи, крім випадків визнання в судовому порядку протиправним рішення про звільнення із зазначених підстав або скасування обвинувального вироку суду.

Не може претендувати на посаду судді особа, яку було звільнено з посади судді за результатами кваліфікаційного оцінювання.

Суддя апеляційного суду

Суддею апеляційного суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, зазначеним вище, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя в апеляційному суді, а також відповідає одній із таких вимог:

1) має стаж роботи на посаді судді не менше ніж п'ять років;
2) має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше сім років;
3) має досвід професійної діяльності адвоката, у тому числі щодо здійснення представництва в суді й/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше сім років;
4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених пунктами 1–3 цієї частини, щонайменше сім років.

Суддя Верховного Суду

Суддею Верховного Суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Верховному Суді, а також відповідає одній із таких вимог:

1) має стаж роботи на посаді судді не менше десяти років;
2) має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше десять років;
3) має досвід професійної діяльності адвоката, у тому числі щодо здійснення представництва в суді й/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше десять років;

4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених пунктами 1–3 цієї частини, щонайменше десять років.

Суддя Вищого суду з питань інтелектуальної власності

Суддею Вищого суду з питань інтелектуальної власності може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому суді з питань інтелектуальної власності, а також відповідає одній із таких вимог:

1) має стаж роботи на посаді судді не менше ніж три роки;
2) має досвід професійної діяльності представника в справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) щонайменше п’ять років;
3) має досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва в суді в справах щодо захисту прав інтелектуальної власності щонайменше п’ять років;
4) має сукупний стаж (досвід) роботи судді, наукової роботи та/або професійної діяльності адвоката (професійної діяльності) щонайменше п’ять років.

Суддя Вищого антикорупційного суду

Суддею Вищого антикорупційного суду може бути особа, яка відповідає визначеним Конституцією України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів» вимогам до кандидатів на посаду судді, а також володіє знаннями й практичними навичками, необхідними для здійснення судочинства в справах, пов’язаних із корупцією, і відповідає одній із таких вимог:

1) має стаж роботи на посаді судді не менше ніж п’ять років;
2) має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше сім років;
3) має досвід професійної діяльності адвоката, у тому числі щодо здійснення представництва в суді й/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше сім років;

4) має сукупний стаж (досвід) роботи на посаді судді, наукової роботи та/або професійної діяльності адвоката (професійної діяльності) щонайменше сім років.

Не може бути призначена суддею Вищого антикорупційного суду особа:

1) яка впродовж десяти років, що передують призначенню:
   – працювала (проходила службу) в органах прокуратури України, внутрішніх справ України, Національної поліції України, Державному бюро розслідувань, інших правоохоронних органах (органах правопорядку), податковій міліції, Службі безпеки України, митних органах, Національному антикорупційному бюро України, Бюро економічної безпеки України, Національному агентстві з питань запобігання корупції, Національному агентстві України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних й інших кримінальних правопорушень, Антимонопольному комітеті України, Рахунковій палаті, центральному органі виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізовує державну податкову та митну політику, центральному органі виконавчої влади, що реалізовує державну політику у сфері запобігання й протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;
   – обіймала політичні посади, мала представницький мандат;
2) яка впродовж останніх п’яти років входила до складу керівних органів політичної партії або перебувала в трудових чи інших договірних відносинах із політичною партією;
3) відомості про яку внесено до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов’язані з корупцією правопорушення;
4) яка входила до складу керівного органу чи наглядової ради юридичної особи, відомості про яку внесено до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов’язані з корупцією правопорушення;

5) яка була членом Вищої кваліфікаційної комісії суддів України або Вищої ради юстиції до набрання чинності Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»;
6) яка входила до складу Міжвідомчої комісії з питань державних закупівель до створення електронної системи закупівель відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі»;
7) яка відповідно до вироку суду, що набрав законної сили, була позбавлена права обіймати посади або займатися діяльністю, що пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування (крім осіб, які були реабілітовані), незалежно від зняття чи погашення такої судимості, або яка мала судимість за вчинення будь-якого умисного кримінального–правопорушення, незалежно від зняття чи погашення такої судимості.

2. Конституційний суд України: правовий статус, повноваження, порядок утворення та склад

Конституційний Суд України – це особливий інститут судової влади, єдиний орган конституційної юрисдикції України, який забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та в передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України.

Основні принципи (засади) діяльності Конституційного Суду України:

- верховенства права;
- незалежності;
- колегіальності;
- гласності;
- відкритості;
- повного й усебічного розгляду справ;
- обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків.

До повноважень Конституційного Суду України належить:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України й інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
2) офіційне тлумачення Конституції України;
3) надання, за зверненням Президента України, або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України, висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;
4) надання, за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
5) надання, за зверненням Верховної Ради України, висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування й розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;
6) надання, за зверненням Верховної Ради України, висновку щодо відповідності законопроєкту про внесення змін до Конституції України вимогам ст.ст. 157 і 158 Конституції України;
7) надання, за зверненням Верховної Ради України, висновку про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;
8) вирішення питань про відповідність Конституції України та законам України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
9) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їх окремих положень) за конституцій-

ною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України.

Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту й стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості та є правником із визнаним рівнем компетентності.

Суддя Конституційного Суду України не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним повторно.

3. Правоохоронна діяльність: поняття, ознаки та суб'єкти її реалізації

Правоохоронна діяльність – це діяльність спеціально уповноважених органів з метою охорони прав і свобод громадян, правопорядку та забезпечення законності, що реалізується в установленій законом формі й у межах повноважень, наданих цим органам.

Ознаки правоохоронної діяльності:

1. Правоохоронна діяльність має владний характер, який полягає в реалізації від імені держави та на підставі наданих нею повноважень, відповідними органами й посадовими особами, їх приписи є обов'язковими для адресатів.
2. Правоохоронна діяльність реалізується не в будь-якому порядку, не будь-яким способом, а лише із застосуванням законних заходів впливу до правопорушників у встановленій формі.

3. Правоохоронна діяльність має правозастосовчий характер, не приймаються нові юридичні норми, а застосовуються вже чинні. Дії та результати дій суб'єктів правоохоронної діяльності спрямовані на інших суб'єктів права, створюючи, змінюючи або припиняючи їхні права та обов'язки.
4. Реалізація правоохоронної діяльності покладається на спеціально уповноважені органи, які для виконання правоохоронних функцій держава наділяє коштами й матеріальними ресурсами.

До завдань правоохоронної діяльності належить захист:

- установленого Конституцією України суспільного ладу держави;
- прав і законних інтересів громадян, підприємств, організацій, установ, суб'єктів усіх форм власності;
- суверенітету та територіальної цілісності України.

Особливе місце серед завдань правоохоронної діяльності посідає захист прав і свобод людини, її життя, здоров'я, честі, гідності, недоторканності та безпеки.

Суб'єктами реалізації правоохоронної діяльності виступають, зазвичай, такі правоохоронні органи: прокуратура, поліція, Служба безпеки України, антикорупційні органи (НАБУ, НАЗК), Державне бюро розслідувань тощо.

Поняття, система й завдання органів прокуратури України

Слово «прокуратура» походить від латинського *prokuro,* що означає «керую». У механізмі державної влади органи прокуратури є відносно самостійним інститутом і безпосередньо не входять до законодавчої, виконавчої чи судової гілок влади, хоча й тісно взаємодіють з усіма гілками влади, особливо з останньою.

Прокуратура України становить єдину систему органів, яка в порядку, передбаченому Законом України «Про прокуратуру», здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

На прокуратуру покладаються такі функції:

1) підтримання державного обвинувачення в суді;

2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
4) нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також у разі застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

На прокуратуру не можуть покладатися функції, не передбачені Конституцією України.

Діяльність прокуратури ґрунтується на засадах:

1) верховенства права та визнання людини, її життя й здоров'я, честі та гідності, недоторканності й безпеки найвищою соціальною цінністю;
2) законності, справедливості, неупередженості та об'єктивності;
3) територіальності;
4) презумпції невинуватості;
5) незалежності прокурорів, що передбачає існування гарантій від незаконного політичного, матеріального чи іншого впливу на прокурора щодо прийняття ним рішень під час виконання службових обов'язків;
6) політичної нейтральності прокуратури;
7) недопустимості незаконного втручання прокуратури в діяльність органів законодавчої, виконавчої й судової влади;
8) поваги до незалежності суддів, що передбачає заборону публічного висловлювання сумнівів щодо правосудності судових рішень поза межами процедури їх оскарження в порядку, передбаченому процесуальним законом;
9) прозорості діяльності прокуратури, що забезпечується відкритим і конкурсним зайняттям посади прокурора, вільним доступом до інформації довідкового характеру, наданням на запити інформації, якщо законом не встановлено обмежень щодо її надання;
10) неухильного дотримання вимог професійної етики та поведінки.

Єдність системи прокуратури України забезпечується:

1) єдиними засадами організації та діяльності прокуратури;
2) єдиним статусом прокурорів;
3) єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності прокурорів;
4) фінансуванням прокуратури виняткова з Державного бюджету України;
5) вирішенням питань внутрішньої діяльності прокуратури органами прокурорського самоврядування.

Система прокуратури України є цілісною та включає Офіс генерального прокурора, обласні прокуратури, окружні прокуратури, Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру, Спеціалізовану екологічну прокуратуру, Спеціалізовану прокуратуру у військовій та оборонній сферах.

Вимоги до кандидатів на посаду прокурора встановлено в ст. 27 Закону України «Про прокуратуру». Так, прокурором окружної прокуратури (у тому числі прокурором-стажистом окружної прокуратури) за результатами добору може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови, а також проходив базову загальновійськову підготовку або військову службу, крім осіб, визнаних за станом здоров'я непридатними до військової служби.

Прокурором обласної прокуратури може бути призначений громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше ніж три роки, а прокурором Офісу генерального прокурора може бути призначений громадянин України, який має стаж роботи в галузі права не менше ніж п'ять років. Ці вимоги не поширюються на прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури.

Прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури може бути призначена особа, яка має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше ніж п'ять років, володіє державною мовою, а

також проходила базову загальновійськову підготовку або військову службу, крім осіб, визнаних за станом здоров'я непридатними до військової служби.

Вимоги до кандидатів на посади прокурорів щодо проходження ними базової загальновійськової підготовки або військової служби починають застосовуватися з дня, наступного за днем припинення чи скасування воєнного стану, але не раніше ніж через один рік після запровадження базової загальновійськової підготовки.

Не може бути призначена на посаду прокурора особа, яка:

1) визнана судом обмежено дієздатною або недієздатною;
2) має захворювання, що перешкоджає виконанню обов'язків прокурора;
3) має незняту чи непогашену судимість або на яку накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення.

Особи, які претендують на зайняття посад в органах прокуратури, до призначення на відповідну посаду зобов'язані повідомити керівництву органу, на зайняття посади в якому вони претендують, про працюючих у такому органі близьких їм осіб.

Спеціалізована антикорупційна прокуратура в Україні є самостійною від Офісу Генерального прокурора юридичною особою публічного права, на яку покладено:

1) здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України;
2) підтримання державного обвинувачення в суді у відповідних провадженнях;
3) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями, а також представництво в межах компетенції інтересів держави в справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

У межах реалізації своїх функцій Спеціалізована антикорупційна прокуратура здійснює міжнародне співробітництво.

Спеціалізована антикорупційна прокуратура становить самостійну ланку системи прокуратури України.

Поняття, система й завдання Національної поліції

Одне з центральних місць серед наявних в Україні правоохоронних органів посідають органи внутрішніх справ України. Особливе становище цих органів у системі правоохоронних органів зумовлюється обсягом і складністю їх компетенції під час виконання правоохоронної діяльності, а також тим, що на них покладається основний тягар боротьби зі злочинністю, окрім того, і робота з профілактики та запобігання злочинам, яка є складовою частиною внутрішньої політики суверенної й незалежної України.

Органи внутрішніх справ найчисленніші серед інших правоохоронних органів України. На ці органи покладено виконання таких **завдань:**

1) забезпечення охорони громадського порядку й громадської безпеки;
2) розкриття та розслідування злочинів, виявлення й розшук злочинців;
3) забезпечення безпеки дорожнього руху;
4) охорона прав і законних інтересів громадян, підприємств, установ та організацій, незалежно від форм власності, від протиправних посягань;
5) ужиття заходів щодо усунення причин й умов учинення злочинів та інших правопорушень;
6) забезпечення суворого дотримання законності під час реалізації діяльності підрозділів і посадових осіб органів внутрішніх справ України;
7) участь у розробці та реалізації державної політики боротьби зі злочинністю;
8) визначення основних напрямів удосконалення діяльності цих органів.

Функції органів внутрішніх справ України визначаються їхніми завданнями.

До основних функцій органів внутрішніх справ України належать:

1) організація й забезпечення охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю;
2) захист прав і свобод громадян, суспільства, держави від протиправних посягань;
3) організація й забезпечення безпеки дорожнього руху в містах та інших населених пунктах, а також на автомагістральних шляхах;
4) виконання оперативно-розшукової діяльності;
5) здійснення дізнання й досудового слідства в кримінальних справах, що належать до їх компетенції.

Очолює систему органів внутрішніх справ **Міністерство внутрішніх справ України** (далі – МВС України), яке є центральним органом виконавчої влади України, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України. МВС України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування й реалізації державної політики у сферах:

– забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки й порядку, а також надання поліцейських послуг;
– захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;
– цивільного захисту, захисту населення й територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню; ліквідації надзвичайних ситуацій; рятувальної справи; гасіння пожеж; пожежної та техногенної безпеки; діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;
– міграції (імміграції й еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

Також МВС України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування й реалізовує дер-

жавну політику у сфері дотримання норм міжнародного гуманітарного права на всій території України.

Національна поліція України: завдання та система

Ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію» визначає, що Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки й порядку. Діяльність поліції спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України.

Принципи діяльності Національної поліції:

1) верховенства права;
2) дотримання прав і свобод людини;
3) законності;
4) відкритості та прозорості;
5) політичної нейтральності;
6) взаємодії з населенням на засадах партнерства;
7) безперервності.

Загальну систему поліції становлять:

1) центральний орган управління поліції;
2) територіальні органи поліції.

До складу апарату центрального органу управління поліції входять організаційно поєднані структурні підрозділи, що забезпечують діяльність керівника поліції, а також виконання покладених на поліцію завдань.

У складі поліції функціонують:

1) кримінальна поліція;
2) патрульна поліція;
3) органи досудового розслідування;
4) поліція охорони;
5) спеціальна поліція;
6) поліція особливого призначення.
7) інші підрозділи, діяльність яких спрямована на виконання завдань поліції або на забезпечення її функціонування, рішення про ство-

рення яких приймається керівником поліції за погодженням із міністром внутрішніх справ.

Основними обов'язками поліцейського є:

1) неухильне дотримання положень Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції і присяги поліцейського;
2) професійне виконання своїх службових обов'язків відповідно до вимог нормативно-правових актів, керівництва;
3) повага та непорушення прав і свобод людини;
4) надавання невідкладної, зокрема, домедичної й медичної допомоги особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в безпорадному стані або в стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я;
5) збереження інформації з обмеженим доступом, яка стала йому відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків;
6) інформування безпосереднього керівника про обставини, що унеможливлюють його подальшу службу в поліції або перебування на займаній посаді.

Поліцейський на всій території України, незалежно від посади, яку він обіймає, місцезнаходження й часу доби в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці або в разі безпосереднього виявлення таких подій, зобов'язаний ужити необхідних заходів з метою рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це найближчий орган поліції.

Звертаючись до особи або в разі звернення особи до поліцейського, поліцейський зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити, на її вимогу, службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук.

Вимоги до кандидатів на службу в поліції

На службу в поліції можуть бути прийняті громадяни України віком від 18 років, які мають повну загальну середню освіту, незалежно

від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, які володіють українською мовою відповідно до рівня, визначеного згідно із Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Вимоги щодо рівня фізичної підготовки для поліцейських та кандидатів, які вступають на службу в поліції, затверджує Міністерство внутрішніх справ України.

Незалежно від професійних та особистих якостей, рівня фізичної підготовки та стану здоров'я, на службу в поліції не може бути прийнята:

1) особа, визнана недієздатною або обмежено дієздатною;
2) особа, засуджена за умисне вчинення тяжкого та особливо тяжкого злочину, у тому числі судимість якої погашена чи знята у визначеному законом порядку;
3) особа, яка має непогашену або незняту судимість за вчинення кримінального правопорушення, крім реабілітованої;
4) особа, щодо якої припинено кримінальне провадження з нереабілітуючих підстав;
5) особа, до якої застосовано заходи адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією;
6) особа, що відмовляється від процедури спеціальної перевірки під час прийняття на службу в поліції або від процедури оформлення допуску до державної таємниці, якщо для виконання нею службових обов'язків потрібен такий допуск;
7) особа, яка має захворювання, що перешкоджає проходженню служби в поліції. Перелік захворювань, котрі перешкоджають проходженню служби в поліції, затверджується Міністерством внутрішніх справ України спільно з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізовує державну політику у сфері охорони здоров'я;

8) особа, яка втратила громадянство України та/або має громадянство (підданство) іноземної держави, або особа без громадянства;
9) особа, яка надала завідомо неправдиву інформацію під час прийняття на службу в поліції.

Також не можуть бути поліцейськими особи, що відмовляються від узяття на себе зобов'язань дотримуватись обмежень та/або від складання Присяги поліцейського, визначених законом, й особи, які звільнені або мали бути звільнені з посад на підставі Закону України «Про очищення влади».

Поняття, система й завдання правоохоронних органів спеціального призначення

Усі правоохоронні органи мають мету – захист та охорону, проте кожний орган окремо має свої завдання й функції.

Служба безпеки України є державним органом спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України (ст. 1 Закону України «Про Службу Безпеки України» від 25 березня 1992 р.). Ст. 19 Закону України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 р. визначає Службу безпеки України як державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, що забезпечує державну безпеку, здійснюючи це з неухильним дотриманням прав і свобод людини й громадянина:

1) протидію розвідувально-підривній діяльності проти України;
2) боротьбу з тероризмом;
3) контррозвідувальний захист державного суверенітету, конституційного ладу та територіальної цілісності, оборонного й науково-технічного потенціалу, кібербезпеки, інформаційної безпеки держави, об'єктів критичної інфраструктури;
4) охорону державної таємниці.

До завдань Служби безпеки України також входять попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру й безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Діяльність Служби безпеки України, її органів і співробітників ґрунтується на засадах законності, поваги до прав та гідності особи, позапартійності й відповідальності перед народом України.

В оперативно-службовій діяльності Служба безпеки України дотримується принципів поєднання єдиноначальності та колегіальності, гласності й конспірації.

Систему Служби безпеки України становлять Центральне управління Служби безпеки України, підпорядковані йому регіональні органи, органи військової контррозвідки, військові формування, а також навчальні, науково-дослідні та інші заклади Служби безпеки України.

Організаційна структура Служби безпеки України визначається Президентом України.

Для організації й проведення антитерористичних операцій та координації діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з тероризмом чи залучаються до антитерористичних операцій, при Службі безпеки України функціонує Антитерористичний центр.

Національне антикорупційне бюро України

Ураховуючи те, що корупція залишається однією з най серйозніших проблем, що гальмує розвиток України, необхідність створення **Національного антикорупційного бюро України** була однією з ключових вимог Європейського Союзу в рамках виконання Плану дій щодо візової лібералізації та подальшого вступу України до ЄС.

Національне антикорупційне бюро функціонує відповідно до Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», який прийнято 14 жовтня 2014 р. **Національне антикорупційне бюро України** – це центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, на який покладено попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних й інших кримінальних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових.

Головною функцією Бюро є протидія корупційним правопорушенням, що вчинені високопосадовцями та становлять загрозу національній безпеці України.

Відповідно до абзацу 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України», завданням Національного бюро є протидія корупційним й іншим кримінальним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці, а також ужиття інших передбачених законом заходів щодо протидії корупції.

Основними принципами діяльності Національного бюро є:

1) верховенство права;
2) повага й дотримання прав і свобод людини та громадянина;
3) законність;
4) безсторонність і справедливість;
5) незалежність Національного бюро та його працівників;
6) підконтрольність і підзвітність суспільству та визначеним законом державним органам;
7) відкритість для демократичного цивільного контролю;
8) політична нейтральність і позапартійність;
9) взаємодія з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, громадськими об’єднаннями.

Державне бюро розслідувань (ст. 1 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» від 12 листопада 2015 р.) є центральним органом виконавчої влади, що виконує правоохоронну діяльність із метою запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, віднесених до його компетенції.

Державне бюро розслідувань виконує завдання із запобігання, виявлення, припинення, розкриття й розслідування (ст. 5 Закону):

1) злочинів, учинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище відповідно до частини першої ст. 9 Закону України «Про державну службу», особами, посади яких віднесено до першої–третьої категорій посад державної служби, суддями та працівниками правоохоронних органів, крім випадків, коли ці злочини віднесено до підслідності детективів Національного антикорупційного бюро України;

2) злочинів, учинених службовими особами Національного антикорупційного бюро України, заступником Генерального прокурора – керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури або іншими прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, крім випадків, коли досудове розслідування цих злочинів віднесено до підслідності детективів підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України;
3) злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів), крім злочинів, передбачених ст. 422 Кримінального кодексу України.

Систему Державного бюро розслідувань становлять центральний апарат, територіальні управління, спеціальні підрозділи, навчальні заклади та науково-дослідні установи. У складі Державного бюро розслідувань діють слідчі, оперативні підрозділи, підрозділи внутрішнього контролю й інші підрозділи.

Організаційна структура Державного бюро розслідувань визначається Президентом України.

Військова служба правопорядку в Збройних силах України – це, відповідно до Закону України «Про Військову службу правопорядку у Збройних силах України», спеціальне правоохоронне формування в складі Збройних сил України, призначене для забезпечення правопорядку й військової дисципліни серед військовослужбовців Збройних сил України в місцях дислокації військових частин, у військових навчальних закладах, установах та організаціях, військових містечках, на вулицях і в громадських місцях; для запобігання злочинам, іншим правопорушенням у Збройних силах України, їх припинення; для захисту життя, здоров’я, прав та законних інтересів військовослужбовців, військовозобов’язаних під час проходження ними зборів, працівників Збройних сил України, а також для захисту майна Збройних сил України від розкрадання й інших протиправних посягань, а так само для участі в протидії диверсійним проявам і терористичним актам на військових об’єктах.

Основними завданнями Служби правопорядку є:

1) виявлення причин, передумов й обставин злочинів та інших правопорушень, учинених у військових частинах і на військових об’єктах;
2) розшук осіб, які самовільно залишили військові частини (місця служби);
3) запобігання вчиненню злочинів та їх припинення, а також інших правопорушень у Збройних Силах України;
4) участь в охороні військових об’єктів і забезпеченні громадського порядку й військової дисципліни серед військовослужбовців у місцях дислокації військових частин, військових містечках, на вулицях та в громадських місцях;
5) захист майна Збройних сил України від розкрадання й інших злочинних посягань;
6) забезпечення безпеки дорожнього руху військових транспортних засобів; участь у гарнізонних заходах;
7) виконання в передбачених законом випадках рішень про тримання військовослужбовців на гауптвахті;
8) забезпечення виконання кримінального покарання стосовно військовослужбовців, які за вироком суду засуджені до тримання в дисциплінарному батальйонні;
9) сприяння в межах своєї компетенції органам, що виконують оперативно-розшукову діяльність, органам досудового розслідування й суду, органам державної влади, органам місцевого самоврядування, органам військового управління, підприємствам, установам, організаціям у виконанні покладених на них відповідно до законів обов’язків;
10) участь у протидії диверсійним проявам та терористичним актам на військових об’єктах.

Під час прийняття рішення про введення в Україні чи в окремих її місцевостях режиму воєнного або надзвичайного стану на Службу правопорядку можуть покладатися додаткові завдання, визначені в Законі.

4. Правозахисні інституції України

Правозахисна діяльність полягає в захисті прав та інтересів громадян України, іноземців, осіб без громадянства (як юридичних, так і фізичних осіб) відносно спірних питань їхніх прав й охоронюваних інтересів, а також у наданні правової допомоги від обвинувачення, посилення правових гарантій охорони прав і свобод від утручання органів влади та управління.

До правозахисних інституцій нашої держави належать:

1. Адвокатура.
2. Органи юстиції.
3. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.
4. Органи нотаріату.
5. Регіональні правозахисні громадські організації.

Предмет правозахисної діяльності стосується правової допомоги юридичним особам, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, а також захисту фізичних осіб від обвинувачення.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

Із 1998 р. в Україні розпочала свою роботу нова правозахисна інституція – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини й громадянина та захист прав кожного на території України.

У своїй діяльності він керується Конституцією України, законами України, зокрема Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», чинними міжнародними договорами, згоду на обов’язковість яких надано Верховною Радою України.

Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є:

1) захист прав і свобод людини й громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;
2) додержання й повага до прав і свобод людини та громадянина суб’єктами, зазначеними в ст. 2 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»;

3) запобігання порушенням прав і свобод людини й громадянина або сприяння їх поновленню;
4) сприяння приведенню законодавства України про права та свободи людини й громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами в цій галузі;
5) поліпшення та подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини й громадянина;
6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Уповноваженим може бути призначений громадянин України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п’яти років проживає в Україні. Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має не погашену або не зняту судимість за вчинення злочину, крім реабілітованої, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов’язаного з корупцією.

Уповноважений призначається строком на п’ять років, який починається з дня складення ним присяги на пленарному засіданні Верховної Ради України.

Уповноважений призначається на посаду й звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів.

Уповноважений щорічно представляє доповідь Верховній Раді України про стан додержання та захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об’єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями (незалежно від форм власності) та їх посадовими й службовими особами.

Для забезпечення діяльності Уповноваженого утворюється секретаріат. Також при Уповноваженому з метою надання консультаційної підтримки, проведення наукових досліджень, а також вивчення пропозицій щодо поліпшення стану захисту прав і свобод людини й громадянина може створюватися консультативна рада (яка може діяти й на громадських засадах) з осіб, які мають досвід роботи в галузі захисту прав і свобод людини та громадянина.

Уповноважений має право призначати своїх представників у межах виділених коштів, затверджених Верховною Радою України.

Гарантії діяльності Уповноваженого:

- утручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій, незалежно від форми власності, та їх посадових і службових осіб у діяльність Уповноваженого забороняється;
- Уповноважений не зобов'язаний давати пояснення по суті справ, які закінчені або перебувають у його провадженні;
- Уповноважений користується правом недоторканності на весь час своїх повноважень. Він не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відповідальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку; затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду. Повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення може бути здійснено Уповноваженому лише Генеральним прокурором. За порушення законодавства щодо гарантій діяльності Уповноваженого, його представників та працівників секретаріату винні особи притягаються до відповідальності згідно з чинним законодавством;
- після закінчення строку повноважень, на який особу обрано на посаду Уповноваженого, їй надається робота (посада), на якій вона працювала до призначення і яка зберігається за нею на час виконання нею обов'язків Уповноваженого, а в разі неможливості надання цієї роботи (посади) – інша рівноцінна робота (посада) на тому самому або, за її згодою, на іншому підприємстві, в установі, організації;

– Уповноважений і його представники, які працюють на постійній основі, підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню відповідно до законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Органи юстиції України

У сучасному стані система органів юстиції включає Міністерство юстиції України; Головне управління юстиції Міністерства юстиції в Автономній Республіці Крим, обласні, Київське та Севастопольське міські управління юстиції: районні, районні в містах управління юстиції; міські (міст обласного значення) управління юстиції.

Законодавчу основу організації діяльності органів юстиції становлять Конституція, закони України, акти Президента України, Кабінету Міністрів України, накази Міністерства юстиції України, згідно з якими органи юстиції здійснюють захист основ конституційного ладу, прав і свобод людини та громадянина.

Зокрема, органи юстиції виконують такі державні завдання:

– реалізовують правотворчу діяльність; підготовку пропозицій щодо проведення в Україні правової реформи;
– організують роботу з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу й забезпечення дотримання принципів і норм міжнародного права в процесі нормотворчої діяльності;
– проводять державну реєстрацію нормативно-правових актів, що стосуються прав, свобод і законних інтересів громадян або мають міжвідомчий характер органів виконавчої влади;
– упроваджують систематизацію та кодифікацію законодавства України;
– координують правову роботу й правову освіту громадян;
– сприяють розвитку правової науки, формуванню в громадян правового світогляду;
– забезпечують інформатизацію з правових питань життя держави та суспільства;
– здійснюють примусове виконання рішень судів й інших органів (посадових осіб);
– організують судові та інші експертизи.

Крім того, органи юстиції представляють інтереси України як держави, Президента України й Кабінету Міністрів України в судах України та іноземних державах, міжнародних судових органах й установах; організують роботу нотаріату; забезпечують роботу органів державної реєстрації актів цивільного стану громадян України.

Керівництво органами юстиції здійснює Міністерство юстиції України. Міністерство юстиції України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізовує державну правову політику, державну політику з питань банкрутства й державну політику у сфері запобігання неплатоспроможності боржників, у сфері нотаріату, організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно і їх обтяжень, державної реєстрації обтяжень рухомого майна, державної реєстрації юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, фізичних осіб – підприємців та відокремлених підрозділів юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави, реєстрації статуту територіальної громади м. Києва, реєстрації статутів Національної академії наук і національних галузевих академій наук, у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, з питань утримання військовополонених, у сфері правової освіти населення; забезпечує формування державної політики у сфері архівної справи й діловодства та створення й функціонування державної системи страхового фонду документації; забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції.

Через Міністра юстиції Кабінет Міністрів України спрямовує та координує діяльність таких центральних органів виконавчої влади:

1. Державна архівна служба України;
2. Державна виконавча служба України;
3. Державна пенітенціарна служба України;
4. Державна реєстраційна служба України;
5. Державна служба України з питань захисту персональних даних.

Якщо розглядати правоохоронну діяльність органів юстиції, то вони виконують два види дій – правозабезпечення та правовідновлення.

Нотаріат в Україні – це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняти інші нотаріальні дії з метою надання їм юридичної вірогідності.

Учинення нотаріальних дій в Україні покладається на нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах (державні нотаріуси) або займаються приватною нотаріальною діяльністю (приватні нотаріуси). Документи, оформлені державними й приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

Нотаріус є представником органів та установ нотаріату, що законом уповноважений учиняти нотаріальні дії. На нотаріусів, які працюють у державних нотаріальних конторах або займаються приватною нотаріальною діяльністю, законом може бути покладено вчинення інших дій, відмінних від нотаріальних, із метою надання їм юридичної вірогідності. Нотаріуси можуть проводити медіацію в порядку, визначеному законом, за умови проходження ними базової підготовки медіатора.

Нотаріус – уповноважена державою фізична особа, яка виконує нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, із метою надання їм юридичної вірогідності.

Нотаріусом може бути громадянин України, який має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», має стаж роботи у сфері права не менше ніж шість років, із них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори – не менше ніж три роки, склав кваліфікаційний іспит й отримав свідоцтво про право займатися нотаріальною діяльністю.

Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість за вчинення злочину, якщо така судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку (крім реабілітованої особи), обмежена в дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду. Нотаріусу забороняється використовувати свої повноваження з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки або пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб.

Нотаріус не може займатися підприємницькою, адвокатською діяльністю, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або службі в органах місцевого самоврядування, у штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім виконання функції медіатора, викладацької, наукової й творчої діяльності, реєстрації підписувачів згідно із законодавством у сфері електронних довірчих послуг, а також діяльності в професійному самоврядуванні нотаріусів.

Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 р. з наступними змінами та доповненнями визначає права й обов'язки нотаріуса.

Так, **нотаріус має право:**

1) витребовувати від фізичних та юридичних осіб відомості й документи, необхідні для вчинення нотаріальних дій;
2) одержувати плату за надання додаткових послуг правового та технічного характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, плату за вчинення інших дій, покладених на них відповідно до закону, а також за вчинення приватними нотаріусами нотаріальних дій;
3) складати проєкти документів, виготовляти копії документів та виписки з них, а також давати роз'яснення з питань учинення нотаріальних дій і консультації правового характеру. Чинним законодавством нотаріусу можуть бути надані й інші права.

Нотаріуси вчиняють такі нотаріальні дії:

1) посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності, вимоги про нотаріальне посвідчення правочину тощо);
2) уживають заходів щодо охорони спадкового майна;

3) видають свідоцтва про право на спадщину;
4) видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя (колишнього подружжя) на підставі спільної заяви або в разі смерті одного з подружжя;
5) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);
6) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;
7) уживають заходів для встановлення опіки над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти за особливих обставин;
8) видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються в справах нотаріуса;
9) накладають та знімають заборону відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), об'єктів незавершеного будівництва, майбутніх об'єктів нерухомості, права на які підлягають державній реєстрації, частки в праві власності на таке майно, а також у випадках, установлених законодавством, – рухомого майна;

   9-1) накладають заборону щодо відчуження грошових сум, що будуть зараховані заявником вимоги, визначеним відповідно до частини четвертої ст. 65-2 Закону України «Про акціонерні товариства», на рахунок умовного зберігання (ескроу), відкритий відповідно до зазначеного закону;
10) засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок із них;
11) засвідчують справжність підпису на документах;
12) засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови іншою;
13) посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;
14) посвідчують факт, що фізична особа є живою;
15) посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;
16) посвідчують час пред'явлення документів;

17) передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;
18) приймають у депозит грошові суми та цінні папери;
19) учиняють виконавчі написи;
20) учиняють протести векселів;
21) учиняють морські протести;
22) приймають на зберігання документи.

Законодавство встановлює можливість іншим органам і посадовим особам учиняти нотаріальні дії (дипломатичні та консульські установи, посадові особи органів місцевого самоврядування). Перелік таких органів і посадових осіб, їх повноваження встановлені в ст.ст. 37–40, 40-1 Закону України «Про нотаріат».

Інститут адвокатури в Україні

Ст. 59 Конституції закріпила право кожного на професійну правничу допомогу, а у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Конституція проголосила існування одного з найважливіших правових інститутів – адвокатури, основним завданнями якої є забезпечення права на захист від обвинувачення та подання іншої правової допомоги, у тому числі представництва громадян, юридичних осіб у судах.

Так, ст. 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 5 липня 2012 р. встановлює поняття адвокатури.

Адвокатура України – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва й надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації та діяльності адвокатури в порядку, установленому Законом. Адвокатуру України становлять усі адвокати України, які мають право виконувати адвокатську діяльність. Адвокатська діяльність реалізовується на принципах верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів.

Адвокат України виконує адвокатську діяльність на всій території України й за її межами, якщо інше не передбачено міжнародним договором, згода на обов’язковість якого надана Верховною Радою Ук-

раїни або законодавством іноземної держави. Так, адвокат може здійснювати адвокатську діяльність індивідуально чи в організаційно-правових формах адвокатського бюро або адвокатського об'єднання (організаційні форми адвокатської діяльності).

Адвокат іноземної держави виконує адвокатську діяльність на території України відповідно до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», якщо інше не передбачено міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Адвокатура є незалежною від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. Держава створює належні умови для діяльності адвокатури та забезпечує дотримання гарантій адвокатської діяльності.

Так, **адвокатом** є фізична особа, яка виконує адвокатську діяльність на підставах і в порядку, що передбачені вказаним Законом. Тоді як адвокатською діяльністю є незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту.

Видом адвокатської діяльності, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування в кримінальному провадженні; особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення є **захист**.

Адвокат може надавати інші види правової допомоги (види адвокатської діяльності), зокрема з надання правової інформації, консультацій і роз'яснень із правових питань, правового супроводу діяльності клієнта, складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру, спрямованих на забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів клієнта, недопущення їх порушень, а також на сприяння їх відновленню в разі порушення.

Видами адвокатської діяльності є:

1) надання правової інформації, консультацій і роз'яснень із правових питань, правовий супровід діяльності юридичних та фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави;
2) складання заяв, скарг, процесуальних й інших документів правового характеру;
3) захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого; особи, стосовно якої передбачено застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування в кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, що притягується до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення;
4) надання правової допомоги свідку в кримінальному провадженні;
5) представництво інтересів потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, прав та обов'язків потерпілого, цивільного
позивача, цивільного відповідача в кримінальному провадженні;
6) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними і юридичними особами;
7) представництво інтересів фізичних та юридичних осіб, держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах, якщо інше не встановлено законодавством іноземних держав, статутними документами міжнародних судових органів й інших міжнародних організацій або міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;
8) надання правової допомоги під час виконання й відбування кримінальних покарань.

9) захист прав, свобод і законних інтересів викривача у зв'язку з повідомленням ним інформації про корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення.

Адвокат може виконувати інші види адвокатської діяльності, не заборонені законом.

Законодавством установлено вимоги до осіб, що бажають стати адвокатом. Адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою відповідно до рівня, визначеного згідно із Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», має стаж роботи в галузі права не менше ніж два роки, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, установлених указаним Законом), склала присягу адвоката України й отримала свідоцтво про право займатись адвокатською діяльністю.

Не може бути адвокатом особа, яка:

1) має непогашену чи незняту в установленому законом порядку судимість за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також злочину середньої тяжкості, за який призначено покарання у вигляді позбавлення волі;
2) визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною;
3) позбавлена права займатись адвокатською діяльністю протягом двох років з дня прийняття рішення про припинення права займатись адвокатською діяльністю;
4) звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, із державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, учинення корупційного правопорушення – протягом трьох років із дня такого звільнення.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

Загальна характеристика громадянського суспільства та правової держави

1. Андрущак О. М., Булавіна С. Є. Джерела виникнення та еволюції феномена прав людини. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини:* зб. матеріалів XI Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 10 груд. 2024 р.) / укладач: Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2024. С. 12–13.
2. Андрущак О. М., Булавіна С. Є. Розуміння феномена інститутів громадянського суспільства у правових концепціях теорії держави та права. *Трансформація правової системи України: виклики сучасності:* матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 17 груд. 2024 р. Київ: Вид-во УДУ ім. Михайла Драгоманова, 2024. С. 10–13.
3. Булавіна С. Є. Способи захисту прав людини й громадянина в умовах громадянського суспільства. *Проблеми забезпечення прав і свобод людини:* зб. матеріалів X Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 8 груд. 2023 р.) / укладач: Л. М. Джурак. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. С. 21–24.
4. Булавіна С. Є. Права людини як система правил з дотримання взаємних зобов'язань людини й держави у громадянському суспільстві. *Innovations and prospects in modern science:* Proceedings of IX International Scientific and Practical Conference (August 28–30, 203). SSPG Publish, Stockholm, Sweden. 2023. С. 237–241.
5. Булавіна С. Є. Обґрунтування правового відтворення системи гарантій прав і свобод людини та громадянина у громадянському суспільстві. *Advances in law: the view of domestic and foreign scholars* (October 3–4, 2024). Riga, the Republic of Latvia): International scientific conference. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. 268 p.
6. Кравчук М. А. Ідеї Н. Макіавеллі в сучасному державотворенні. *Правова наука і державотворення в Україні в контексті інтеграційних процесів:* матеріали XIV Міжнар. наук.-практ. конф. (19–20 трав. 2023 р., м. Суми). Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми, 2023. С. 16–17.

7. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: елементарний курс. Вид. 2-ге. Харків: ТОВ «Одісей», 2008. 432 с.
8. Правові основи громадянського суспільства: робочий зошит для самостійної роботи здобувачів освіти неюрид. спец. / Билиця І. О., Булавіна С. Є. та ін.; за заг. ред. М. М. Яцишина. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. 78 с.
9. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 4-те вид. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2012. 526 с.
10. Теорія держави і права в схемах та таблицях: навч. посіб. / кол. авт.; за заг. ред. Л. Р. Наливайко. Київ: «Хай–Тек Прес», 2020. 296 с.
11. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с. URL: https://bit.ly/3QSTxEL
12. Юхимюк О. Права людини як основа взаємодії особи і держави. Проблеми забезпечення прав і свобод людини: зб. матеріалів XI Міжнар. наук.-практ. конф. (Луцьк, 10 груд. 2024 р.). Луцьк: Вежа-Друк, 2024. С. 204–205.
13. Щирба М. Ю., Мацех О. П. Збереження національної ідентичності в державній політиці в умовах глобалізації. *Збірник матеріалів міжкафедрального круглого столу «Перспективи розвитку правотворчої та правозастосовної техніки в національному та міжнародному праві»* (м. Луцьк, 18 лют. 2022 р.). Луцьк, 2022. С. 56–61.
14. Щирба М. Ю. Порядок встановлення та визначення напряму дії нормативно-правових актів в Україні: теоретико-прикладні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. № 79 (5). С. 110–114.

Конституційно-правові засади правової держави та громадянського суспільства в Україні

1. Конституційне право: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри / Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер, М. І. Козюбра, А. А. Мелешевич. Київ: Ваіте, 2021. 528 с. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/ 9/d/489959_0.pdf

2. Конституційне право України: навч.-метод. посібник / Д. С. Терлецький, М. В. Афанасьєва, Ю. Д. Батан та ін. Одеса: 2020. 242 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/ handle/ 11300/12412. DOI 10.32837/ 11300.12412
3. Конституційне право України: підручник / [Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, Ф. В. Веніславський та ін.; за заг. ред. Т. М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с. URL: https://bit.ly/3PtlDFO
4. Конституційне право України: посіб. для підготовки до іспитів / Т. М. Слінько, І. І. Дахова, Л. І. Летнянчин та ін. Вид. 8-ме, переробл. та доповн. Харків: Право, 2024.

Цивільні та сімейно-правові основи громадянського суспільства в Україні

1. Аванесян Г. М., Басенко Р. О. Цивільне право України (Загальна частина): навч.-метод. посіб. Полтава: ПІЕП, 2020. 199 с. URL: https://bit.ly/3QSSPHY
2. Цивільне право: загальна частина. Практикум: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / кол. авт. Дніпро: Вид. Біла К. О., 2020. 232 с. URL:https://bit.ly/3SYoCbY
3. Дзера О. В., Боднар Т. В. Сімейне право України: підручник. Суми: Юрінком Інтер, 2020. 520 с.
4. Дякович М. М. Сімейне право України: навч. посіб. Харків: ЕКУС. 2022. 416 с.

Правові основи трудових відносин у громадянському суспільстві в Україні

1. Мокрицька Н. П. Право соціального забезпечення: навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 536 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/ handle/1234567890/3300
2. Трудове право України: підручник / за ред. проф. О. М. Ярошенко. Харків, 2022. 376 с.
3. Щербина В. І., Соцький А. М. Трудове право України: підручник Чернівці: Технодрук, 2021. 552 с.

Адміністративно-правові основи громадянського суспільства та правової держави в Україні

1. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко та ін.; за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Вид. 4-те. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 656 с. URL:https://bit.ly/3dC7CZ8
2. Адміністративне право України (загальна частина): навч. посіб. / Остапенко О. І. Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.; вид. 2-ге, доп. Львів: СПОЛОМ, 2021. 616 с. URL: https://bit.ly/3Cga29Y
3. Науково-практичний коментар Кодексу про адміністративні правопорушення / за заг. ред. С. В. Пєткова. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 792 с.

Кримінально-правові основи правової держави та громадянського суспільства в Україні

1. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с. URL: https://bit.ly/3JXDfsd
2. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / Білоконь Р. М.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Сухоноса. Суми: ПФ Вид-во «Університетська книга», 2020. 672 с. URL: https://bit.ly/3R7tUk3
3. Попович О. В., Томаш Л. В., Латковський П. П. Кримінальне право України. Ч. 1: конспект лекцій: навч. метод. посіб. для здобувачів денної та заочної форми навч. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спец. 081 «Право». Чернівці, 2022. 182 с.
4. Бондаренко О. С., Думчиков М. О. Кримінальне право. Загальна частина (у таблицях і схемах): навч. посіб. Суми: СДУ, 2022. 114 с.

Судові, правоохоронні та правозахисні органи в правовій державі в Україні

1. Судові та правоохоронні органи України: навч. посіб. / автори-упорядники: В. М. Висоцький., Ю. А. Хатнюк. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 220 с. URL: https://surl.li/xsscfw
2. Судові та правоохоронні органи України: навч. посіб / М. А. Макаров, А. С. Симчук, М. Й. Кулик, Ю. В. Терещенко, С. В. Харченко. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. 656 с. URL: https://elar.naiau.kiev.ua/items/b7569609–bef5–4a5f–be33–f5d70633b43b
3. Судові та правоохоронні органи України: метод. вказівки для здобувачів вищої освіти першого рівня за спец. 081 «Право»: [Електронне вид.] / укладачі: Н. М. Бакаянова, М. В. Косюта, О. Г. Свида, М. О. Кравченко, І. О. Кісліцина, О. О. Храпенко, А. В. Кубаєнко, О. В. Курганський, Л. П. Нестерчук; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2023. 172 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/26008; DOI: 10.32837/11300.26008

Інтернет-ресурси

1. URL: http://www.rada.gov.ua – Офіційний сайт Верховної Ради України;
2. URL: http://www.nbu.gov.ua – Національна бібліотека імені В. І. Вернадського;
3. URL: http://www.kmu.gov.ua – Кабінет Міністрів України;
4. URL: http://www.nau.kiev.ua – Нормативні акти України;
5. URL: http://reyestr.court.gov.ua – Єдиний реєстр судових рішень

ЗМІСТ

Передмова 4

Перелік скорочень 6

Витяг із силабусу освітнього компонента «Правові основи громадянського суспільства» 7

Теми лекцій освітнього компонента «Правові основи громадянського суспільства» 12

Матеріали лекцій освітнього компонента «Правові основи громадянського суспільства» 15

ТЕМА 1. Загальна характеристика громадянського суспільства ...15

1. Поняття, ознаки та структура громадянського суспільства 15
2. Особа як основа громадянського суспільства, її правовий статус (права, свободи, обов'язки людини і громадянина) 22
3. Міжнародно-правові гарантії захисту прав і свобод людини ...34
4. Правосвідомість та правова культура як фактори формування громадянського суспільства 39
5. Об'єднання громадян та інші спільноти (політичні партії, громадські організації), як елемент громадянського суспільства 46

ТЕМА 2. Держава, правова держава та громадянське суспільство ..50

1. Поняття та ознаки держави. Державний суверенітет 50
2. Форма держави 56
3. Функції держави та механізм держави 60
4. Поняття та ознаки правової держави 69
5. Взаємозв'язок правової держави та громадянського суспільства 71

ТЕМА 3. Соціальне регулювання правової держави та громадянського суспільства 74
1. Поняття соціального регулювання. Поняття та види соціальних норм 74
2. Поняття та ознаки права. Норма права 76
3. Система права та її структура (галузі, підгалузі, інститути права) 82
4. Джерела (форми) права. Нормативно-правовий акт 83
5. Система та систематизація законодавства 87

ТЕМА 4. Дія права в громадянському суспільстві 90
1. Правова та правомірна поведінка 90
2. Поняття, ознаки та структура правовідносин 92
3. Поняття, ознаки, види та склад правопорушення 96
4. Поняття, принципи, види юридичної відповідальності 106

ТЕМА 5. Конституційно-правові засади правової держави та громадянського суспільства в Україні 117
1. Конституційний процес в Україні. Загальна характеристика конституції України 1996 р. 117
2. Основи конституційного ладу України 122
3. Конституційні основи правової держави та громадянського суспільства в Україні 125
4. Конституційний статус людини та громадянина в Україні (громадянство, іноземці, особи без громадянства, біженці, закордоні українці, внутрішньо переміщені особи) 128
5. Форми безпосередньої демократії в Україні 137
6. Компетенція органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні 142

ТЕМА 6. Цивільні та сімейно-правові основи громадянського суспільства в Україні 155
І. Цивільне право 155
1. Поняття, предмет, засади, система та джерела цивільного права України 155

2. Цивільно-правові відносини 161
3. Право інтелектуальної власності 168
4. Цивільно-правові договори 174
5. Спадкове право 178
II. Сімейне право 182
1. Поняття сімейного права
та сімейного законодавства України 182
2. Порядок укладення та припинення шлюбу 187
3. Особисті немайнові й майнові права та обов'язки подружжя 195
4. Права та обов'язки батьків і дітей,
позбавлення батьківських прав 200
5. Опіка, піклування, усиновлення, патронат,
прийомна сім'я, будинок сімейного типу 204

**ТЕМА 7. Правові основи трудових відносини
у громадянському суспільстві** 212
1. Поняття й система трудового права України 212
2. Загальна характеристика Кодексу законів
про працю України 214
3. Поняття колективного договору 215
4. Трудовий договір: поняття та порядок укладення.
Строковий договір. Контракт 219
5. Поняття і види робочого часу та часу відпочинку 228
6. Трудова дисципліна. дисциплінарна
та матеріальна відповідальність 240
7. Поняття індивідуальних та колективних трудових спорів 245

**ТЕМА 8. Адміністративно-правові основи громадянського
суспільства та правової держави в Україні** 251
1. Адміністративне право як галузь, наука
та навчальна дисципліна. Джерела адміністративного права 251
2. Адміністративне право як складова частина
публічного права 255
3. Адміністративно-правові відносини 259

4. Адміністративне правопорушення та його ознаки 263
5. Загальні засади адміністративної відповідальності (адміністративно-деліктне право) 268
6. Поняття адміністративних стягнень та їх класифікація 272
7. Засади накладення адміністративного стягнення 279

ТЕМА 9. Кримінально-правові основи правової держави та громадянського суспільства в Україні 283
1. Поняття кримінального права України 283
2. Поняття закону про кримінальну відповідальність 287
3. Поняття та підстави кримінальної відповідальності 290
4. Поняття кримінального правопорушення 292
5. Кримінальне покарання, його види 299
6. Поняття осудності (ч. 2 ст. 19, ст. 20 КК України) 302
7. Кримінальна відповідальність та покарання неповнолітніх 303

ТЕМА 10. Судові, правоохоронні та правозахисні органи в правовій державі в Україні 306
1. Судові органи України 306
2. Конституційний Суд України: правовий статус, повноваження, порядок утворення та склад 315
3. Правоохоронна діяльність: поняття, ознаки та суб'єкти її реалізації 317
4. Правозахисні інституції України 332

Рекомендована література та інтернет-ресурси 344

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Навчальне видання

ПРАВОВІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
(курс лекцій)

Навчальний посібник
для здобувачів вищої освіти неюридичних спеціальностей

За загальною редакцією доктора юридичних наук,
професора М. М. Яцишина

Літературний редактор *Галина Дробот*
Верстка *Ілони Савицької*

Формат 60×84 $^{1}/_{16}$. Обсяг 20,69 ум. друк. арк., 19,97 обл.-вид. арк.
Наклад 300 пр. Зам. 98. Видавець і виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 0669362549).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.

ВЕЖА-ДРУК
ISBN 978-966-940-689-7